

فقير هدايت علي نجفي تارڪ جو سنڌي ڪلام

ڊاڪٽر نواز علي شوق

ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ

فغير هدايت علي نجفي تارڪ جو سنڌي ڪلام

ڊاڪٽوريٽ (سنڌي) جي ڊگريءَ لاءِ لکيل تحقيقي مقالو
1987ع

ليکڪ
ڊاڪٽر نواز علي شوق
نگران
پير حسام الدين راشدي

Gul Hayat Institute

ثقافت کاتو حڪومت سنڌ

ڪراچي - 2012ع

سڀ حق ۽ واسطا محفوظ

ڪتاب جو نالو: فقير هدايت علي نجفي تارڪ جو سنڌي ڪلام
ليکڪ جو نالو: نواز علي شوق بلوچ
نگران: پير حسام الدين راشدي
ڇاپو پهريون: 2012ع
لي آئوٽ: فهمير سولنگي
ڇپيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي
ڇپائيندڙ: عبدالعزيز عقيلي سيڪريٽري ثقافت کاتو
حڪومت سنڌ.

قيمت: 500/- روپيا

ملڻ جو هنڌ:

ثقافت کاتو ڪتاب گهر

سامهون ايم. پي. اي هاسٽل، سر غلام حسين هدايت الله روڊ،

ڪراچي - 74400، سنڌ.

فون: 021-99206073

Gul Hayat Institute

انتساب

فقير هدايت علي نجفي تارک
جي شاگرد رشيد، استاد محترم شاعر اهل بيت
مرحوم سيد انور علي شاه اظهر گيلانيءَ
جي نانءَ

مارو ڳڻن ساڻ، ويڙا ٿر اُڪري

نواز علي شوق

Gul Hayat Institute

جيئن فهم سخن ملڪ ۾ وڌندو تيئن ٿيندو
هر وقت روان منهنجو ئي فرمان سخن جو

فقير هدايت علي نجفي، تارڪ

فقر الشعراء فقير محمد هدايت علي نجفي تارڪ
د لار ڪلام

Gul Hayat Institute

وچور

11	پبلشر نوٽ
12	پهريان ٻه اکر
14	پيش لفظ
19	سوانح عمري
20	خاندان:
21	ولادت:
22	تعليم و تربيت ۽ اساتذہ:
25	عشق:
25	سير و سفر:
26	مرشد:
28	شاعريءَ جو شوق:
29	مذہب ۽ مسلڪ:
30	اخلاق و عادات:
32	مشغلا:
34	شاگرد:
34	وفات:
37	ادبي صورتحال
37	مشاعرا ۽ ادبي ڪانفرنسون:
46	پهرين ادبي ڪانفرنس:
47	ٻي ادبي ڪانفرنس:
47	ٽين ادبي ڪانفرنس:
48	چوٿين ادبي ڪانفرنس:

- 48..... پنجين ادبي ڪانفرنس:
- 49..... ڇهين ادبي ڪانفرنس:
- 49..... ستين ادبي ڪانفرنس:
- 51..... سنڌي اشعار:
- 54..... ماحول:
- 55..... مشاعرن جون طرحون:
- 56..... نظم قرباني
- 56..... سياسي حالتون:
- 59..... تارڪ فقير جا همعصر سنڌي شاعر:

63..... تارڪ جا دوست ۽ ساٿي شاعر:

- 63..... مولوي محمد عاقل 1851-1941 ع
- 65..... فقير علي محمد قادري 1857-1940 ع
- 68..... بيدڙو فقير 1865-1939 ع
- 71..... غلام سرور مغل 1883-1953 ع
- 77..... لعل چند مجروح 1884-1942 ع
- 80..... ڪشچند بيوس 1885-1947 ع
- 82..... جمع خان غريب 1885-1953 ع
- 84..... غلام سرور فقير قادري 1886-1932 ع
- 88..... غمدل فقير 1887-1972 ع
- 91..... آغا غلام نبي صوفي 1889-1938 ع
- 96..... نواب گل محمد خان زيب مگسي 1890-1953 ع
- 100..... نواز علي نياز جعفري 1892-1959 ع
- 105..... مولوي ثناء الله ثنائي 1895-1977 ع
- 107..... فقير غلام علي مسرور 1892-1953 ع
- 111..... حاجي محمود خادم 1895-1961 ع
- 113..... مولوي محمد عظيم شيد 1897 ع
- 116..... حافظ احسن چنه 1901 ع
- 118..... حيدر بخش جتوئي 1901-1970 ع
- 120..... لطف الله بدوي 1904-1968 ع
- 123..... عبد الفتاح عبد عاقل 1907-1973 ع

125..... تارڪ جي شاعريءَ جو ادبي جائزو

125	 تارڪ جي صوفيانہ شاعري
131	 اخلاق و نصيحت
135	 عشقيہ شاعري
138	 زلف
142	 سرفروشي ۽ جان نثاري
144	 تغزل
146	 جماليات
148	 خمريات
150	 قافيه ۽ رديف
153	 شاعر اڻيون شوخيون
157	 مقامي ماحول
161	 عوامي شاعري
164	 ڪافيون
169	 مزاحيہ شاعري
173	 تاريخي مادا
175	 سرائڪي شاعري
179	 شاعر اڻيون دعوائون
181	 سنڌي شاعريءَ ۾ تارڪ جو مقام
183	 تصنيفات
185	 بياض تارڪ فارسي
188	 نشر

193..... متن

195	 جھولڻا
196	 ٻارهن ماھ
198	 هفتي جا ڏينهن
201	 ڪافيون
216	 برتبع مير علي نواز ٽالپر والي رياست خيرپور
217	 رباعيون
219	 مستزاد
221	 مثلث

223.....	مسدس
226.....	غزل
273.....	صنعت موصول
274.....	صنعت واسع الشفتين
276.....	صنعت تقليب قافي
277.....	نرالو نمونو
279.....	ديوان جلوس التارکين مان
282.....	محمود نامونيچرل
286.....	سرائڪي ڪلام
298.....	فارسي
299.....	اردو
300.....	ڪتابيات

Gul Hayat Institute

پبلشر نوٽ

سنڌ سونهاري، پلارن ماڻهن جي سرزمين، جنهن جاھ ۽ جلال جي صاحبن کي به جنم ڏنو ته علم ۽ حڪمت جا آفتاب به هتي اڀريا. بزرگن ۽ درويشن جي آماجگاهه به ٻڻي ته ڏاهن ۽ ذات وارن به ان جي گُڪ مان جنم ورتو. انهن ماڻهن پنهنجي دور ۽ پنهنجي شعبن ۾ وارو وڃايو ۽ جيڪو جنهن جو حال هو سو پيش پريان ڪيو.

تصوف، صوفيائو فڪر ۽ صوفيائي شاعري سنڌ جي روح ۾ رچيل آهي. ان ميدان ۾ وڏن وڏن صوفين جون ڪاوشون ۽ تخليقون سنڌ جي ماڻهن لاءِ وڏو سرمايو آهن. فقير هدايت علي نجفي تارڪ به پنهنجي دور ۾ صوفيائي شاعريءَ سان پنهنجو وارو وڃايو. اسان جي دور جي نامياري عالم ۽ اديب ڊاڪٽر نواز علي شوق ويهين صدي جي پوئين اڌ ۾ ان شخصيت ۽ سندس فن تي پي ايڇ ڊي لاءِ مقالو لکيو جنهن سان لاڙڪاڻي ضلعي جي هن صوفي منش شاعر جي حياتي ۽ فن جي مختلف گوشن کان آگاهيءَ جو هڪ وڏو ماخذ مهيا ٿيو.

ثقافت کاتي، حڪومت سنڌ، جي پبليڪشن ڪاميٽيءَ ڊاڪٽر نواز علي شوق جي ان ٿيسز کي ڇپائڻ جو فيصلو ڪيو ۽ اسان ان کي پڌري ڪرڻ ۾ ڪابه دير نه ڪئي اڄ ڪتاب اوهان جي هٿن ۾ آهي. هن ڪتاب مان سنڌ جي صوفيائي روح ۽ ثقافتي رنگن جو حظ حاصل ڪرڻ اوهان پڙهندڙن جي وس آهي ۽ جيڪڏهن اوهان اهو مقصد حاصل ڪري ورتو ته اسان جون ڪوششون سڃايون ٿيون.

عبدالعزيز عقيلي

سيڪريٽري

ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ

پهريان به اکر

هيءَ هڪ عام دستور آهي ته Ph.D جو مقالو لکڻ مهل ڊگهي تمهيد ٻڌي ويندي آهي. ڪي ته شروعات ئي موهن جي دڙي کان ڪندا آهن، ائين ٿيسز کي ٿلهو ڪرڻ لاءِ سو سوا صفحن جو اضافو ڪيو ويندو آهي. پر مون کي ان قسم جو اجايو وڌاءِ ڪونه وڻندو آهي، تنهن ڪري مون ان قسم جي اجائي تمهيد کان پاسو ڪيو آهي.

مون هيءَ ٿيسز 1978ع ۾ مڪمل ڪئي هئي. دل ته گهڻوئي چاهيندي هئي ته منهنجو هيءَ تحقيقي مقالو ڪتابي صورت ۾ شايع ٿئي. پر مون وٽ ايترو پيسو ڪونه هوندو هو جو پنهنجو مقالو ڇپرائي سگهان ۽ نه وري ان سلسلي ۾ ڪنهن سرڪاري يا خانگي اداري کي منت ميٽ ڪيم. هر ڪم پنهنجي مقرر وقت تي ٿيندو آهي، تنهن ڪري صبر ڪري ويهي رهيس. پر مون کي اميد هئي ته هيءَ مقالو ڪنهن نه ڪنهن وقت ضرور شايع ٿيندو.

خوش قسمتيءَ سان جڏهن اسان جي مانائتي پيڻ محترم سسئي پليجو صاحب حڪومت سنڌ ۾ وزير ثقافت جي منصب تي فائز ٿي ته سچ پچ هن محڪمي ۾ چڻ انقلاب اچي ويو. شاندار ۽ يادگار ڪانفرنسون منعقد ٿيڻ لڳيون، تحقيق جي ميدان ۾ وسعت آئي، سندن ذاتي دلچسپيءَ سبب ڪيترائي معياري ڪتاب شايع ٿيا ۽ اهو سهڻو سلسلو جاري آهي. مئڊم جي حسن عمل سان چڻ ته ادب جي دنيا ۾ بهار اچي وئي. سهڻن ڪتابن جي گلن ۽ گلدستن جي خوشبو پري پري تائين پکڙجي وئي ۽ هر من گلاب ۽ موتي جي مهڪ سان واسجي ويو. هر اديب جي من ۾ اها آس، اميد پيدا ٿي ته هينئر سندس ڪتاب ضرور شايع ٿيندا. واقعي ائين ئي ٿيو ثقافت کاتي پاران هڪ اشتهار ڏنو ويو ته جن اديبن، عالمن وٽ مسودا پيل آهن، سي ڇپرائڻ لاءِ ثقافت کاتي کي موڪلي ڏين. محڪمي جي پبليڪيشن ڪميٽي تڪ تورڪري چونڊ معياري مسودا ڇپرائڻ جي سفارش ڪندي مون به بسم الله چئي پنهنجو Ph.D جو مقالو موڪلي ڏنو. ڀاڳ ڀلا جو اهو مقالو پبليڪيشن ڪميٽي ڇپرائڻ جي سفارش ڪئي. توڙي جو مون پنهنجي هن

ٿيسز ۾ اجائي ڊيگهه ڪا نه ڪئي آهي. پر ان هوندي به مون ان جا ٻه ايڏائي باب
حذف ڪري ان کي ڪجهه مختصر ڪيو آهي.

عام دستور آهي ته ٿيسز ڇپرائڻ مهل ان ۾ ڪجهه سُڌارا ۽ واڌارا ڪيا ويندا
آهن. بعد ۾ محسوس ٿيندر غلطيون درست ڪيون وينديون آهن. مطلب ته ان تي
هٿڙو ڦيرائي ان کي ٻيهر سينگارڻ سنوارڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي آهي. پر مون
ائين نه ڪيو آهي. 1978ع ۾ جو ڪجهه لکيو هيم ان کي ائين ئي رهڻ ڏنو اٿم. ڇو
ته منهنجو هيءُ مقالو منهنجي ان دؤر جي شعور جو شاهد آهي. ان ۾ هٿ چراند
انصاف جي ابتڙ آهي.

منهنجو هيءُ تحقيقي مقالو شاندار نموني ڪتابي صورت ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو
آهي. جنهن لاءِ مان سيڪريٽري عبدالعزیز عقيلي صاحب، ڊي جي جناب رفيق
احمد پڙو صاحب، ۽ سابق ڊائريڪٽر ڊاڪٽر محمد علي مانجهي ثقافت کاتو
حڪومت سنڌ جو انتهائي شڪر گذار آهيان. جن ورهين کان سانڍيل منهنجي
هيءُ دلي آس پوري ڪئي.

نواز علي شوق

Gul Hayat Institute

پيش لفظ

مونکي اسڪول جي زماني کان ئي مطالعي جو شوق هوندو هو. ڪنڌڪوٽ جي اقبال ميموريل لائبريريءَ مان ڪتاب وٺي پڙهندو رهندو هوس. 1956ع ۾ جڏهن ممتاز ڪاليج خيرپور پهتس ته اتي بلند پايه شاعر، اديب ۽ نقاد پروفيسر عطا محمد حامي صاحب جي شاگرديءَ جو شرف عطا ٿيو. سندن رس پري صحبت ۽ شفقت منهنجي ادبي چاهه ۾ وڌيڪ اضافو آندو. خيرپور ۽ ان کان ٻاهر ٻين شهرن ۾ جتي به مشاعرا ٿيندا هئا ته سندن خدمت ۾ ساڻن گڏ ويندو هوس ۽ کين ڪلام ڏيکاري اصلاح وٺندو هوس. ان کان پوءِ جڏهن 1960ع ۾ سنڌ مسلم ڪاليج ۾ داخلا ورتم، جتي استاد محترم پروفيسر پير سعيد حسن صاحب ۽ پروفيسر احسان احمد بدوي جي صحبت ۾ رهڻ سبب منهنجي ادبي ذوق ۾ واڌارو آيو.

سيد اظهر گيلاني ۽ سندن والد مرحوم علي اصغر شاهه صاحب جن سان اسانجن وڏن جا پراڻا تعلقات آهن. شادي غمي جي موقعي تي اچڻ وڃڻ ٿيندو رهندو آهي. اظهر صاحب جي صحبت ۾ شعر چوڻ جو شوق پيدا ٿيو. مان جڏهن به وٽن ويندو هوس ته فقير هدايت علي تارڪ جي شاعريءَ بابت ذڪر ٿيندو هو. اظهر صاحب اڪثر چوندو هو ته تارڪ هڪ باڪمال صوفي شاعر هو. پر افسوس جو هو گمناميءَ جي گوشتي ۾ رهيو.

اظهر صاحب کان هر دفعي تارڪ جي تعريف ٻڌي منهنجي دل ۾ تارڪ جي تصنيفات جي مطالعي جو شوق پيدا ٿيو. اظهر صاحب وٽ جيڪي ڪتاب هئا، سي مونکي ڏيکاريا. مون اتي ڪل 42 ڪتاب ڏٺا. شاهه صاحب جن ٻڌايو ته اڃان ڪيترائي ڪتاب گم ٿيل آهن. ڪاش! ڪو سندن ٽڙيل پڪڙيل ڪتاب ڪنا ڪري ۽ سندن ادبي خدمتن تي ڪو جامع ڪتاب لکي.

مون جڏهن تارڪ جي ڪلام جو مطالعو ڪيو ته محسوس ٿيو ته تارڪ پهريون شاعر آهي، جنهن ڪلاسيڪي شاعريءَ کان علاوه عروضي شاعري ذريعي نهايت ئي ڪاميابيءَ سان تصوف جي تعليم ڏني آهي. ايترا تصوف جا نڪتا ڪائنس اڳ ۽ هن وقت تائين ڪنهن به عروضي شاعر بيان نه ڪيا آهن.

هن نه صرف تمام گهڻو ڪلام چيو آهي، پر تمام سٺو ۽ سهڻو پڻ چيو اٿس. ايتري عمر ۾ ڪنهن به سنڌ جي عروضي شاعر ايترو گهڻو نه لکيو آهي. هو نه صرف بسيار گو شاعر هو پر نشر

جي مختلف صنفن تي ڪيترائي ڪتاب لکي. هن سنڌي نثر نگاريءَ ۾ وڏو واڌارو ڪيو. مختصر ته هو عربي، فارسي ۽ سنڌيءَ جو وڏو اديب ۽ شاعر هو. ويجهڙائيءَ ۾ ان پايي جو ڪو جامع اديب ۽ شاعر ورلي نظر ايندو.

سنه 1963ع ۾ جڏهن اسلاميه ڪاليج سکر ۾ ليڪچرار مقرر ٿيس ته اظهر صاحب سان ويجهڙائيءَ سبب جلدي جلدي ملاقاتيون ٿيڻ لڳيون ۽ مونکي تارڪ جي ڪلام جي مطالعي جو وڌيڪ موقعو مليو ۽ محسوس ڪيم ته تارڪ واقعي باڪمال شخصيت هو ۽ ههڙي علمي ادبي شخصيت تي هن وقت تائين ڪو ڪم ڪونه ٿيو آهي. جا نهايت ئي افسوس جي ڳالهه آهي. مون دل ۾ پڪو پڪو ڪيو ته تارڪ فقير تي ڪجهه نه ڪجهه ضرور لکندس، ان لاءِ اظهر صاحب هر طرح جي تعاون جو يقين ڏياريو.

1971ع ۾ ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ ليڪچرار جي جڳهه لاءِ جڏهن انٽرويو ۾ ويٺس ته سڀ کان پهرين ڊاڪٽر محمود حسين مرحوم مونکان شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي مقبوليت جا اسباب پڇيا. جڏهن ان سوال جو جواب ڏنم ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي سوال پڇيا. آخر ۾ وري ڊاڪٽر محمود حسين (وائيس چانسلر) مونکان سوال ڪيو ته جڏهن توهان اسلاميه ڪاليج سکر ۾ اڳ ۾ ئي ليڪچرر آهيو ۽ اتي اٺن سالن جي سروس به اٿو ته پوءِ هتي چوڻا اچو؟ مون کين جواب ڏنو ته دراصل مونکي پي ايڇ ڊي ڪرڻ جو شوق آهي، هتي علمي ادبي ماحول آهي، تمام سٺي لائبرري آهي، بس اهڙي سبب آهي جو مان ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ نوڪري ڪرڻ چاهيان ٿو. خدا جي فضل سان انٽرويو ۾ ڪاميابي حاصل ٿي ۽ مان جنوري 1973ع کان سنڌي شعبي ۾ ليڪچرر مقرر ٿيس.

مان اسڪول جي زماني کان ئي سه ماڻهي مهراڻ، نئين زندگي وغيره جو باقاعده مطالعو ڪندو رهندو هوس. مطالعي دوران پير حسام الدين راشدي صاحب جي علمي، ادبي، تاريخي ۽ تحقيقي مقالن کان تمام گهڻو متاثر ٿيندو هوس ۽ دل ۾ اڻ ڏٺي پير صاحب لاءِ بيحد عزت، عقيدت ۽ احترام پيدا ٿيو ۽ ان سان گڏ اها آس پيدا ٿي ته ڪاش! ڪو موقعو ملي ته سندن خدمت ۾ حاضر ٿي، سندن صحبت مان فيضياب ٿيان.

جڏهن ڪراچي يونيورسٽي ۾ ملازمت ڪيم، تڏهن پنهنجي اها آس پوري ٿيڻ ۽ ادبي اڇ لهڻ جي وڏي اميد پيدا ٿي. سڄي ڳالهه ته مون لاءِ ملازمت ملڻ کان وڌيڪ خوشي اها هئي ته هينئر پير صاحب جن جي نگرانيءَ ۾ لکڻ پڙهڻ جا موقعا ميسر ٿيندا.

ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ ايشين اسٽيڊيز جو هڪ انسٽي ٿيوٽ آهي. پير صاحب ان جا روح روان آهن. پير صاحب جن ان جي گڏجاڻين جي سلسلي ۾ اڪثر ايندا رهندا هئا (اڃان تائين اهو سلسلو جاري آهي) ته ان موقعي تي سندن خدمت ۾ حاضر ٿيندو رهيس ۽ ڪڏهن ڪڏهن سندن دولت خانه تي وڃي سندن صحبت مان فيضياب ٿيندو رهيس، جو سلسلو اڃان جاري آهي، سندن ملاقات کان اڳ مان ايئن سمجهندو هوس ته پير صاحب جن وڏا علامه، اديب،

مورخ ۽ محقق آهن ۽ مان ادب جو هڪ ادبي شاگرد آهيان، خبر نه آهي ته مونسان الاجي ڪيئن پيش اچن پر مان جڏهن به وٽن ويس ته کين نهايت ئي شفيق ۽ مهربان ڏٺم. هر وقت لکڻ پڙهڻ لاءِ همٿائيندا رهيا. سندن شفقتن ۽ مهربانين جو اهو نتيجو نڪتو جو مون سندن رهبريءَ ۾ ڀڄي اچي ڊي ۾ داخلا ورتي. اهو به سندن ئي صحبت ۽ شفقتن جو نتيجو هو جو مان ”هڪار“ ڪتاب لکڻ جي لائق بڻيس. مون ڏٺو ته پاڻ علم جي اڃايلن جي پياس پوري ڪرڻ لاءِ هر طرح مدد ڪرڻ لاءِ تيار رهن ٿا. ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي ظرافت آميز گفتگو سان محفل ۾ وڏي ورونهن پيدا ڪندا آهن. ان موقعي تي مونکي شاه صاحب جو هي بيت ياد اچي ويندو آهي:

ويئي جنين وٽ، ڏکندو ڏور ٿئي،

ويهه تنين وٽ، اڏا تاهين پڪڙا.

هينئر آءٌ پنهنجي موضوع متعلق چند گذارشون ڪرڻ گهران ٿو. تارڪ فقير جي گم ٿيل ڪتابن جي تلاش ۾ مونکي مختلف شهرن ۾ ويڙهڻو پيو ۽ مختلف ماڻهن سان ملڻو پيو. سنڌ جي سفر ڪانسواءِ پنجاب به ويس، مستي پناهه علي، هڙند ضلعي ڊيره غازي خان وڃي تارڪ جي استاد ميان سلطان علي سالڪ بابت معلومات حاصل ڪيم.

مون تارڪ فقير جي هيڏي هوڏي ٿريل پڪڙيل ڪتابن مان ڪجهه ڪتاب مختلف ماڻهن وٽان هٿ ڪيا. ان سلسلي ۾ سيد اظهر گيلاني، سيد خادم حسين شاه، زوار بهادر علي تنيو ۽ قادن فقير تنيو پور تعاون ڪيو تنهن لاءِ آءٌ سندن ٿورائتو آهيان.

تارڪ فقير جي همعصر شاعرن بابت مواد ميٽڙ خاطر سنڌ جي مختلف ڪتب خانن ۾ وڃي گهربل مواد هٿ ڪيم. خاص طور سنڌيالا جي جي لائبريري مان وڏي مدد ملي. پروفيسر ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب هن سلسلي ۾ هر طرح سهڪار ڪيو. اهڙي ريت ڪي سال مواد ميٽڙ ۾ لڳي ويا. جنهن کانپوءِ سموري ميٽري چونڊي آڏو رکي لکڻ شروع ڪيم. مون مليل موضوع سان ڪيترو انصاف ڪيو آهي، سو سڀ پڙهندڙ پارڪن تي ڇڏيان ٿو.

نواز علي شوق بلوچ

Gul Hayat Institute

فقير هدايت علي نجفي
تارک جو سنڌي ڪلام

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

سوانح عمري

سنڌ صدين کان علم ادب، تهذيب ۽ ثقافت جو مرڪز رهي آهي. هن جي مانائتي مٿي مان اهڙا مرد مٿيادار پيدا ٿيا، جن پنهنجي ڪمال سان نه فقط سنڌ پر پوري دنيا ۾ ڏاڪو ڄمايو. انهن مان ڪي قلم جا صاحب هئا ته ڪي تلوار جا ڌڻي. ڪن پنهنجا علمي جوهر ڏيکاريا ته ڪن وري جنگ جي ميدان ۾ مري پاڻ ملهائيو.

جن پنهنجي خداداد قابليت سان قلم جا ڪمال ڏيکاريا، انهن مان مخدوم ابو ضلع سنڌي، ابو عطا سنڌي، ابو معشر سنڌي، امام اوزاعي رحمت الله عليه، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، مولانا محمد حيات سنڌي، مولانا نظام الدين ۽ مولانا محمد فاضل پوري عالم اسلام ۾ مشهور آهن. جن عظيم انسانن محب وطن سورهيه سر ويڇن پنهنجي سورهياڻي ۽ دليريءَ سان دشمنن جون دليون دهلائي وڌيون ۽ پنهنجي ڌرتي ماتا کي رت جو ريج ڏئي ايتار ۽ قربانيءَ جو اعليٰ مثال پيش ڪيو. اهڙا ڪوپا ڪونڌر جن سنڌ جي ساڪ ۽ لوئي جي لڄ رکي، سي گهڻائي نظر ايندا. پر مڙني مان مخدوم بلال، شاهه عنايت، دودو سومرو، دولهه دريا خان ۽ هوشو شيدي جو مان مٿانهون آهي.

هن سرزمين کي قدرت جي طرفان ٻه عظيم ڪتاب ورثي ۾ مليا آهن. رگ ويد ۽ شاهه جو رسالو. جن تي سنڌ وارن کي وڏو ناز آهي. جيڪي هر زماني ۽ هر دور تي محيط آهن. هيءَ سرزمين عالمن، فاضلن، محدثن، راوين، بزرگن، درويشن، رشين، اوتارن، صوفين ۽ سامين جي سرزمين آهي، جن سدائين حق، حقيقت، سچ ۽ صداقت جا سوين سبق ڏنا. امن ۽ آشتي جو آواز بلند ڪيو ۽ محبت جو پيغام پهچايو. دشمنيون ۽ ويڇا وساري ايڪتا ۽ اخوت جو پيغام ڏنو.

سنڌ جي ادبي ۽ سياسي تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿيندو ته هن ڀلاري ۽ ڀاڳواري ڌرتي ڪيترن ئي اديبن، شاعرن ۽ سياسي رهنماڻن کي جنم ڏنو. ٻين کي ڇڏي جيڪڏهن صرف لاڙڪاڻي تي نظر وجهجي ته لاڙڪاڻو هر لحاظ کان ساهه سيباڻو نظر ايندو. سنڌ جي ڪيترن ئي سياسي تحريڪن کي هتان ئي هٿي ملي. خلافت جو روح روان ۽ مير ڪاروان بئريسٽر مجاهد رئيس جان محمد خان جوڻيجي جو تعلق به لاڙڪاڻي سان ئي آهي. ڪابل طرف هجرت ڪرڻ وارن مسلمانن مهاجرن جي اسپيشل ٽرين سنه 1920ع ۾ هتان ئي رواني ٿي. هن

تحريڪ ۾ لاڙڪاڻي جي ٻئي سياسي رهنما پير تراب علي شاهه راشدي هڪ وڏو ڪردار ادا ڪيو هو جو قمبر جو رهاڪو هو.

سياسي لحاظ کان به لاڙڪاڻي جي سياستدانن کي سنڌ جي سياست ۾ فوقيت رهي آهي ۽ هيٺئر به پاڪستان جي سياست جو ڳڙھ لاڙڪاڻو ئي آهي. نه فقط سياست پر ادب جي لحاظ کان به لاڙڪاڻو وڏي اهميت رکي ٿو. خصوصن عروضي شاعري کي زور وٺرائڻ ۾ ته لاڙڪاڻي جي اديبن ۽ شاعرن جو وڏو هٿ رهيو آهي. پير علي محمد شاهه راشدي لکيو آهي ته ”لاڙڪاڻي جي مردم خيز زمين ذڪر ڪيل ٻين قادري حضرات کانسواءِ ٻيا به ڪيترائي اهل سخن پيدا ڪيا، شعرو شاعريءَ جي معاملي ۾ ڪجهه وقت تائين ته لاڙڪاڻي ساريءَ سنڌ جي اڳواڻي ڪئي.“¹ اهو چوڻ ۾ وڌاءُ نه ٿيندو ته ”سنڌ ۾ صحيح معنيٰ ۾ معياري شاعر هتان ئي پيدا ٿيندا رهيا. قادري خاندان جي هڪ شاعر مرحوم علي محمد قادري ۽ ڊاڪٽر عبدالمجيد صديقي² دوستن ۽ عزيزن جي سهڪار سان ڪيتريون ئي مشاعرن جون محفلون ڪرايون، ان جي گواهي ان دور جي هفتيوار اخبار ”الحقيقت“ مان ملي ٿي، مطلب ته جيئن سڀيتا جي لحاظ کان لاڙڪاڻو فخر جي قابل آهي، تيئن سياست توڙي ساهت ۾ به وڏي اهميت رکي ٿو. ان ئي لاڙڪاڻي ساھ سڀاڻي جي سرزمين فقير هدايت علي نجفي تارڪ کي جنم ڏنو.

تارڪ فقير جي حياتيءَ جو مستند احوال ڪنهن به ڪتاب مان نه ٿو ملي. مخدوم طالب الموليٰ صاحب جي ڪتاب ياد رفتگان ۾ سندس مختصر احوال ڏنو ويو آهي، سنڌي ادب جي مختصر تاريخ جي مصنف محترم عبدالجبار جوڻيجي به تارڪ جي حياتيءَ جو احوال ياد رفتگان جي روشنيءَ ۾ لکيو آهي. ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ پنهنجي ڪتاب ”جوتيون جواهرن جون“ ۾ فقير صاحب جي حياتيءَ جو احوال تمام مختصر نموني ۾ لکيو آهي. سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان لکرايل هڪ مقالي ۾ به تارڪ فقير جي حياتيءَ جو احوال مستند نموني نه لکيو ويو آهي. تنهن ڪري سندس حياتيءَ جو احوال سندس دوستن، عزيزن ۽ شاگردن کان زباني طور معلوم ڪري ان جي روشنيءَ ۾ لکيو ويو آهي.

خاندان:

فقير هدايت علي تارڪ جا وڏا محمد بن قاسم جي پوئين دور ۾ سنڌ ۾ آيا. سندن وڏو پير بائد هو. جنهن جي مزار چيچڙهه تعلقي پني عاقل ضلعي سکر ۾ آهي. پير بائد کي پير عبید به سڏيو وڃي ٿو. پير صاحب جي وفات جي تاريخ تارڪ فقير ”رخ“ لفظ مان ڪڍي آهي. مصرع ملاحظه فرمايو.

¹ پير علي محمد شاهه راشدي اهي ڏينهن - اهي شينهن: (ٻيو ڇاپو) ص-483

² صديقي مرحوم اصل پنجاب جو هو. لاڙڪاڻي ۾ جانورن جي اسپتال جو ڊاڪٽر مقرر ٿي آيو هو. هو پاڻ ته اردو ۾ شعر چوندو هو. پر سنڌي شاعريءَ کي به گهڻو زور وٺايائين. عروض جي وڏي ڄاڻ هيس. مرحوم واصف حيدر آباديءَ سان سندس عروض جي فن متعلق وڏو مقابلو ٿيو هو. ڊاڪٽر مرحوم جا مضمون سنڌ زميندار سکر ۾ شايع ٿيندا هئا.

سال فوتش رابگير از لفظ رخ.

۸۰۰ھ

سنڌ مان سندن خاندان جو هڪ فرد سلطان طيب پنهنجي مرشد جي ارشاد موجب تبليغ خاطر وڃي هڙند، ضلعو ديره غازي خان وسايو. سندس مزار وستي پناهه علي ۾ آهي. فقير هدايت علي تارڪ جو شجرو هن ريت آهي¹:

فقير هدايت علي پٽ فقير الله داد عرف تراب علي، پٽ فيض محمد، پٽ حبيب سعد الله، پٽ نظر، پٽ نور، پٽ لعلو فقير² پٽ نورو، پٽ دائود، پٽ برهان الدين شهيد، پٽ عباس، پٽ بايزيد، پٽ مجيد:

تونيه پاڻ کي علوي قريشي سڏائين ٿا. جيئن تارڪ جو هڪ شاعر آهي:

سڏايان نانءُ تو تارڪ، علي مشڪل ڪشا جو سگ

وگر نه آءُ اولاد علي المرتضيٰ آهيان³

تارڪ جا وڏا لعلورانئڪ ۾ اچي آباد ٿيڻ کان اڳ خيرپور ميرس جي شهر هڱور جا جا ويٺل هئا. سندن والد الله داد عرف تراب علي فقير هڪ عالم اهل دل سالڪ ۽ صوفي منش بزرگ هو.

ولادت:

تراب علي فقير کي چاليهن سالن تائين ڪو اولاد ڪونه ٿيو. هو پنهنجي پروردگار کان اولاد لاءِ دعائون پڻندو رهيو. آخر سندس دعائون ڌڻيءَ جي درگاهه ۾ قبول پيون ۽ 25 محرم الحرام 1312ھ مطابق 1894ع خميس ڏينهن پيڙهي وقت هدايت علي جو جنم ٿيو. ٻار عمومًا ماءُ جي پيٽان نڪرڻ سان ئي روئڻ شروع ڪندو آهي، پر هوماڻ ۾ هو مائٽن کي گمان ٿيو ته شايد ٻار مٿل ڄائو آهي. ان ڪري سڀني تي غم جي لهر چاٽجي وئي، پر پوءِ کين پتو پيو ته ٻار مٿل نه پر جيئرو ۽ تندرست آهي. جمع خان غريب هڪ قطعو لکيو هو جنهن مان سندس ڄمڻ جي تاريخ ڏينهن، مهيني ۽ سن جو پتو پوي ٿو. اهو قطعو هن ريت آهي:

مهينو هو محرم جو هئي تاريخ پنجويهين

ڪليو روز خميس ۽ وقت پيڙهي جي باغ حق

بهار ذات کان ان باغ ۾ پيدا ٿيو تارڪ گل

ڄمڻ جو سال هاتف کان پڇيم چيائين ”چراغ حق“⁴

۱۳۱۲ھ

¹ اهو شجرو سندن جاءِ نشين فقير قادر بخش تونيه کان زباني معلوم ٿيو.

² جنهن جي نالي تي لعلورانئڪ واري وستي آباد ٿي.

³ ڪليات تارڪ (قلمي) صفحو 25

⁴ ڪليات تارڪ (قلمي) صفحو 31

تعليم و تربيت ۽ اساتذہ:

سڪيلتو ٻار هو تنهن ڪري ڏاڍي لاڏ ڪوڏ سان پليو. سندس چهري مان ننڍپڻ کان ئي شرافت ۽ عظمت جا آثار نظر پئي آيا. سندس والدين کي يقين هو ته هيءُ نينگر هڪ ڏينهن ڪمال جو صاحب ٿيندو. تارڪ فقير کي ابتدائي تعليم سندس والد بزرگوار فقير تراب علي کان ملي. تنهن کان پوءِ مدرسي نوڙهي شريف پيچوها ۾ تعليم حاصل ڪيائين. فارسي تعليم مدرسو دارالعلوم شهر ڪنڊو تعلقو وارو ۾ مولانا عبدالعزيز شاهه صاحب خارانجي وٽ پڙهيو. بعد ۾ لعلورائڪ ۾ اتان جي عالم مولوي محبت الله وٽ تعليم پرايائين. جتي عربي جي اعليٰ تعليم سان گڏوگڏ تفسير، حديث ۽ تصوف ۾ به ڪمال حاصل ڪيائين.

شعر و شاعري ۾ شمس الدين بلبل کان گهڻو متاثر هو. شروع ۾ مولوي محبت الله کي پنهنجو ڪلام ڏيکاري اصلاح وٺندو هو. پوءِ سلطان علي سالڪ جو شاگرد بڻيو. ميان سلطان علي سالڪ جي ولادت سنه 1388 هـ ۾ وسطي پناهه علي ضلعي ديره غازي خان ۾ ٿي. سندن ولادت جي تاريخ سندن هڪ مريد سيد محمود شاهه ويٺل ڳوٺ لنڊي سيدان ضلعو ديره غازي خان هيٺين شعر مان ڪڍي آهي.

ميان سلطان علي آمد بهاهل نجات

سال توليدش چنين ڳوٺي وسيلئ مخلوقات

۱۳۸۸ھ

سالڪ مرحوم جو والد بزرگوار ميان عاقل محمد شائق پنهنجي دور جو سٺو شاعر هو. فارسي، سرائيڪي ۽ اردو ۾ ڪلام چيو اٿس. سندس فارسي ديوان ڇپيل آهي. شائق خواجه غلام فريد جو همعصر هو. ٻئي گهرا دوست هئا. شائق مرحوم جي پوين وٽ خواجه غلام فريد جا 97 خط محفوظ آهن، جي راقم الحروف وسطي پناهه علي ”هڙند“ ۾ وڃي ڏٺا.

عاقل محمد شائق سنه 1311ھ ۾ وفات ڪئي. فقير هدايت علي تارڪ ”غرق هو“ مان سندس وفات جي تاريخ ڪڍي آهي. ملاحظه فرمايو تارڪ جو قطعو.

زهي خواجه عاقل محمد اديب - ڪه شد صيت نظمش بهر چارسو

بدي سيزدو همين ماهه صيام - وصال خدا يافت با آبرو

پئي سال ترحيل آن هاتفي - بگفتاب تارڪ بگو ”غرق هو“.

۱۳۱۱ھ

ميان سلطان علي سالڪ عربي، فارسي جي تعليم پنهنجي والد ميان عاقل محمد شائق کان حاصل ڪئي. شاعريءَ جو شوق به والد جي صحبت ۾ پيدا ٿيس. سندن خاندان جي هڪ بزرگ وٽان معلوم ٿيو ته ”سالڪ اڪثر اڪيون بند ڪيو خاموش ويٺو هوندو هو. جڏهن شعر چوندو هو ته اڪين مان بي اختيار ڳوڙها وهندا رهندا هئس ۽ ڪاتب شعر لکندا رهندا هئا.

سڄو ڪلام انهيءَ حالت ۾ ڇپيل اٿس.^۵

وستي پناهه علي جي بزرگن کان زياني طور معلوم ٿيو ته تارڪ فقير به پيرا پنهنجي والد
ميان تراب علي سان گڏجي هڙند آيو هو. هڪ پيرو 1917ع ۾ ۽ ٻيو پيرو 1918ع ۾ ان وقت تارڪ
ويهن ٻاويهن سالن جي عمر جو هو. پهرين ئي ملاقات ۾ سالڪ کان متاثر ٿيو ۽ شاعريءَ ۾ سندس
شاگرد بڻيو.

وستي پناهه علي جي اتر ۾ هڪ وڏي ٿلهي تي پڪي عمارت کي محل شريف سڏين ٿا.
جتي سلطان طيب^۶ ۽ سندن خاندان جي ڪن بزرگن جون قبرون آهن؛ محل شريف ميان
پناهه علي تنيه سال 1347ھ ۾ تعمير ڪرايو. محل جي تعمير جي تاريخ سندن هڪ مريد سيد
محمود شاهه ويلل گوٺ لنڊي سيدان هن ريت ڪڍي آهي.

پناهه علي شد چو سندن نشين
بنا ڪرد ڪاخ بصدق ويڇين
ڪ ناگهه محمود تاريخ سال
خرد گفت ڪاخ عديم المثال^۷

۱۳۴۷ھ

تارڪ فقير به محل جي ٺهڻ جي تاريخ ڪڍي آهي. جا هن ريت آهي:
زهي تنيه سلطان طيب شريف - ڪ درملڪ پنجاب شدم سڪنش
چنان شد بنا خانقاهش عجيب - ڪ فردوس شد گرد هيرا منش
بگو تارڪ از بهر تعمير او - بود روضه قرب ايزو منش.

۱۳۴۷ھ

محل شريف جي اڳيان اولهه طرف مسجد شريف آهي؛ انهيءَ جي تعمير تي جيڪو خرچ
آيو سو مسجد شريف جي ٻاهرين ديوار تي سيد محمود شاهه لکيو آهي؛ محل شريفت ۽ مسجد
زياني روايت، ميان الله بچاين عمر سٺ سال، ويلل وستي پناهه علي هڙند تحصيل جام پور ضلعو دير غاڙي
خان

سلطان طيب غوث بهاء الحق جو مريد هو ۽ پنهنجي مرشد جي ارشاد موجب هڙند ۾ اچي تبليغ ڪيائين جتي
ڪيترائي سندس مريد بڻيا، سندن هڪ مريد سيد محمود شاهه سندس تعريف ۾ ڪيترائي شعر چيا آهن
نمونن خاطر به شعر پيش ڪجن ٿا:

حضرت سلطان طيب اوليا - صد هزارن خلق را مشڪل ڪشا
اي سراسر هادي رحمت جهان - از درت رحمت شود بر بيگان

تارڪ فقير سندس وفات جي تاريخ هيٺين قطع ذريعي ڪڍي آهي:

حضرت سلطان طيب باخدا - بود عارف ماهر ذات وصفات
سنده را بگذشت پنجاب رفت - مي نمود وخلق را راه نجات
چون زدنيا سوئي عقبی زد قدم - گفت تارڪ شيخ علم هو وفات.

۱۰۶۱

اهي شعر محل شريف جي ديوار تي سيد محمود شاهه لکيا آهن.^۸

شريف جي تعمير 1935ع ۾ ٿي. پنهنجيءَ تي ڪل خرچ 12000 رپيا آيو. سالڪ جي ڪلام جي مطالعي مان معلوم ٿيندو ته هو فارسيءَ جو چڱو شاعر هو. تارڪ ڪيترائي فارسي غزل سندس تتبع تي چيا آهن، جي ساڳئي بحر ۾ چيل آهن ۽ پنهنجيءَ جو قافيو ۽ ردیف به ساڳيو آهي. ميان سلطان علي سالڪ فارسي، سرائيڪي ۽ اردو ۾ گهڻو ئي ڪلام چيو آهي جو قلمي صورت ۾ سندس پوين وٽ موجود آهي. سالڪ جي ڪلام مان نموني طور هڪ فارسي رباعي ۽ هڪ فارسي غزل پيش ڪجي ٿو.

عمر م گذشت رفت به اميد وصال تو
بايد زهي نصيب ڪه بينم جمال تو
گرچه نه شد ميسر وصل تو اي صنم
سالڪ مدام هست بذوق خيال تو

غزل

مست درميخانه ام من يللي
بامئي پيمانم ام من يللي
نيست در نظر م بجز نور وجود
عائل فرزانه ام من يللي
هر زمان بامه جبين جانان خود
همدم و همخانه ام من يللي
جان من بريار من قربان شد
عاشق و ديوانه ام من يللي
ابر بخشائيش چو آمد در ڪرم
در صدف دردانه ام من يللي
از شعاع نور او من سوختم
بر رخس پروانه ام من يللي
دردم سالڪ چو شد نقش صنم
بس عجب بت خانه ام من يللي.

سالڪ 1343هـ ۾ وفات ڪئي؛ سندس وفات جي تاريخ سيد محمود شاهه هن ريت ڪڍي

آهي:

مظهر وحدت ميان سلطان علي - نور توحيد شري زو منجلي
سالڪ و هم عارف و سجاده بود - در طريقت اهل معني مي نمود
سال و ماه و يوم از تر حيل او - هم دهليم از مه ربيع اول شمار

چون وفاتش در دل محمود جست۔ هاتفر اين مصرع مرغوب گفت
فضل يزدان ميان سلطان علي۔ مصرع اول ڪرد فوتش منجلي

1343

باز هجري سال از روشن دلي۔ گو قدم فرخنده سلطان علي.

عشق:

قوه جوانيءَ ۾ تارڪ فقير مجازي عشق جو چٽڪو چڪيو. پاڪباز انسان لاءِ مڃان
حقيقت جي ڏاڪڻ ثابت ٿئي ٿو. هن راه جو پانڌيڙو جيستائين برهه جي بنيءَ ۾ پڇي پڪو نه
ٿو ٿئي، تيستائين معرفت جي منزل نٿو ماڻي سگهي. پنهنجي ئي خاندان مان فقير تاج محمد
تونيه جي دختر نيڪ اختر محترمہ عائشه سان اک جي اڻي اٽڪي ويس. عائشه جيڪا حسن و
جمال ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هئي، تعليم يافته به هئي ته اخلاقي زيورن سان به سينگاريل هئي. ٽي
هج ڪيا هئائين. روزي نماز جي پابند، پاڪ دامن عورت هئي. تارڪ فقير جي سڱ ۾ سئوٽ
هئي، ته محبت جي رشتي ۾ مرڪز نگاهه هئي. محترمہ عائشه جي به تارڪ فقير سان تمام
گهڻي محبت هئي. تراب علي فقير پنهنجي پٽ تارڪ فقير جي بي تابي ڏسي، فقير تاج محمد
کان عائشه جو سڱ گهريو. پر تاج محمد فقير انڪار ڪيو. هڪ ته تراب علي فقير تاج محمد
فقير جي مقابلي ۾ تمام غريب هو ٻيو ته تارڪ فقير لا ابالي طبيعت جو مالڪ هو تنهن ڪري
هن سڱ ڏيڻ مناسب نه سمجهيو. جڏهن هن معاملي جي خبر عائشه کي پئي ته هو ان صدمي
جو تاب نه سهي بيمار ٿي پئي. جڏهن تارڪ کي عائشه جي بيماريءَ جو پتو پيو ته بي اختيار
چئي ڏنائين ته:

اسان کي ڪين ٿي حاصل ته ان جي ناهه ڪا پرواهه،
اسان جي پي خدايا ڏي اسان جي يار کي صحت.

سیر و سفر:

آخر سڪ ۾ سيلاني بڻجي سفر تي اسهيو. رڳو گيڙو الفڻي بت تي، سر ننگو، پير اگهاڙا،
سڪ ساڻي، برهه پوراڻو، جتي رهي راتڙي اتي مرون مٽ ماني ملي ته ڪاڏي نه ملي ته نه ڳڻتي نه
فڪر، ڪڏهن لاهوت لامڪان، ته ڪڏهن لاهور جا وڻ وڃي وسايائين. ڪڏهن ڪڇ ته
ڪڏهن دهلي ۽ آگرو ڪڏهن گجرات ته ڪڏهن وري پير گودڙيو، ڪڏهن مڪران ته ڪڏهن
منڻ ڪوٽ ته ڪڏهن وري بلوچستان جو اُتر يون پاسو. جڏهن لعلو رانئڪ موٽيو ته عشق جي
آڙاهه ۾ پڇي راس ٿي چڪو هو. دنيا جا لڳ لاڳاپا لاهي پنهنجي ڳوٺ لعلو رانئڪ ڀرسان
وهندڙ واه جنهن کي ”لنڊو“ چيو ويندو آهي، تنهن جي ڪپر تي آستانو اڏي ويهي رهيو.
يڪتارو چيڙي ڪٽي بي اختيار ڪافيون ڳائڻ لڳو.

نينهن ڪيون نادان۔ لنڊي جي ڪپر تي۔ لنڊي جي ڪپر تي
 برهہ جي بندر تي،
 درد سنڌي درياھ اچل ڪئي، لايو طلب طوفان، لنڊي جي ڪپر تي
 برهہ جي بندر تي،
 ڪڪر ڪارونپاريا تي برهہ انوباران، لنڊي جي ڪپر تي
 برهہ جي بندر تي،
 قدرت عشق جي آئي ڪنو ڪيو صفائي سامان، لنڊي جي ڪپر تي
 برهہ جي بندر تي،
 تارڪ ناتي نينهن جي نڪري ننگو ٿيو نشان، لنڊي جي ڪپر تي
 برهہ جي بندر تي.

هدايت علي فقير جو نہ رڳو تارڪ تخلص هو پر حقيقت ۾ بہ هن دنيا کي ترڪ ڪري
 ڇڏيو هو. تارڪ جو نہ رڳو عائشہ سان عشق هو پر ڪتابن سان بہ ازل جو پيچ هوس. هو مختلف
 شهرن مان ڪتاب گهرائيندو رهندو هو. جڏهن ڪتابن جي وي پي پي ايندي هئي تہ محترم
 عائشہ وي پي پي وارا ڪتاب ڇڏائي، فقير ڏانهن موڪلي ڇڏيندي هئي. عائشہ جي رشتي لاءِ
 سندس پيءُ گهڻي ئي ڪوشش ڪئي، پر تاج محمد راضي نہ ٿيو. لاچار فقير بہ آخري وقت
 تائين مجرد ٿي رهيو ۽ عائشہ بہ ڪنهن پئي سان شادي نہ ڪئي.

مرشد:

هدايت علي فقير تارڪ پنهنجي پيءُ الهداد عرف تراب علي فقير جي اشاري تي مخدوم
 پير صفی الله سجاده نشين درگاه نصير الدين صوفي کي پنهنجو روحاني مرشد ورتو. جيڪو
 سندس پيءُ تراب علي فقير جي مرشد دريا خان فقير هنگورجائي (ضلعو خيرپور) جو بہ مرشد
 هو ۽ نقشبندي مسلڪ رکندڙ هو. شاھ نصير نقشبندي خاندان مان هو. شيخ احمد مجدد الف
 ثاني جھانگير جو همعصر هو. جڏهن سنڌ مغلن جي حڪومت هيٺ آئي ۽ مغلن طرفان سنڌ
 تي مغل نواب راج ڪندا هئا، تن ڏينهن شيخ مجدد الف ثاني جي اولاد سنڌ ۾ اچڻ شروع ٿي.
 شيخ صاحب جي ديني خدمتن سبب کين امام رباني ڪوٺيندا هئا. سندن مشهور تصنيف
 آهي ”مکتوباب امام رباني“. سندن اولاد سنڌ جي مختلف حصن ۾ پکڙجي وئي. انهن مان
 ڪي اچي نوشهروفيروز ۾ رهيا. انهيءَ خاندان مان عبدالحی وڏو عالم ۽ بزرگ ٿي گذريو آهي.
 هيءُ بزرگ ميران پور جي مشهور صوفي بزرگ فضل الله قلندر جو مريد ٿيو. ميان عبدالحی جي
 وفات کان پوءِ سندس پٽ شاھ نصير سجاده نشين ٿيو.

شاھ نصير هڪ صوفي درويش هو. سنڌ ۾ صوفي مٽي جو وڏو پرچار ڪيائين. سندس

اخلاق بلند ۽ عادتون سهڻيون هيون. سڄي زندگي سادگي ۾ گذاريائين. هو نه فقط سنڌيءَ جو بلند پايه شاعر هو، پر اردو ۽ فارسي ۾ ڪيترو ئي ڪلام چيو اٿس. پنهنجي ڪلام جي ذريعي تصوف جي تبليغ ڪئي اٿس. مثال لاءِ سندس ڪلام مان هڪ سنڌي ڪافي پيش ڪجي ٿي:

اول نفي ڪر پاڻ کي پوءِ اثبات ڪر الله کي
 ٿي جسم کان بيزار تون ڪر ڌڙسري کان ڌار تون
 ساڳيو آهين سردار تون ڏس هر طرف همراھ کي
 وحدت منجهان ڪثرت ڏسو هن حسن جي حيرت ڏسو
 واه عشق جي عبرت ڏسو هن دل سنڌي درياءَ کي
 پنهنجو نصير اترڪ ڪر هستي هٽڻ سڀ غرق ڪر
 تڏهن نه ٻيو ڪو فرق ڪر ڏس ثم وجه الله کي.⁹

شاه نصير کي سير و سفر جو تمام گهڻو شوق هوندو هو. اهو ئي سبب آهي جو زندگي جو وڏو عرصو سير و سياحت ۾ گذاريائين. سنڌ کان علاوه قنڌار، بلوچستان، اجمير سرهند ۽ بمبئي جو به سير ڪيائين. سندس فيض عام کي ڏسي ڪيترا هندو ۽ مسلمان هن جا مريد ٿيا. جن مان موهن فقير، صوفي خير محمد، صوفي دريا خان، صوفي نشان علي فقير ۽ الهداد فقير قابل ذڪر آهن. تارڪ فقير کي پنهنجي روحاني مرشد سان بيحد عقيدت هئي. ان جو ثبوت سندس هيٺ ڏنل فارسي نظم مان ملي ٿو:

حاکم دو جهان نصير الدين - مالڪ هو مڪان نصير الدين
 هاديءَ گهر مان نصير الدين - مهدي طالبان نصير الدين
 سرور عارفان نصير الدين - مهتر عاشقان نصير الدين
 بود در عصر خویش قطب زمان - غوث پيرو جوان نصير الدين
 گشت نوشهره منبع انوار - شد چر پرتوفشان نصير الدين
 از امانت همي توان گفتن - مرشد مرشدان نصير الدين
 بود الهام اطهر از شعرش - داشت شیرین بیان نصير الدين
 تارڪ آمد بدرگهش سائل - رهبرش هر زمان نصير الدين

شاه نصير 1318ھ مطابق 1900ع ۾ هي فاني جهان ڇڏي وڃي پنهنجي مالڪ حقيقي سان مليو. الهداد عرف تراب علي فقير کي راڳ ويراڳ سان گهڻو چاهه هوندو هو. وٽس سماع جون محفلون ٿينديون رهنديون هيون، جتي ڪيترا ئي فقير فقرا ۽ ڳائڻ وڃائڻ وارا اچي گڏ ٿيندا هئا. ڳائڻا يڪتاري ۽ ڇيڙين تي صوفي شاعرن جو عارفانو ڪلام ڳائيندا هئا. درويشن جون رهاڻيون ٿينديون هيون، جتي حقيقت ۽ معرفت جون ڳالهيون اوريون هيون. تارڪ فقير اهڙي ئي ماحول ۾ ڄائو ۽ ان ماحول جو مٿس گهرو اثر ٿيو.

⁹ لطف الله بدوي، تذڪره لطفي (ڀاڱو ٽيون) صفحو 319-320

ان زماني ۾ لاڙڪاڻو مشاعرن ۽ ادبي محفلن جو مرڪز بڻيل هو. قادري فقيرن وٽ ماهوار مشاعرا ٿيندا هئا. جيڪي شاعر مشاعري ۾ شريڪ نه ٿي سگهندا هئا، سي پنهنجو ڪلام ٽپال رستي موڪلي ڏيندا هئا. تارڪ فقير به ڪڏهن ڪڏهن اتان جي مشاعرن ۾ شريڪ ٿيندو هو. انهن مشاعرن جون ڪاروايون هفتيوار ”الحقيقت“ ۾ شايع ٿينديون هيون، جا ميان غلام عباس جوش لاڙڪاڻي مان ڪيندو هو.

شاعريءَ جو شوق:

تارڪ فقير جي طبيعت ننڍي هوندي کان ئي موزون هئي. طالب علمي جي زماني ۾ ئي ڪافيون ٺاهيندو هو. وٽر الهداد فقير وٽ ٿيندڙ سماع جي محفلن ۾ لاڙڪاڻي جي ادبي ماحول مٿس تمام گهڻو اثر ڪيو. ان کان علاوه عربي، فارسي، سنڌي ۽ اردو جي استاد شاعرن جي ڪلام جو گهرو مطالعو ڪيائين جن سندس طبيعت ۾ وڌيڪ جوش ۽ جذبو جاڳايو. اهوئي سبب آهي جو ويهن ورهين جي ڄمار ۾ ئي سندس ڪلام ۾ پختگي آئي، ان جو مثال سندس ڪليات جي هيٺين غزل مان ملي ٿو.

رٿان جي درد فرقت ۾ ڪري رههه - ڪنبي سارو جهان جيڪر ٻڌي ڪيهه
لنگهي جو مون اڱڻ محبوب آيو - ڏسان پيو صبح جو چڻ سج ڪڍي چيهه
ڳليءَ تنهنجيءَ ۾ مشتاقن جو ميڙو - پوي ٿي ڀرت وارن جي اتي پيهه
نه آسان آهه ات ديدار دلبر - جتي گهورن سنڌي آهي ڳيا گيهه
اسان کان توڪرين تون اڄ ليڪن - رقيب سان نه ڪالچ نه ڪا ليهه
هي آهي بيحيائيءَ جو وڏو وقت - سنڌيءَ آ عمر تارڪ ورهيه ٿي ويهه.^۱

پر جڏهن حضرت عشق سندس دل ۾ ديرو ڄمايو ته پوءِ هڪاري سندس قابليت جا وڌيڪ جوهر ڪلڻ لڳا. شاهه نجف سان محبت ۽ عقيدت هئڻ سبب شروع ۾ نجفي تخلص ڪرڻ لڳو. پر جيئن ته هو شعر ۾ ”نجفي“ جو جيم ساڪن ڪري استعمال ڪرڻ لڳو، شاعرن مٿس تنقيد ڪئي ۽ ان غلطي طرف اشارو ڪيو ته پوءِ 1937ع ۾ تارڪ دنيا تي تارڪ تخلص اختيار ڪيائين. شاعري جي ڪلاسيڪي توڙي عروضي هر صنف تي طبع آزمائي ڪئي اٿس. هن جتي ڏوهيڙا، بيت، ٻارهن ماهه هفتي جا ڏينهن، سي حرفيون معنائون ۽ ڪافيون چيون آهن، اتي عروضي شاعري جي هر صنف جهڙوڪ: قصيدو، غزل، رباعي، مثنوي، قطع، مثلث، مربع، مخمس، مسدس، ترجيع بند، ترڪيب بند ۽ مرثيا پڻ چيا آهن. کين نه صرف سنڌي شاعري تي عبور حاصل آهي، پر پاڻ عربي، فارسي، هندي، پنجابي، اردو ۽ سرائيڪي زبان ۾ به تمام گهڻو ڪلام چيو اٿس. هن عربيءَ ۾ ڪجهه ڪلام فارسي ۾ هڪ ديوان ۽ ضخيم ڪليات، قطعات ۽ اردو ۽ سرائيڪي ۾ مڪمل ديوان تصنيف ڪيا آهن.

^۱ ڪليات تارڪ (قلمي) صفحو 36 ملوڪ سيد اظهر گيلاني

مذهب ۽ مسلڪ:

فقير صاحب جو مسلڪ نقشبندي هو. پر جيڪڏهن غور سان ڏسبو ته هو مذهب انسانيت جو پيرو هو. صلح ڪل سندس ڌرم امن ۽ آشتي سندس آدرش، عشق ۽ محبت سندس اصول هئا. هو مذهبن جي مونجهاري ۾ نه پيو پر صاف صوفي ٿي رهيو. ريا واري عبادت کان دور رهي، پنهنجي دل ۾ ڏٺي کي ياد ڪندو رهيو. قلندر وار آزاد زندگي گذارڻ لڳو. قدرت کيس فقيريءَ جو اهو درجو عطا ڪيو هو جتي سندس عزيزن، قريبن ۽ دوستن، سچن جي سوچ پهچي نه ٿي سگهي. جيئن پاڻ چيو اٿس:

سڀن مذهبن کان ڪنارو ڪيم - مون صوفي صفا اهل عرفان ٿيس
سڏايان قلندر ۽ آزاد ٿيو - ڇڏي بندگي مير سبحان ٿيس
سڃاڻي نه ٿو ڪوئي مون کي سگهي - مٿانهون کان درڪ عزيزان ٿيس
ٻئي هنڌ فرمائي ٿو:

اسان جو مذهب آزاد ڪفر و دين کان آه
ڪريون نه ڪا ٿي حلال و حرام جي ڪوشش
هڪ غزل پيش ڪجي ٿو جنهن ۾ پاڻ کي صاف دل صوفي سڏيندي. پنهنجي مذهب ۽ مسلڪ جو اظهار هن ريت ڪيو اٿس:

مون عاشق ديوانه، نه ڪافر نه مسلمان،
مون بيخود مستان، نه ڪافر نه مسلمان،
نا هندو نا مسلم، نا گير، نه ترسا،
سڀ ڪيش کان بيگانہ، ڪافر نه مسلمان،
پيمانہ بدست آهيان، پيمان شڪست،
پڻ ساڪن ميخانہ، ڪافر نه مسلمان،
مون صوفي ۽ دل صافي و منجهه ڪنج تصوف،
منجهه عاشقي افسانہ، ڪافر نه مسلمان،
پروانہ جلج جي کان مٿي شمع رخ يار،
سوچان سان پروانہ، ڪافر نه مسلمان،
نه شيعه، نه سني، آهي تارڪ مسڪين،
هر ساغر رندانہ، ڪافر نه مسلمان.

هو ملن جي مناظرن، بيڪار بحثن مباحثن کان پري رهندو هو سندس رڳون رباب بڻجي ”هو“ جو سر آلاپينديون رهنديون هيون ۽ فقير صاحب ”هو“ جو احوال هوبهو ظاهر ڪندو رهيو ۽ اهڙي ريت هميشه ذڪر حق ۾ مشغول رهيو:

عالمن وٽ بحث علمي، عاشقن وٽ ذڪر حق،
هر ڪهين فرقي جي رهڻي، مختلف ڇا ڇا نه آه!

رڳ رڳ ۾ منهنجي هونگ ٿي هُو هُو سنڌي هلي،
احوال هُو جو ظاهر هُو هُو ڪريبان.

پنهنجي صوفيائي مسلڪ کي هڪ غزل ۾ ڪهڙي نه سهڻي نموني پيش ڪيو اٿس:
فرمائي ٿو:

”من خدايم“ ته عين آ توحيد
بي خبران جي ٿا ڪرن ترديد
انا احمد چيو شه لولاڪ
ڪئي ڪتاب خدا جي آ تمهيد
انا عرب چيو بلا عين
ثناء موليٰ علي بجز تقليد
چيو بسطامي شيخ سبحاني
قول سرور جي آ ڪئي تائيد
شاه منصور انا الحق ٻوليو
سر رکي دار تي بصد تجويد
من خدايم چيو شه عطار
بي سروپا ٿي خوب با تجريد
قم باذني چيو شمس تبريزي
سِرُ اظهار ڪيو بصد تذكيد
آه تارڪ سندم طريق اهو
توڙي ملا ڪيدين تون سو تهديد.

Gul Hayat Institute

اخلاق و عادات:

تارڪ ننڍي هوندي کان وٺي مانيٽو ٿور ڳالهائو ۽ راند روند کان وٺڻ ويندڙ هو. هو بلند
ڪردار جو مالڪ هو. سندس همعصر ۽ گڏ پڙهندڙ ساٿي حڪيم عبدالڪريم جو چوڻ آهي ته
”فقير صاحب مون کان اٺ ڏهه سال وڏو هو. مان، حاجي غلام رسول، حاجي محمد حسن تنيه،
راڻو عرف صفائي فقير ۽ هدايت علي فقير هڪ مدرسي ۾ گڏ پڙهندا هئاسين. اسان همعصر
ساٿي ڇڏن راند ڪندا هئاسون، پر تارڪ فقير ايلازن منتن کان پوءِ به راند نه ڪيڏندو هو.

پنهجن هم ڪلاسين ۾ تمام هوشيار هوندو هو. سبق کي هڪ ڀيرو ڏسڻ سان وري ڪتاب ڪٽڻ جي ضرورت ئي محسوس نه ٿيندي هيس. ننڍپڻ کان وٺي نه ڪنهن سان وڙهيو نه ڪنهن سان چڙيو. اها پياري عادت آخري وقت تائين رهندي آيس.⁰ هو ننڍي لاءِ کان وٺي سڀني سان صلح ۽ سلوڪ ۾ رهيو. جيئن پاڻ فرمائي ٿو.

منهنجو ته سڀ ڪنهن سان آهه صلح ۽ سلوڪ
ويري نه پانين ڪنهن کي نه ڪنهن کي عدو ڪريان.

تارڪ فقير توڙي جو ننڍي هوندي ناز و نعم سان پليو هو ۽ طالب علمي جي زماني ۾ قيمتي ۽ اعليٰ ڪپڙا پائيندو هو پر جڏهن عشق جي سنگلاخ زمين ۾ پير پاتائين، ته جڻ حد اچي وئي. ڏينهن ۽ رات وارو فرق اچي ويو. گيتو رتي الفڻي ڳچيءَ ۾، مٿو اڳهاڙو پيرن ۾ وڌو ڇيهه ته ڪاٺ جون پاڪڙيون نه ته ننگا، ڪلهي ۾ ڪشڪول، کاڌي خوراڪ کان ڏينهن جا ڏينهن بي نياز قرب ۽ محبت جا پندار پريل، ڪو گهڙيءَ پل وٽس ويو ته هفتا گذاري اٿيو ڪنهن هڪ ڏينهن ساڻس رهاڻ ڪئي ته مهينا ڇٽو ملبو اهڙيءَ محبت ۽ پابوه سان جو جڻڪ به وڇڙيل پائر صدين کان پوءِ مليا آهن. موڪلائبو اهڙي پريت سان جو ايئن سمجهبو ته ماڻهو هميشه واسطي موڪلايون ٿو وڃي. جواب موزون ۽ مختصر مگر جامع ڏيندو هو. سوال بار بار پڇڻ تي ناراض ٿيڻ بجاءِ رهندو مرڪندو رهندو هو. سندس زبان شيرين، دل ۾ جاءِ ڪندڙ فصاحت ۽ بلاغت سان پريل هوندي هئي. منهن ۾ ايڏو جلال هوس جو ڪير منهن ۾ مشڪل سان نهاري سگهندو هوس. اکيون وڏيون ۽ خمريل چيريون، ماڻڪيون وڌيڪ ڪاريون، پيشاني ڪشادي، مٿو وڏو ۽ سنڌي نموني وينل، چهرو ڪتابي، وار شروع ۾ وڏا هيس، رنگ پورو آواز پراثر ۽ انقلابي، ڏاڙهي مٿ جي تري ۽ مڇون وچڙيون وڏيون، پرون جاڙا، پنڀڻيون وڏيون ۽ وريل، وات ننڍو ۽ چپ سنهڙا، ڏند موتي داڻا، ڳچي پوري پني، چاتي ويڪري، ڏورا ۽ پانهون ٿلها، هٿن پيرن جون آڱريون ڊگهيون ۽ ٿلهيون، چمڙي تمام نازڪ ايتري قدر جو ٿوري زور سان نشان ٺهي پوندو هوس، جيڪو ڪيترن ڏينهن تائين نه مٽبو هو. قد وچڙو چيلهه مضبوط، پير ٿورا دھرا، ساري زندگي نشو نه ڪيائين، اڪثر چوندو هو ته ”حضرت عشق جي نشي جهڙو ڪو ٻيو نشو آهي ئي ڪونه“.

سندس والد بزرگوار جا ڪيترائي مريد هئا. تارڪ فقير انهن سڀني کان نذر نياز واريءَ لالچ جو خيال ئي بدلائي، ماڳهين پيري مريدي وارا تعلقات ئي چڻي ڇڏيا، هو پيرن فقيرن، صوفي سجاده نشين جي مريديءَ واري بد رسم کي هميشه ننڍيندو هو.

تيس پري پيري بزرگي نيڪ نامي کان صفا،
حرص ناهي، ڏن نه نذراني، نه ڪنهن دعوت سندو.

⁰ زباني روايت حڪيم عبدالڪريم نصرت لعلورائڪ.

مريدي خادمي ڏن نذر دعوت آهه سڀ دلجو
 ڦري مخلوق خالق جي خدا وٽ خوار ٿيڻو آ.
 هڪ ڪافي پيش ڪجي ٿي جنهن ۾ هن وڏيءَ خوبصورتِي سان پيري مريديءَ جي خلاف
 خيالن جو اظهار ڪيو آهي.

مئي پي ٿي مست نه متارو
 پاڙون پيريءَ جون پٽ جهٽ پٽ - ڏن نذر دعوت کي پٽ ست
 ٿي ڪين مريدن مارو
 گادي مسند، مُصلو ساڙي - عصا تسبيح خرڇو ڦاڙي
 ڪٽ بدناميءَ جو بارو
 اول بار ملامت چائين - پوتون عاشق نام سڏائين
 ٿي نجفي ناٺ نيارو.

مشغلا:

تارک وٽ وڏي لائبريري هوندي هئي ۽ فقير صاحب جو مطالعو به تمام وسيع هو. جيڪڏهن سندس تصنيفات کي ڏسبو ته اٽڪل روءِ پنجاهه کن ٿينديون، ڪي مختصر ته ڪي ضخيم آهن. تن مان 43 نثر ۽ نظم جا ڪتاب فقير صاحب جي شاگرد رشيد سيد اظهر گيلاني وٽ محفوظ آهن. ڪجهه سندس ٻئي شاگرد مرزا اجمل بيگ وٽ آهن ۽ باقي سندس عزيزن دوستن وٽ رکيل آهن. تارک فقير جي ڪل عمر 45 ورهيه هئي. اڌ عمر تعليم وٺڻ لاءِ ڪائجي ته باقي ساڍا ٻاويهه ورهيه بچندا. انهن مان ڪڍڻ ڪڍڻ ۽ سير سفر جي دور کي ڪاٽي ڇڏجي ته باقي 19 سال بچندا. ان عمر جو گهٽ ۾ گهٽ چوٿون حصو مطالعو فقيرن سان راڳ رهاڻ ۽ آرام جي ڪنڌي ڪائجي ته باقي لکڻ لاءِ 13 يا 14 سال وڃي بچن ٿا. ان مان عالم استغراق وارو عرصو به ٿا ڪاٽيون ته پوءِ ته ڏندين آڱريون اچيو وڃن ته هيڏا سارا ضخيم ڪتاب ايتري جهجي انداز ۾ ۽ ٿوري وقت ۾ لکڻ تارک جو ئي ڪمال آهي. ان سان گڏ قرآن ڪريم جا چار قلمي نسخا شمار ۾ نه آهن، جيڪي فقير صاحب پاڻ لکيا، جن مان هڪ نخسو تارک فقير جي چوڻ موجب سندس محبوبه ۽ مرڪز نگاهه محترم عائشه حج تي ويندي پاڻ سان کڻي وئي ۽ بيت الله شريف ۾ رکي آئي.

جيڪڏهن ٿورو هن ڳالهه تي ويچارجي ته ايتري ٿوري عرصي ۾ ايترا ڪتاب ڪيئن لکيائين ۽ جيڪي اعليٰ ۽ معياري ليکجن ۽ اهڙو شاعر جنهن جي طرز تي وقت جا شاعر طبع آزمائي ڪن ۽ ساڳيائي قافيا، ردیف ڪن. حافظ محمد احسن چنا هفتيوار ذوالفقار گهوٽڪي جي تارک نمبر ۾ لکي ٿو ته ”هن به تارک فقير جي ورتل قافين تي طبع آزمائي ڪئي آهي.“¹

¹ حافظ احسن چنا: هفتيوار ذوالفقار تارک نمبر جنوري 1924ع

فقير صاحب هڪ بيسيارگو شاعر هو. شعر لکي ڏيڻ ۾ ايترو فراخ دل هو جو ڪيترائي شاعر ڪائنس ڪلام لکرائي مشاعرن ۾ پڙهندا هئا. پنهنجي هڪ عزيز کي ڪيترائي ڪلام لکي ڏنائون، جو ”حاذق“ جي نالي سان مشهور آهي. پر حقيقت ۾ اهو ڪلام فقير صاحب جو لکيل هو. حاذق جي ڪلام مان تارڪ واري طرز ۽ رنگ ڍنگ نظر ايندو.

لکڻ ۽ پڙهڻ ئي سندس زندگيءَ جو وڏي ۾ وڏو مشغلو هو. جيئن هڪ شعر ۾ چيو اٿس:

تو لکان مون قصيدئ عطار - جو مونکي ري لکڻ نه آهي ڪار.

جڏهن لکڻ ويهندو هو ته دنيا و مافيها کان بي خبران ۾ غرق ٿي ويندو هو. محويت جو اهڙو عالم مٿن طاري ٿي ويندو هو جو ان دوران کين آئي وئي ۽ ڪاٺ پيئڻ طرف به ڪو ڌيان نه رهندو هو. ان سلسلي ۾ سندس عزيزن کان هڪ مزيدار واقعو معلوم ٿيو ته جيڪو محويت جو اعليٰ مثال آهي، فقير جڏهن کان دنيا کي ترڪ ڪري گهر جو الهه تلهه غريبن ۾ ورهائي ٻاهر نڪتو ته وري گهر جو در ڪونه ڏنائين. هڪ ڏينهن سندس سئوٽ فقير صاحب لاءِ گهران نيرن جي ماني ڪٽي آيو. فقير صاحب چيس ته: ”ابا رک ته پوءِ ڪاٺون ٿا“ ٿوري دير کانپوءِ هڪ واتهڙو اچي اتان مٿيو. ڀرپاسي جو هيو پتو هيس ته جڏهن فقير صاحب لکڻ ۽ پڙهڻ ويهندو آهي ته ڪنهن بيءَ دنيا ڏانهن هليو ويندو آهي جو هن همراه به نه ڪا ڪٿي هم نه تم اچي ڀتو ماني کي. فقير صاحب جو ڪنڌ هيٺ، لکڻ ۾ مشغول، همراه ماني ڪاٽي هيڏي هوڏي نهاري ٿانوَ ڪٽي هنيا هڙ ۾. جڏهن سندس سئوٽ هن لاءِ منجهند جي ماني ڪٽي آيو ته ڪائنس پڇيائين ته ”فقير سائين، نيرن وارا ٿانوَ ڪٽي آهن؟“ فقير جواب ۾ چيس ته ”ابا هوندا اتي ڪٿي“ خير سوڻهنس ماني رکي هليو ويو. ماني پاسي سان پئي هئي، ساڳيوئي همراه شهر مان ڪم ڪار لاهي موٽيو ته ڏسي ته فقير صاحب جي ڀرسان ماني پئي آهي. ماني ڪاٽي اهڙي ٿانوَ به هڙ ۾ ٻڌي پوءِ رڪيائين ڪڙي تي زور. شام جو فقير جو سئوٽ آيو پڇيائين ته ”فقير سائين ٿانوَ ڪٽي؟“ فقير جو جواب اهو ساڳيو ”ابا ڳولھ هوندا اتي ڪٿي“، تن چئن ڏينهن کان پوءِ ساڳيوئي ماڻهو بيل گاڏي ڪاهيون شهر ڏانهن ڪم سان پئي ويو ڏسي ته فقير صاحب بستري تي ويٺو لکي. هن جي دل بيمان ٿي ته اهو بسترو ڪٿان. سو هن فقير صاحب جي پٺيان ڪٽ جي پيرانڌي کان بسترو ويڙهڻ شروع ڪيو. جڏهن فقير صاحب جي چيلھ وٽ پهتو ته چيائين ته ”فقير سائين ٿورو هوڏانهن ٿي ويهجو“ تارڪ فقير ”حاضر بابا سائين“ چئي پوئتي سرڪي ويٺو. ڪنڌ اهوئي هيٺ، قلم اهوئي هٿ ۾ همراه به بسترو گاڏي تي رکي ڪٽي ڏانڊن کي آءُ ڪئي. فقير صاحب جو سئوٽ صبح جو نيرن ڪٽي اچي ڏسي ته ماڳهين بستروئي ڪونهي. فقير صاحب کان پڇيائين ته ”فقير سائين، بسترو“ فقير جو اهوئي جواب ته ”ابا هوندو اتي ڪٿي“ فقير صاحب جي سئوٽ پڇا ڳاڇا شروع ڪئي. معلوم ٿيس ته فلاٽو ماڻهو گاڏيءَ تي بسترو رکيو صبح شهر پئي ويو همراه، ڀڳا سوان همراه کي گاڏي ۽ بستري سميت ڪٺي آيا، جنهن بسترو به موٽايو ته چور ايل ٿانوَ به واپس موٽائي ڏنا.

اهي ڪي ڳالهيون نه آهن پر حقيقت به آهي ته اهڙي ئي محويت وارا ماڻهو ئي لکڻ جو ايترو گهڻو ڪم ڪري سگهندا آهن. فقير صاحب بهترين ڪاتب هو. جيڪا شيءِ کيس پسند ايندي هئي، پوءِ توڙي جواها پريس جي ڇپيل هجي، سا پنهنجي هٿ سان ضرور لکندو هو. اهڙي طرح شاهه ڪريم جو رسالو شاهه عبداللطيف جو رسالو، سچل سرمست جو رسالو، بيدل فقير ۽ بيڪس فقير جو رسالو، ڪليات حمل به پنهنجي هٿ سان لکيائين.¹

ڪلام نواب ولي محمد به هٿ سان نقل ڪيائين. ان جي ثابتي ڪتاب ڪلام ولي محمد خان لغاري جي مهاڳ مان ملي سگهي ٿي، ان ڪتاب جو مولف ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ آهي.

فقير صاحب کي راڳ جي وڏي ڄاڻ هئي، نه صرف راڳ جو ڄاڻو هو پر سنو ڳائڻو به هو. راڳ جي محفلن ۾ يڪتاري ۽ ڇيڙي تي پنهنجو ۽ ٻين صوفي فقيرن جو ڪلام ڳائيندو هو. سنڌ جي ڪافي گو شاعرن جو ڪلام تمام گهڻو ياد هوس.

شاگرد:

فقير صاحب جي مرنجان مرنج شخصيت ۽ سندس شاعرانه صلاحيت کي ڏسي ڪيترائي اچي سندس شاگرد بڻيا، جن مان سيد اظهر گيلاني گهوٽڪي وارو مرزا اجمل بيگ ولد مرزا قليچ بيگ، حڪيم عبدالڪريم صاحب نصرت لعلو رائونڪ وارو ۽ دادن فقير لاڙڪاڻي وارو وڌيڪ مشهور آهن.

وفات:

افسوس جو سندس زندگي ساڻس وفان ڪئي، ٿورو بخار ٿيس آسمان ڏانهن ناهاري دل ئي دل ۾ ڪجهه پڙهڻ لڳو پوءِ چيائين ته هيئنر تارڪ جي ويڃڻ جو وقت اچي ويو آهي. دوست احباب جڏهن وٽس طبع پرسي لاءِ آيا ته کين ”موتوا“ جي مام سمجھائڻ لڳو کين هي شعر ٻڌايائين:

چڏيم جي جسم هي فاني ته سارو ساهه ٿي پوندس،
سرا پرده عدم جي راهه کان آگاهه ٿي پوندس.
جڏهن الموت جسر آهي، تڏهن ناهي مرڻ جو غم،
فنا ٿي الله مان تارڪ بقا ٿي الله ٿي پوندس.

آخر فقير فاني جهان ڇڏي وڃي بقا جي بستي ۾ آرامي ٿيو: سندس تاريخ وفات خميس جي ڏينهن سج اڀرڻ وقت تاريخ 18 ماهه محرم 1358ھ مطابق 9 مارچ 1939ع آهي. سندس شاگرد رشيد سيد اظهر گيلاني سندس تاريخ وفات هن ريت ڪڍي آهي.²

² هفتيوار ذوالفقار: تارڪ نمبر: صفحو 40 (جنوري 1964)

سال رحلت جو پڇيم هاتف چيو ”صورت پرست“

۱۳۵۸ھ

دھرفاني ڪي ڇڏي سوءِ جنان ويندو رهيو

نائين مارچ ڏينهن وسپت هاءِ ”باغ نحل نور“

1939ع

فصل گل ۾ آهه ٿي نذر خزان ويندو رهيو.

سندس مزار لعلورائڪ جي اوڀر طرف لنڊي واھ جي ڪپ تي مسجد جي ڏکڻ طرف ڇٽي فقير ۽ سندس والد بزرگوار فقير الله داد جي تربتن جي وچ تي آهي. جتي هر سال ماھ محرم جي 18 تاريخ سندس شاگرد رشيد اظھر گيلاني جي ڪوششن سان سندس ورسِي ملهائي ويندي آهي ۽ ان موقعي تي ادبي ڪانفرنس به ٿيندي آهي. جنهن ۾ تارڪ فقير جا عقيدتمند اديب ۽ شاعر حاضر ٿي سندس شخصيت ۽ سندس ادبي خدمتن تي شعر ۽ مقالا پڙهندا آهن ۽ فنڪار فقير صاحب جو ڪلام ڳائيندا آهن.

Gul Hayat Institute

ادبي صورتحال

مشاعرا ۽ ادبي ڪانفرنسون

تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿيندو ته ساسانين کان مغلن تائين ايشيا جي هن حصي يعني هاڻوڪي پاڪستان ۽ هندستان ۾ شعر فهمي درباري ۽ سماجي زندگيءَ جو هڪ لازمي جز هئي. هي هڪ اهڙو فن هو جنهن مان بادشاهه توڙي سندن رعيت هر طرح حظ حاصل ڪندا رهيا. مشاعري جي رسم انهيءَ ذوق و شوق جو بهترين مظاهرو چئي سگهجي ٿي.

مشاعرن جو خاص مقصد اهو هو ته ٿوري وقت ۾ عوام سان گهڻي کان گهڻا شاعر واقف ڪرايا وڃن ۽ شاعريءَ جون شاهڪار شيون محفوظ ٿي سگهن. پراڻسوس جو بعد ۾ ”آه“ ۽ ”واه“ هن رسم جا لاهه ڪڍي ڇڏيا. عوام جي داد بيداد ڪري ڇڏيو ۽ ان غلبي سبب مشاعرو هڪ اجتماعي ذوق جي تسڪين ۽ تنظيم ڪرڻ بدران هڪ تماشو بڻجي ويو. اهوئي سبب آهي جو اڄ مشاعرن جو زوال ٿي رهيو آهي. تنهن هوندي به ان ڳالهه کان انڪار نٿو ڪري سگهجي ته مشاعرن ذريعي شعر و شاعريءَ جي اشاعت جو زبردست ڪم ورتو ويو. اها به هڪ حقيقت آهي ته مشاعرا شاعريءَ جي واڌاري ۽ سڌاري ۾ وڏي اهميت رکن ٿا. شاعر ٻين شاعرن جي مقابلي سبب ۽ داد خاطر شعر لکڻ ۾ وڌيڪ محنت ڪن ٿا. هو پنهنجو ڪلام ٻڌائڻ سان گڏوگڏ ٻين شاعرن جي ڪلام مان به حظ حاصل ڪن ٿا. اهڙن موقعن تي استاد شاعرن جي صحبت به نصيب ٿئي ٿي. صلاح مشوره ۽ ترميم و اصلاح وغيره جون سهوليتون به ميسر ٿين ٿيون. اهڙي ريت مشاعرن سبب عروضي شاعريءَ جي ترقي ٿئي ٿي.

سنڌي ادب جي مطالعي مان معلوم ٿيندو ته سنڌي ۾ موزون شاعريءَ جي شروعات ڪلهوڙن جي دور ۾ ٿي ۽ پهرين صاحب ديوان شاعر خليفو گل محمد گل هلائي هو جنهن سنڌي غزل کي ڪي قدر سنڌيت جو جامو پهرايو. ان کانپوءِ مير عبدالحسين خان سانگي ۽ حافظ حامد جي غزليه شاعريءَ ۾ سنڌي ماحول جي جهلڪ نظر اچي ٿي. نه ته اڪثر شاعرن جو ڪلام فارسي رنگ ۾ رنگيل نظر ايندو. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مير سانگي واري دور جي غزليه شاعريءَ بابت لکي ٿو ته:

”(1) مجموعي طور سان هيءُ موزون شاعريءَ جو نئون اسرندڙ دور هو جنهن ۾ خاص طرح

سنڌي غزل جي آبياري ٿي. (2) ”سنڌي غزل“ فارسي غزل جي عڪس جي صورت ۾ ظاهر ٿيو. قالب ۾ هيئت، محاکات ۽ مضامين، بدايع ۽ معنيٰ ۾ فارسي غزل وارو روايتي رنگ ”سنڌي غزل“ تي غالب رهيو. (3) زبان ۽ اسلوب بيان جي لحاظ سان، فارسي الفاظ ۽ اصطلاح، بندشون ۽ ترڪيبون، نئين موزون سنڌي شاعري جي خاص خصوصيت رهيون. خالص ”سنڌي اسلوب بيان“ طرف ڪن ٿورڙن شاعرن قدم وڌايو.¹

سيد غلام محمد شاهه گدا مير سانگي جو استاد هو پر سانگي گدا واري فارسي طرز کان هتي، سنڌي غزل ۾ هڪ انقلاب آندو. هن رسمي ۽ روايتي شاعريءَ کان پاسو ڪري پنهنجن جذبن کي سچائي سان پيش ڪيو. هن سنڌي غزل کي فارسي ماحول مان ڪڍي ان کي خالص سنڌي ماحول سان روشناس ڪيو. هن ٽارين ڳالهين کان ٽڪار ڪري، پنهنجين پچارن سان پيار ڪيو. سندس ڪلام ۾ درياءُ جا نظارا، شڪار جا شوق، ملير ۽ ماروٽڙن جون ڳالهيون، سهڻي نموني ۾ پيش ڪيون ويو آهن. هن حافظ حامد وانگر سنڌي جي سورمين کي به غزل ۾ ڳايو مثال لاءِ سندس هڪ شعر پيش ڪجي ٿو.

مينڌري کي ڪيئن مڃي ٿي ملائي مومل
اهي حيوان به ويا يار ملائڻ وارا.

مير سانگي نه صرف هڪ اعليٰ شاعر هو پر پاڻ شاعريءَ جي ترقيءَ جو به وڏو خواهان هو. اهوئي سبب آهي جو هو پاڻ وٽ شاعرن جون محفلون ڪرائيندو رهيو. ان دور جا مشهور شاعر سيد غلام محمد شاهه گدا، ميون وڏل حيدري² حاجي فضل محمد ماتم حيدرآبادي³ مرتضائي نٿوي⁴ مجتباي⁵

محمد هاشم مخلص ۽ شمس العلماء مرزا قليچ بيگ انهن مشاعرن ۾ شريڪ ٿيندا هئا. ”مرزا صاحب (قليچ) گدا شاهه سان گڏ سانگي جي ڪيترن مشاعرن ۾ شرڪت ڪئي ۽ ڪيترن غزلن تي گڏجي طبع آزمائي ڪيائون، مثلاً:

ماڻا ڪري نه مار سڄڻ تون ذري ذري
پاڻان نه ڪر پيارل مون کي پري پري
(قليچ)

Gul Hayat Institute

- ¹ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مرتب: ڪليات سانگي: سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ
- ² وڏل حيدري سيد پور تعلقو گوني جو ويٺل هو وڏو عالم ۽ شاعر هو.
- ³ ماتم حيدرآباد جو مشهور شاعر هو.
- ⁴ مرتضائي غزل جو وڏو شاعر هو.
- ⁵ مجتباي: ڳوٺ آمري ضلعي دادو جو ويٺل هو: گدا سندس شاعريءَ بابت چيو آهي ”عديم المثل ٿيندو مجتباي- فصاحت ۾ بلاغت ۾ بيان ۾“

آءُ اي عجيب منهنجا تون مون وٽ ذري ذري
پيارا تون هڪڙو پل نه ٿي مونڪان پري پري
(گدا)⁸

سيد فاضل شاه غزل جو مشهور شاعر ٿي گذريو آهي. تنهن پڻ سنڌي مشاعرن کي گهڻو زور وٺرايو. سندس ڪوششن سان حيدرآباد ۾ هڪ بزم مشاعره قائم ڪئي وئي. ان بزم جو دفتر ميمڻ محلا لڳ مارڪيٽ روڊ تي هوندو هو. پير حسام الدين شاه راشدي لکيو آهي ته ”ان کي دجه س حيدرآباد ۾ شعر و سخن کاڇ چارها. مشاعر ۽ انهي کي ڪوششون ۽ منعقد هون ٿا. قاضي امام علي پائائي بهي، جو اس وقت تحصيل دار تھے، ان ڪے دوست اور شعر و سخن ڪے دلدادہ تھے. انهي ڪے مڪان ۾ مشاعر ۽ منعقد هوا ڪرتے تھے.“⁹

پروفيسر محبوب علي چنه پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ادبي جا جديد رجحانات“ ۾ ڄاڻايو آهي ته.... حيدرآباد ۾ سيد فاضل شاه جي شخصيت جو وجود عجيب و غريب نتيجن جو حامل هو. پاڻ ۾ ان دور جي شاعرن جي طنز ۽ شاعرانه مزاج جي به ڏي وٺ ٿيندي رهي، جنهن آخرڪار مشاعرن جي شڪل اختيار ڪري ورتي. مرحوم قاضي امام علي پائائي (مرحوم علامه آءِ آءِ قاضي جو والد) هي مجلسون سندس قيام گاهه تي ئي منعقد ٿيڻ لڳيون.“¹⁰

”بهار اخلاق“ رسالي ۾ مصرع طرح ڏني ويندي هئي. جنهن تي شاعر پنهنجو ڪلام تيار ڪري موڪليندا هئا. سال 1940ع ۾ رسالي ”بهار اخلاق“ جي مشاعري ۾ ايڊيٽر سيد اسد الله شاه فدا مرحوم جي طرفان هڪ مصرع ڏني وئي هئي:

هجر تنهنجي يا نبي مونڪي پريشان آ ڪيو.

انهيءَ تي سنڌ جي وڏن وڏن ناليوارن شاعرن جهڙوڪ مرحوم مخلص، مرحوم بسمل، مرحوم خادم ۽ حڪيم فتح محمد صغير، طبع آزمائي ڪئي. علوي (مر علي نواز) انهيءَ مصرع طرح تي هيٺين گرهه لڳائي:

هجر تنهنجي يا نبي مونڪي پريشان آه ڪيو
حسن تنهنجي حضرت اُحورن کي حيران آه ڪيو.¹¹

مشاعرن جي شروعات ته حيدرآباد کان ٿي پر اڳتي هلي انهن جو مرڪز لاڙڪاڻو ساهه سڀاڻو بڻيو. سنه 1915ع ۾ قادري خاندان جي شاعرن ”بزم ادب“ جو بنياد وڌو. سندن اوطاق تي مشاعرن جون محفلون ٿينديون رهنديون هيون، جن ۾ ان وقت جا اديب ۽ شاعر اچي شريڪ ٿيندا هئا. هن سلسلي ۾ قادري خاندان جون ڪوششون قابل قدر آهن. سندن ڪوششن سان سنڌي مشاعرن کي مقبوليت حاصل ٿي.

⁸ رشيد لاشاري: ڪليات گدا، صفحو 8

⁹ پير حسام الدين راشدي: سنڌي ادب، صفحو 93

¹⁰ پروفيسر محبوب علي چنه: سنڌي ادب جا جديد رجحانات: صفحو 54

¹¹ حسام الدين راشدي: مهراڻ جون موجون (پيوڇاپو) صفحا 203-204، سال 1976

اهو ادبي سلسلو صرف لاڙڪاڻي تائين محدود نه رهيو پر سنڌ جي ٻين ڪيترن ئي شهرن ۾ مشاعرا ٿيڻ لڳا. باليشاهه اسٽيشن ويجهو تعلقي ميهڙ جي هڪ ڳوٺ ناري شريف ۾ پڻ مشاعرن جون محفلون ٿينديون رهيون. انهن محفلن ۾ چاڻڻ ۾ مشهور شاعر، اديب ۽ صحافي مرحوم جمع خان غريب ۽ سيد محمد تقى شاهه حنفي¹ جو وڏو هٿ هو. اتي بزم غريب، قائم ڪئي وئي. ماهوار مشاعرا ٿيڻ لڳا، جتي آسپاس جا شاعر ۽ ڪڏهن ڪڏهن ٻاهريان شاعر به اچي شريڪ ٿيندا هئا. 8 جنوري 1935ع تي هڪ نعتيه مشاعرو ٿيو هو ان جي مصرع طرح هيءَ هئي:

ري خدا ڄاڻي نه ڪوئي عظمت حضرت رسول
انهيءَ مشاعري ۾ ٻين شاعرن کان علاوه نل ضلعي جيڪب آباد جو مشهور شاعر قادر
بخش بشير به شريڪ ٿيو هو: سندس نعت مان ڪجهه شعر پيش ڪجن ٿا:
ري خدا ڄاڻي نه ڪوئي عظمت حضرت رسول
رحمت اللعالمين ٿي رحمت حضرت رسول

مصطفيٰ جي ٿي صفت واليل ۾ ياسين ۾
امتين مان ٿي يلاري امت حضرت رسول
ان کان علاوه ميهڙ ۾ بزم بلبل، جي سهاري هيٺ مشاعرا ٿيندا رهندا هئا. انهن مشاعرن
جو روح روان مرحوم بلبل جو فرزند ميان ضياءُ الدين هوندو هو.
انهن محفلن ۾ لاڙڪاڻي ۽ دادو جا شاعر وڏي ذوق شوق سان اچي شريڪ ٿيندا هئا.
1922ع ۾ قادر بخش بشير جي ڪوششن سان سندس ڳوٺ ميرپور پرڙي، تعلقي نل ۾ بزم
مشاعره قائم ڪئي وئي. انهن مشاعرن جا روح روان خود بشير ۽ عبدالڪريم گدائي هئا، هر
مهيني طرحي مشاعرا ٿيندا رهندا هئا، آڪٽوبر 1925ع ۾ هيٺين طرح تي مشاعرو ٿيو:

مائل رهين سدائين بيداد جي طرف
ساڳئي سال ڊسمبر مهيني ۾ ٿيندڙ مشاعره جي طرح هن ريت هئي.
ارمان! ٿيون جانان جو ديدار ڪنهن طرح
ان طرح تي بشير مرحوم جيڪو غزل لکيو تنهن مان ڪجهه شعر نموني طور پيش ڪن ٿا:
آه و فغان ۾ ساري وئي زندگي ته پي
”ارمان ٿيون جانان جو ديدار ڪنهن طرح“
صد حيف شاهه خوبان جو دل ڪسي وري

¹ حنفي ان دور جو چڱو شاعر هو سندس متعلق تارڪ فرمايو آهي:
سيد حضرت تقى، حنفي تخلص خوش سخن،
شاعر عالي دماغ ۽ عاقل اهل ڪمال.

ساٿي نه ٿئين ڏڪن ۾ مددگار ڪنهن طرح
پر نور مهلقا ڪراڱڻ هي بشير جو
تو ڪانسواءِ نه ٿيندو اي دلدار ڪنهن طرح.⁰

سنڌ جي مشهور شاعر غلام احمد نظامي جي ڪوششن سان سنه 1923ع ۾ هڪ ادبي مجلس قائم ڪئي وئي، ان جو مرڪز اخوان هال هو جيڪو شڪارپوري محلا ۾ واقع آهي؛ بزم ادب جو باني ۽ روح روان غلام احمد نظامي مرحوم هو. اوسته محمد رمضان. اولادي، ”اوسته سليمان چٽن، عبدالحليم عاجز، ڊاڪٽر محمد صديق خاڪي، اوسته حاجي سيٺ حاجي محمد رمضان مشفق، عبدالرحمان غمگين ۽ حبيب الله فكري سندس ٻانهن ٻيلي هئا:

”ان دور ۾ مرحوم حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، شيخ عبدالله عبد، نور محمد نماڻو ماستر هارون امير، علي محمد مسڪين مشاعرن ۾ خاص طور حصو وٺندا هئا. سنڌ مان جيڪي شاعر بذات خود نه اچي سگهندا هئا، سي پنهنجو ڪلام موڪليندا هئا، تن ۾ ڊاڪٽر شيخ ابراهيم خليل، محمود خادم جمع خان غريب، قادر بخش بشير، حافظ محمد احسن ۽ اظهر گيلاني جن جو ذڪر باعث مسرت آهي.²

ان دور ۾ گهڻو ڪري غزل لکيو ويندو هو ۽ جيئن ته غزل جي معنيٰ ئي آهي عورتن سان ڳالهيون ڪرڻ، تنهن ڪري اها شاعري خط و خال، گل و بلبل هجڻ و فراق جي طويل راتين ۽ آه و فغان جي مضمونن سان ڀريل هوندي هئي، خمخانئ عشق جي رنگين محفلن ۾ شاعر، ساٿي، جي نگاهه ڪرم جا منتظر نظر ايندا هئا؛ شعر ۾ رقيب روسيه کي گاريون ڏيڻ ۽ محبوب جي جوڙو جفا جو ذڪر ڪرڻ ضروري سمجهيو ويندو هو. پر آخر هن بزم قومي بيداري طرف ڌيان ڏنو، ان جو مثال نظامي مرحوم جا ٻه مجموعا بياض نظامي ۽ رياض نظامي آهن؛ هتي نظامي مرحوم جي هڪ مخمس جو بند پيش ڪجي ٿو جنهن ۾ هو شاعرن کي مخاطب ٿي فرمائي ٿو:

عشق جو ۽ حسن جو هاڻي فسانو ڏي ڇڏي
۽ خيالي ڪوڙ وارو ڪارخانو ڏي ڇڏي
بلبل و گل جو بنائڻ تون ترانو ڏي ڇڏي
نظم ٺاهڻ ۽ ٻڌائڻ عاشقانو ڏي ڇڏي
شاعريءَ سان ملڪ ۾ ڪو جوش پيدا ڪر جدا.

ان بزم ۾ شعر گوئي ڪانسواءِ اڪثر مجلسن ۾ مختلف موضوع تي تقريرون ٿينديون هيون، مقالا پڙهيا ويندا هيا. ننڍا فيچر ۽ ڊراما پڻ اسٽيج ڪيا ويندا هئا. جنوري 1934ع ۾ بزم ادب جي ڪن سرگرم ڪارڪنن قليچ لثري سوسائيتي نالي ادبي

⁰ ديوان بشير، قلمي صفحو 42 مملوڪ: نواز علي شوق
² حبيب الله فكري، تحفه ڪراچي اپريل 1956ع

جماعت قائم ڪئي. مارچ 1934ع ۾ سوسائٽي طرفان مرحوم مخلص جي يادگيريءَ ۾ هڪ طرحي مشاعره زير صدارت مخدوم الشعراءَ حاجي محمود صاحب خادم منعقد ڪيو ويو. مقامي شاعرن کان علاوه ٻاهرين شاعرن به ان طرح تي پنهنجو ڪلام وڏي تعداد ۾ موڪليو. 1939ع ۾ محفل ادب نالي به هڪ ادبي جماعت ان ئي محلي ۾ وجود ۾ آئي. ان بزم طرفان به مشاعرا ٿيندا رهيا، جن ۾ پير سرام ضيا، محمد جمن هالو محمد حسين آتش عبدالله وڳڻ گهڻو حصو وٺندا هئا.

بزم ادب ڪراچي طرفان ڪيئي مشاعرا ٿيا. هڪ مشاعرو 12 آڪٽوبر 1933 تي اخوان هال ڪراچي ۾ منعقد ٿيو، جنهن جي طرح هن ريت هئي:

مزوانگور جو ميخوار کان پڇ ¹

18 نومبر 1933ع ۾ جيڪو مشاعرو اخوان هال ۾ ٿيو ان جي مصرع طرح هيءَ هئي:

اي فداء قوم و ملت نوجوان بيدار ٿي

اهڙيءَ طرح اخوان هال ۾ ادبي مجلسون ٿينديون رهيون جتي ڪراچي کان علاوه ٻاهر جا شاعر به اچي شريڪ ٿيندا هئا.

18 نومبر 1933ع ۾ جيڪو مشاعرو ٿيو ان جي طرح هئي:

هيءَ زندگي اسان جي مثل حباب آهي

ان طرح تي بشير جيڪو نظم پڙهيو سو ملاحظه فرمايو:

بيشڪ شهر ڪراچي دنيا جو باب آهي،

اڄ شاد جنهن ۾ هر هڪ ڏس شيخ و شاب آهي.

پر چو طبع اسان جي هٿ خوش نٿي گذاري، - هر دم اسان جي آڏو سالت جلاب آهي.

ڪونين جي ڪڙائي بيزار ڪيو اسان کي، - ڪانول ۽ ڪاسني بس عرق گلاب آهي.

خوراڪ خوش لڳي ٿي هرگز نه هونئن جي، - ڪوڙو ڪسارومون لئي پختوڪباب آهي.

آب وهو جي خاطر آياسون هٿ ڪراچي، - پر هٿ اڃا به زياده حالت خراب آهي.

واپس وري وڃون ٿا پنهنجي وطن عزيزو، - هاڻي هتي رهڻ ۾ ڪهڙو ثواب آهي.

يارن ۽ دوستن کي سڀ کي سلام چئجو، - اڄ موڪلائي سڀ کان عالي جناب آهي.

خط جي جواب ۾ ڪا سستي ڪجونه هرگز، واجب اوهان کي ڏيڻو واپس جواب آهي.

ايندڙ مشاعرن تي شايد اچي نه سگهندس، هي زندگي اسان جي مثل حباب آهي.

ڳوٺ ملڪاڻي ضلعي دادو ۾ 1931ع ڌاري بزم احسن قائم ڪئي وئي، جا اڃا سوڌو قائم

آهي. هن بزم جو صدر شروع کان ڪهنه مشق شاعر حافظ احسن رهيو آهي. هن بزم طرفان

ماهوار مشاعرا ٿيندا رهندا هئا، جنهن ۾ ويجهڙائيءَ جا شاعر اچي شريڪ ٿيندا هئا. ڪڏهن

ڪڏهن ڪي ٻاهريان شاعر پنهنجو ڪلام موڪلي ڏيندا هئا، جو ان موقعي تي پڙهيو ويندو

¹ ان طرح تي تارڪ فقير هڪ طويل غزل لکي موڪليو هو.

هو. مرحوم هدايت علي ”نجنفي“ تارڪ مشاعره لاءِ باقاعده ڪلام موڪليندو رهندو هو. مشهور شاعر ڪشچند عزيز پنهنجي يادگيرين ۾ لکي ٿو ته ”کيس ٽين درجي انگريزي ڪان ٿي شاعرانه ماحول مليو. قاسم ۽ بشير کيس پنهنجا ۽ پراوا شعر ٻڌائي محفوظ ڪندا هئا؛ هنن ٻنهي جون ان دور جي مشهور شاعر واصف سان چڪريون لڳنديون هيون. حيدرآباد ۾ مير چنداڻي گهڻي سائول شاهه جو پٽ، نهائين جو پٽ ۽ واڍن جو پٽ مشهور هنڌ هوندا هئا؛ نهائين ۽ واڍن جي پٽن جي مسجدن ۾ شعر و سخن جون محفلون ٿينديون رهنديون هيون. آخوند قاسم ۽ فاضل شاهه گذاري ويا هئا. باقي مرحوم عاجز ۽ مرحوم حافظ به اتيئي رهندا هئا، جي شعر جون محفلون مچائيندا رهندا هئا؛ اهي سڀ متانت ۽ فضيلت وارا هئا، ڪنهن جي مجال جو سندن ڪچهريءَ ۾ ڪو گستاخي ڪري يا ڪا اجائي بيهودي ڳالهه ڪري سندن سنگت ۽ صحبت عبرت نما ۽ سبق آموز هئي، هو سخن چوندي ۽ ٻڌندي وقت هڪ ٻئي تي چوٽون به ڪندا هئا ته داد به ڏيندا هئا، پر اهڙي سليقي سان جو اڳلو خوش ٿئي ۽ نه رنجيدو.“⁹

شڪارپور شهر ۾ به آغا صوفي ۽ ٻين شاعرن جي ڪوششن سان مشاعرا ٿيندا هئا، مٿي 1933ع ۾ سنڌي ساهت - سيلن جي موقعي تي هيٺين مصرع طرح تي مشاعرو ٿيو:

ٻڌين تو کين ڇا ٻوڙا، اچي رڳ رڳ مان تن تن تي

1934ع ۾ هيءَ طرح ڏني وئي هئي؛

خدا پيدا ڪئي ساري خدائي يار جي خاطر

ٻين مشاعرن جون طرحون هيٺين ريت هيون؛

گلرخن سان آ محبت ڪجهه نه ڪجهه

سج چڙهي آيو مٿي اُت نند مان بيدار ٿي.

رخ مهتاب سهڻي تي اسان جي دل فدا ٿي آ

سنڌي ساهت سميلن جي سنڌي مشاعرن ۾ نه صرف شڪارپور جا مشهور شاعر حصو وٺندا هئا، پر ٻاهريان شاعر به انهن محفلن ۾ شريڪ ٿي، پنهنجو ڪلام پڙهندا هئا. اهڙيءَ ريت شڪارپور شهر ۾ به مشاعرن جي شمع روشن رهي ۽ جنهن جي جوت سنڌي عروضي شاعريءَ کي خوب چمڪايو.

سنه 1934ع ۾ جيڪب آباد ۾ هڪ بزم مشاعره جو بنياد پيو. جنهن جو صدر غلام سرور مغل ۽ سيڪريٽري حافظ خير محمد اوحدي هئا، هن بزم جي سهاري هيٺ اوحدي صاحب ۽ مرحوم مغل جي ڪوششن سان ڪيئي مشاعرا ٿيا، جيڪي گهڻي ڀاڱي ڪامياب رهيا. اهي مشاعرا مرحوم غلام سرور مغل جي پاڙي ۾ هڪ يتيم خاني ۾ ٿيندا هئا. دراصل اتي ڪويتيم

⁹ نئين دنيا (ڀارت) عزيز پرچو، سيپٽمبر 1971 صفحو 9:

خانو ڪو نه هو پر هڪ ديني مدرسو هو جنهن جي ڪشادي ايوان ۾ مشاعرن جون محفلون ٿينديون رهنديون هيون، پر ان جڳهه کي يتيم خانو چيو ويندو هو.

هن بزم جو پهريون مشاعرو سال 1934ع ۾ ٿيو. اهو مشترڪ مشاعرو هو، جنهن ۾ سنڌي ۽ اردو ٻنهي زبانن جي شاعرن شرڪت ڪئي. انهن مشاعرن ۾ مولانا عبدالوهاب صاحب اوسته محمد وارو جيڪو پنهنجي دور جو وڏو عالم هو سو اچي شريڪ ٿيندو هو. شڪارپور مان مشهور شاعر، اديب ۽ ڊراما نگار آغا صوفي به جيڪب آباد اچي هن بزم جي مشاعرن ۾ پنهنجو ڪلام پڙهندو هو.

حاجي محمود خادم جي جڏهن ڪراچي بدلي ٿي ته اتي حڪيم فتح محمد سيوهاڻي سان سندس ملاقاتون ٿيڻ لڳيون. جيئن ته ٻئي سنا اديب ۽ شاعر هئا، پنهنجي ذوق جي تسڪين ۽ ادب جي واڌاري خاطر ٻنهي چئن صلاح ڪري ڪراچي ۾ هڪ ادبي انجمن قائم ڪئي، جنهن جي سهاري هيٺ ماهوار مشاعرا ٿيندا هئا. اهي مشاعرا گهڻو ڪري ڪنهن عنوان تي ٿيندا هئا. شاعرن کي بحر وزن ۽ قافيه رديف وغيره جي آزادي هوندي هئي:

سنڌي زبان جي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ پهرين آڪٽوبر 1933ع آچر ڏينهن حڪيم فتح محمد جي جاءِ تي علم دوست هندن ۽ مسلمانن جي هڪ گڏجاڻي ٿي، ان گڏجاڻي جي صدارت حاجي محمود خادم ڪئي.

ان گڏجاڻيءَ ۾ شريڪ اديبن ۽ شاعرن سنڌيءَ کي سڌارڻ ۽ عام فهم بنائڻ بابت پنهنجا خيال هڪٻئي جي آڏو رکيا. حڪيم فتح محمد صاحب سنڌي ٻوليءَ جي قسمن ۽ نمونن بابت هڪ عجيب تقرير ڪئي، جنهن ۾ هن سنڌي ٻوليءَ کي سنڌي ۾ رهندڙ هندن ۽ مسلمانن جي هڪ گڏيل وٽ ۽ شراڪتي ملڪيت ثابت ڪري، هن ڳالهه تي زور ڏنو ته ٻوليءَ مان هڪدم مسلمانن کي ۽ هندڪي نڪرڻ گهرجي. ٻولي اهڙي چالو ڪجي جا مسلمان لکن ته هندو سمجهن ۽ هندو لکن ته مسلمان سمجهن. جدا جدا نمونن ۾ ٻولي لکڻ ۽ ڳالهائڻ سبب به هندو مسلمان هڪٻئي کي سمجهي نه سگهيا آهن. آخر حڪيم صاحب جي رٿن ۽ سڀنيءَ جي پسنديءَ سان رٿيل سوسائٽي جو نالو ”سنڌي سڌار سوسائٽي“ رکيو ويو جنهن جا عهديدار في الحال ڪم هلائڻ لاءِ هيٺيان صاحب يڪراءِ چونڊيا ويا:

پريزيڊنٽ: حڪيم فتح محمد سيوهاڻي

وائيس پريزيڊنٽ: مسٽر جي. اين ناگراڻي

حاجي محمود صاحب خادم لاڙڪاڻي

سيڪريٽري: مسٽر گوپي رام رڪياڻي بي. اي. ايل ايل بي

جوائنٽ سيڪريٽري: ميان عبدالله عبد

سوسائٽيءَ جا مقصد ۽ مٿا:

- (1) سنڌي ٻوليءَ جي سڌاري ۽ واڌاري ۽ عام فہم بنائڻ لاءِ هر طرح جي ڪوشش ڪرڻ.
- (2) ڪراچيءَ ۾ هڪ مرڪزي سنڌي لائبريري برپا ڪرڻ جنهن ۾ اڳين ۽ هاڻوڪن هندو ۽ مسلمان مصنفن جا سنڌيءَ ۾ لکيل ڪتاب عام ماڻهن جي پڙهڻ لاءِ موجود ڪرڻ ۾ ايندا.
- (3) سنڌي ٻولي جي هڪ پوري ۽ وڏي لغت تيار ڪرڻ.
- (4) اڳين ۽ هاڻوڪن شاعرن جي شعر تي سمالوچنا ۽ تنقيد ڪرڻ ۽ علم عروض جي ساهمي ۾ پوري ۽ اڻ پوري کي ڄاڻڻ.
- (5) اڳوڻن ۽ هاڻوڪن لکندڙن جي لکڻين ۽ ڪتابن تي رايو ڏيڻ ۽ علم معانيءَ جي ڪسوٽيءَ تي ڪري ۽ ڪوٽي جي پرک ڪرڻ.
- (6) علم معانيءَ تي ڪتاب لکڻ جنهن تي اڳ سنڌيءَ ۾ ڪوبه ڪتاب لکيل ڪونهي.
- (7) نظم ۽ نثر لکندڙن جي حياتين جا احوال گڏ ڪري ڇپائڻ.
- (8) موجوده گرامر جي ڪتابن کي نظر ۾ رکي، نئون گرامر تيار ڪرڻ.
- (9) مٿين مقصدن جي پورائي ۽ پيڙائي لاءِ هڪ رسالو جاري ڪرڻ، جو ميمبرن کي مفت ڏيڻ ۾ ايندو.¹

هن سوسائٽي سنڌي ادب جي خدمت ڪرڻ ۾ وسان ڪين گهٽايو. هن مجلس ۾ اهڙا مخلص ڪارڪن شامل هئا، جن کي صحيح معنيٰ ۾ علم ادب جي سڌاري ۽ واڌاري جو وڏو شوق هو. اهي سڀ مخلص ڪارڪن وقت بوقت گڏجاڻيون ڪندا هئا، جتي سنڌي ادب جي ترقيءَ لاءِ نه صرف سهڻيون تجويزون سوچيندا هئا، پر انهن تي عمل ڪرڻ جي به هر ممڪن ڪوشش ڪندا هئا. هن سوسائٽي کي ادب دوست سڄڻ جو سهڪار حاصل هو تنهن ڪري هن جي سهاري هيٺ ڪيترائي مشاعر اٿيا.

سنڌي سڌار سوسائٽي، جي ڪوششن سان پهريون مشاعرو ڪراچي ۾ ٿيو جنهن ۾ مصرع طرح بجاءِ عنوان، ڏنو ويو. ان مشاعري جو عنوان هو ”قادر جي قدرت“، اهو مشاعرو ڪراچي ائڪڊمي جي هال ۾ ٿيو جنهن جي صدارت سيٺ غلام علي ڇاڳلا ڪئي. ان مشاعري بابت عبدالله ”عبد“ مرحوم لکي ٿو ته ”انهيءَ مشاعري کي جيڪر ڪانفرنس ڪئي چوان، هال ۾ هندو ۽ مسلمان ايترا اچي گڏ ٿيا، جو هال تنگ ٿي نظر آيو ۽ محبت اها، جو نه گوڙ نه تڪرار استيعاب تي هڪ پاسي جيڪڏهن ”الوحيد“ جو ايڊيٽر، وفائي موجود آهي، ته سندس پير سان ”هندو“ جو ايڊيٽر هيرانند به ويٺو آهي، ۽ هو طويل قامت انسان ”سنسار سماچار“ جو ايڊيٽر به انهن سان ڳالهين ۾ مشغول آهي. ڪير چوندو ته هي هڪ ٻئي جا حريف آهن، اخباري دنيا ۾ ڀلي هڪ ٻئي جا مخالف هجن، پر هن پليٽ فارم تي ته بلڪل ڀائر ٿا معلوم ٿين.“²

¹ هفتيوار الحقيقت لاڙڪاڻو-7 آڪٽوبر 1933ع
² اياز حسين قادري: مٽيءَ لڌو مان: صفحو 45

هن سوسائٽي جي سهاري هيٺ پيا به مشاعرا ٿيا. هڪ ڏي-جي ڪاليج ۾ ٿيو سيفيڪل هال ۾ ۽ هڪ خالقڌني هال ۾. جي سڀ ڪامياب رهيا. انهن مشاعرن ۾ ڪي شاعر پاڻ اچي شريڪ ٿيندا هئا ته ڪي وري پنهنجو ڪلام موڪلي ڏيندا هئا، جو اتي پڙهيو ويندو هو. اهڙيءَ طرح سامعين کيترن شاعرن جو ڪلام ٻڌي سگهندا هئا.

ان زماني ۾ محمد هاشم مخلص، حاجي محمود خادم ۽ عبدالله عبد جا تنقيدي مضمون اخبارن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيندا هئا. خادم صاحب رسالي اديب سنڌ ذريعي نوآموز شاعرن جي ابتدائي غلطين ڏانهن ڌيان ڇڪائيندو هو.

عبدالله عبد مرحوم جي ڪوششن سان سال 1941-42ع ۾ اسلاميه اسڪول نوابآباد ڪراچي ۾ انجمن روح ادب سنڌ جو بنياد پيو. هر هفتي ادبي نشستون ٿينديون هيون، جتي گهڻو ڪري نوابآباد (ڪراچي) جا شاعر اچي ڪٿا ٿيندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ڪو ٻاهريون شاعر به اچي شريڪ ٿيندو هو ۽ ڪڏهن ٻاهران شاعر پنهنجو ڪلام موڪلي ڏيندا هئا، جيڪو اتي پڙهيو ويندو هو.

هن کان اڳ مختلف ادبي جماعتن طرفان ٿيندڙ مشاعرن جو احوال ڏنو ويو آهي، هينئر ڪل سنڌ ادبي ڪانفرنسن جو مختصر احوال ڏنو وڃي ٿو:

پهرين ادبي ڪانفرنس:

سال 1921ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ سڏائي وئي هئي، جنهن جي صدارت شمس العلماء مرزا قليچ بيگ مرحوم ڪئي. ڪانفرنس جي استقباليه ڪميٽيءَ جو صدر ميان علي محمد قادري هو ۽ سيڪريٽري ميان احمد علي صاحب پرنسپال لاڙڪاڻه مدرسه هو. ڪانفرنس جا سرگرم ڪارڪن حاجي محمود خادم ميان علي محمد قادري ۽ نواز علي نياز هئا، ان وقت جي ڪليڪٽر مسٽر حامد علي، بزم مشاعره، جي سلسلي ۾ ڪارڪنن جي تمام گهڻي مدد ڪئي. ان ڪانفرنس جي مصرح طرح هيءَ هئي.

ستارو منهنجي قسمت جو اوهانجي مهرباني آ

هن مشاعري ۾ تمام گهڻن شاعرن شرڪت ڪئي ۽ مشاعرو ڪامياب رهيو. هن ڪانفرنس ۾ سنڌي زبان جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ ڪجهه ٺهراءُ پڪراءُ بحال ڪيا ويا. فقير هدايت علي تارڪ ان طرح تي هڪ طويل غزل لکيو هو. ان غزل جا چنڊ شعر نموني طور پيش ڪجن ٿا:

ستارو منهنجي قسمت جو اوهان جي مهرباني آه
محبت تو سنڌي مون لاءِ عمر جاوداني آه
جمال يار جو جلوو ٿيو پيدا مظاهر مون
انهيءَ ديدار ۾ عشاق جي خوش زندگاني آه

ڏنم حق اليقين سان ناهه ٻيو موجود الا هو
اگر سير زمين آهي يا سير آسماني آه
شراب عشق جو پيتم ته ٻيو سيڪي ويو وسري
نه ذوق عيش و عشرت آه نه شوق ڪامراني آه
فنا ڪيو عشق مونکي حال حلاجي اندر اهڙو
انالحق چئي چڙهڻ سوريءَ مٿي جڻ شادmani آه
لباس فقر جي راحت نه آه پوشاڪ دنويءَ ۾
جو تخت خاڪ آسوتن جي لئي تخت ڪياني آه
جنين کي روز شب اثبات حق جي آرزو آهي
انهن اڳيان نه ڪجهه موڙي ڪرامت آه نه ڪاني آ
اسان سي رند ساغر نوش آهيون مست متوالا
جو ميخاني اندر شغل شراب ارغواني آه
فنا جي پيچ ۾ آخر اچي اعزاز دنيا جو
اسيري يا وزيري يا خطاب خانداني آه
موحد آه تارڪ هو هڻي نعرو ٿو منصوري
نه پروا ڪنهن جي نفرت جي نه خواهش قدرداني آه

بي ادبي ڪانفرنس:

هيءَ ڪانفرنس 1925ع ۾ حيدرآباد ۾ منعقد ٿي، استقباليه ڪميٽيءَ جو صدر شمس العماءَ
مرزا قليچ بيگ هو ۽ سيڪريٽري حاجي محمود خادم هو. هن مشاعري جي طرح هيءَ هئي:
چشم موسيٰ کي به حسرت رهجي وئي ديدار جي
هن مشاعري ۾ محمد هاشم مخلص، محمد بخش واصف، حافظ حيات شاه، مرزا فاضل،
ميان غلام سرور فقير ۽ ٻين گهڻن شاعرن شرڪت ڪئي:

ٽين ادبي ڪانفرنس:

1932ع ۾ شڪارپور سنڌ ساهت سميلن ٿي. جنهن جي صدارت پروفيسر چينمل پرسرام
ڪئي. استقباليه ڪميٽيءَ جو صدر مرزا غلام مصطفيٰ صاحب هو ۽ جنرل سيڪريٽري آغا
غلام نبي صوفي هو. مشاعري جي طرح هئي:

تنهنجو عارض مه تابان، تنهنجو رخ نير انور

هن سميلن ۾ گهڻن ئي شاعرن شرڪت ڪئي، خاص طور اتر سنڌ جي شاعرن جو تعداد
گهڻو هو جن مان نياز جوش، عاشق، بيوس، صوفي، رام ناظم ۽ خادم بشير ۽ گدائي جا نالا قابل

ذڪر آهن.

هن ڪانفرنس ۾ سنڌي زبان جي ترقي لاءِ ڪي ٺهراءَ بحال ڪيا ويا ۽ سنڌ کي بلوچستان سان ملائڻ لاءِ ٺهراءَ پاس ڪيا ويا.

چوٿين ادبي ڪانفرنس:

چوٿين ڪانفرنس 1942ع ڪراچي ۾ منعقد ٿي، جنهن جي صدارت ڪشنيچند ”بيوس“ ڪئي: استقباليه ڪميٽيءَ جو صدر مسٽر چينمل پرسرام هو ۽ سيڪريٽري هري دلگير هو. مشاعري جي طرح هن ريت هئي:

مورتي تنهنجي ڪي من مندر ۾ اسٽاپن ڪندس

هن ڪانفرنس ۾ هڪ نئين ۽ مزيدار ڳالهه ٿي. اها هيءَ هئي ته پهريون ڀيرو ڪانفرنس جي صدر جي سرگس ڪڍي وئي، جنهن ۾ هندو توڙي مسلمان اديب ۽ شاعر شامل هئا. هن ڪانفرنس جي موقعي تي سنڌ جي مختلف هنڌن کان گهرايل قلمي نسخن جي نمائش ڪئي وئي. ان موقعي تي سنڌ مان ڪافي شاعر ڪٺا ٿيا. ان طرح تي قادر بخش بشير جيڪو غزل لکيو. سوهندن توڙي مسلمانن تمام گهڻو پسند ڪيو: ان غزل جي خاص خوبي اها آهي ته ان ۾ بشير مرحوم جيڪي قافيا استعمال ڪيا آهن، سي گهڻو ڪري هندي آهن: نه صرف قافيا پر ٻولي به گهڻي ڀاڱي هندي استعمال ڪئي اٿس. سامي جيڪي انسان جا پنج دشمن ڪام ڪروٽ، لوپ موهم، اهنڪار ٻڌايا آهن: هن انهن مان هر هڪ تي هڪ هڪ شعر لکيو آهي: ٻه شعر ملاحظه فرمايو.

مورتي تنهنجي مان من مندر ۾ اسٽاپن ڪندس
جوت تنهنجي مان ڏيودل جو پيو روشن ڪندس
لوپ لالچ ۾ نه من ڪي مبتلا ڪڏهين ڪندس
خاڪ جي منئي ڪري سونو نه سنگاسن ڪندس
هٿ هزارن ڪي هڻي هيٺو ڪيو هڪدم حقير^۱
ان ڪري دلدار جي در رات ڏينهن روڊن ڪندس

پنجين ادبي ڪانفرنس:

1944ع ۾ سنڌي سڌار سوسائٽي جي سهاري هيٺ ادبي ڪانفرنس لاڙڪاڻي ۾ منعقد ٿي. هن ڪانفرنس جو صدر خان صاحب محمد صديق ميمڻ هو پر اوچتو سندن طبيعت ناساز ٿي، تنهن ڪري ڪانفرنس جي صدارت ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم خليل ڪئي. استقباليه ڪميٽيءَ جو صدر عبدالوهاب ناظم ۽ جنرل سيڪريٽري حاجي محمود خادم هو. مصرع طرح

^۱ ان زماني بشير جو تخلق حقير هو. جو پوءِ هن بدلائي بشير ڪيو.

هيءَ ڏنل هئي:

منهنجي دنيا هن لتي ٿي، مان مگر خاموش هوس
هن ڪانفرنس ۾ سنڌي اردو مشترڪ مشاعره ٿيو. اردو طرح هئي:
”ميري دنيا لڻ رهي تهئي، مين مگر خاموش ٿها“

ان وقت جي ڪليڪٽر هاشم رضا هن ڪانفرنس کي ڪامياب بنائڻ ۾ گهڻي مدد ڪئي. تنهن ڪري هيءَ ڪانفرنس هر طرح ڪامياب رهي.
هن ڪانفرنس ۾ مختلف شهرن کان شاعر حضرات آيل هئا، جن مان مرزا افضل بيگ، مرزا اجمل بيگ، محمد خان غني، آغا گل حسن گل، محمد بخش واصف، حافظ حيات شاه، جمع خان غريب، نظام احمد نظامي جا نالا قابل ذڪر آهن: ڪانفرنس ۾ جيڪي تقريرون ٿيون شعر ۽ مقالا پڙهيا ويا، سي سڀ ڪتابي صورت ۾ ڇپرايا ويا: لاڙڪاڻي جي هڪ شاعر واحد بخش عاشق¹ جا ٻه بند پيش ڪجن ٿا:

نور جان مون ٿي نهاريو پاڻن ڏي پيار مان
پاڻن ٿي پت ڪاڌو مان ڪڙو خاموش هوس
رعب هن جي حسن جويا سان ليمون ڪوش هوس²
منهنجي دنيا هن لتي ٿي، مان مگر خاموش هوس.

ڇهين ادبي ڪانفرنس:

1945ع ۾ دادو ۾ منعقد ٿي، هن ڪانفرنس جو صدر ضياءُ الدين ايس بلبل هو. استقباليه ڪميٽيءَ جو صدر ماسٽر جمع خان غريب هو ۽ جنرل سيڪريٽري حافظ احسن چنه هو. مصرع طرح هيءَ هئي:

اسانجو بخت خوابيده واري بيدار ٿي ويندو

هن ڪانفرنس ۾ به گهڻن ئي اديبن ۽ شاعرن شرڪت ڪئي. مشاعري ۾ فقير هدايت علي تارڪ جي شاگرد رشيد، دادن فقير جو ڪلام تمام گهڻو پسند ڪيو ويو. هن ڪانفرنس جو مختصر احوال اديب سنڌ رسالي ۾ شايع ٿيل آهي.

Gul Hayat Institute

ستين ادبي ڪانفرنس:

1946ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ سنڌ سڌار سوسائٽيءَ جي سهاري هيٺ منعقد ٿي. ڪانفرنس جو صدر شمس العلماءِ ڊاڪٽر دائود پوٽو مرحوم هو. استقباليه ڪميٽيءَ جو صدر ميان غلام عباس

¹ عاشق - دراصل پاڻ شاعر ڪونه هو، پر ٻيا کيس مزاحيه شعر لکي ڏيندا هئا ۽ هو شاعرن ۾ پڙهي ماڻهن کي ڪلائيندو هو.

² ليمون ڪوش ان وقت جو مشهور ڌاڙيل هو.

جوش قادري هو ۽ سيڪريٽري مسٽر عبدالفتاح وڪيل هو. مصرع طرح هيءَ هئي.
ڪو زمان هو جو مون تي ناز هو تلوار کي

هن ڪانفرنس ۾ ڪيترن ئي شاعرن پنهنجا شعر ٻڌائي، ٻڌڻ وارن کان داد حاصل ڪيو.
آخر ۾ راڳ رنگ جي محفل سان ماڻهن کي محظوظ ڪيو ويو.

هن ڪانفرنس جي ان ڪري وڏي اهميت آهي جو هن ڪانفرنس جي موقعي تي جمعيت الشعراءِ سنڌ قائم ڪئي وئي، جنهن جي سهاري هيٺ سنڌ جي مختلف شهرن ۾ ڪيتريون ئي ادبي ڪانفرنسون ۽ مشاعرا ٿي چڪا آهن ۽ اهو لطيف سلسلو اڃا سوڌو جاري آهي.

جمعيت الشعراءِ جون ڪانفرنسون ۽ عروضي شاعريءَ جي ترقيءَ لاءِ خدمتون قابل تعريف آهن. نه صرف جمعيت طرفان هر سال مشاعرن جون محفلون مڃاڻ جو رواج پيو پر شاعريءَ کي ترقي وٺرائڻ لاءِ سال 1995ع ۾ حاجي محمود خادم جي ڪوشش سان، اديب سنڌ رسالو جاري ڪيو ويو، جنهن ۾ هر هڪ مشاعري جي ڪارروائي شاعرن جي لکيل غزلن سميت، ڏني ويندي هئي. ”اديب سنڌ“ جي انهيءَ تحريڪ سبب ڪيترائي غزل گو شاعر پيدا ٿيا. نون شاعرن جي رهنمائي ۽ اصلاح خاطر، ”اديب سنڌ“ ۾ تنقيدي سلسلو به شروع ڪيو ويو.¹ هن رسالي معرفت نون شاعرن کي علم عروض متعلق سمجهاڻي ڏني ويندي هئي. ان دور جا شاعر هڪ ٻئي تي خوب تنقيدون ڪندا هئا. اهڙيءَ طرح شاعرن ۾ به تنقيد جو شعور وڌيو ۽ سندن رهبري ٿيندي رهي، پر اهي تنقيدون ڪڏهن دل آزاریءَ جو سبب نه بڻجنديون هيون. ان سلسلي جا مقالا جيڪڏهن ڪنا ڪيا وڃن ته جيڪر شاعريءَ تي تنقيد بابت سٺو مواد جمع ٿي وڃي.

جمعيت الشعراءِ سنڌ طرفان جيڪي ڪانفرنسون ڪوٺايون ويون، تن مان جيڪڏهن هر هڪ جو هتي احوال ڏنو ويندو ته هي هڪ طويل مقالو بڻجي ويندو. تنهن ڪري هتي صرف ايترو چوڻ ڪافي ٿيندو ته هن جمعيت سنڌي زبان ۽ ادب جي جيڪا خدمت ڪئي آهي سا قابل قدر آهي.

آخر ۾ اهو چوڻ ۾ ڪو وڌاءُ نه ٿيندو ته لاڙڪاڻي کي ان سلسلي ۾ مرڪزي حيثيت حاصل رهي آهي. قادري خاندان جي ادب پرور انسانن پنهنجي اوطاق تي مشاعرن جون محفلون منعقد ڪرائي ادب دوستيءَ جو وڏو ثبوت ڏنو. ان کان علاوه هفتيوار اخبار ”الحقيقت“ ذريعي انهن مشاعرن جون ڪارروايون ان دور ۾ پري پري تائين ماڻهن کي معلوم ٿينديون رهيون ۽ ان سان گڏوگڏ ان دور جو ادبي ذخيره الحقيقت جي فائيلن ۾ محفوظ آهي. هتي صرف نموني خاطر هڪ مثال پيش ڪجي ٿو جو سال 1932ع جو چوٿون مشاعرو هو: ان جي ڪارروائي هفتيوار الحقيقت ۾ شايع ٿي. ان مشاعري جي ڪارروائي ڪجهه هن ريت هئي:

”سال 1932ع جو مشاعرو نمبر 4 تاريخ 10 برسات هڪ سبب تاريخ 11 جولاءِ سنه 1932ع

¹ عبدالغفور سومرو: سنڌي غزل جي ارتقا: ص- 80، سال 1966ع

وقت ساڍي 9 بجي کان ڏيڍ بجي تائين بصادرت خان بهادر محمد ايوب خان منعقد ٿيو جنهن ۾ مندرجہ ذيل حاضر صاحبن جي فهرست مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته گذريل جلسن کان ڪيترو نه وڌيڪ اهو جلسو ڪامياب ٿي گذريو.

ٻاهر جي معزز حضرات مان سيٺ محمد رفيق صاحب غازي مولانا نظر علي صاحب ۽ پير حسام الدين صاحب نائب مدير سنڌ زميندار قابل ذڪر آهن.

شهر جا معزز صاحب ۽ شائقين حضرات تمام گهڻي انداز ۾ موجود هئا. مهتمم مشاعره ميان غلام عباس صاحب جلوسي جو بندوبست اليڪٽرڪ جي پڪي وغيره ۽ شربت پاڻي سان نهايت اعليٰ درجي جو رکيو.

سنڌي اشعار:

1. جناب حاجي ميان علي محمد قادري

چشم مئي گون ماھر رويان بي خودي جو جام آ
جونگه انجي سان دل مخمور صبح و شام آ
بادھ عشق محمد جي ڪئي مخمور دل
قادري عشق بتان ۾ مفت ٿيو بدنار آ

2. جناب غلام سرور صاحب "فقير"

جنهنجي لب تي روز شب مئي ناب جو پر جام آ
تنهنڪي سڌ ڪهڙي ته ڪهڙي گردش آيام آ
ڪين ناقص بڻبو ڪامل دم هڻڻ سان اي فقير
ڪين اڪثير آه سڏبو ڪشتو جيڪو خام آ

3. ميان غلام عباس صاحب جوش

ڏي سنيھو اي صبا دلبر ڪي جو گلفام آ
گلبدن گلگون قبا گلرو ۽ گل اندام آ
زلف مشڪين منهن منور جي تصور ۾ اي جوش
والضحى والليل مانڪي ورد صبح و شام آ

4. ماستر رامچند صاحب رام

چومرن ماڻهن ۽ ملڪن ۾ متوماتام آ
ياد شايد ڪريلا جو پيو اچي قتلام آ
شاه دل دل دادلا مشڪل ڪشاخير شڪن
رام پوڄاري ٻڻي پڻ رام تنهنجي رام آ

5. جناب ميان علي حيدر صاحب حيدري

تنهنجي فرقت ۾ سڄڻ دل کي نه ڪجهه آرام آ
ٿيو پيامون لاءِ محشر صبح توڙي شام آ
حيدري مشڪل جو هر گز ڪين ڪر ڪجهه فڪر تون
سو ڪندو حل تنهنجو مشڪل جو تنهنجو همنام آ

6. جناب مولوي محمد عظيم صاحب شيدا:

هجر تنهنجي ۾ هميشه منهنجي لاءِ ماتام آ
پلڪ توڙي دلربا مون کي نه ڪو آرام آ
بي وفا گل بي بقا سان پنهنجي دل شيدا نه لاءِ
دل پنهنجي الله کي ڏي جنهنجو پيارو نام آ

7. جناب ميان جان محمد گلشن:

يادگيري يار تنهنجي منهنجي دل ۾ جام آ
مان هجان پرياد توکي هي خيال خام آ
دل لڳائڻ کي نه چرچو تون سمجھ گلشن ادا
دل لڳي ڪنهن سان ته سمجھو موت جو پيغام آ

8. جناب حافظ محمد صاحب احسن:

بر زبان مون کي سڄڻ تنهنجو سدائي نام آ
بس اهوئي ورد منهنجو صبح توڙي شام آ
مون چيو دلبر و سارج ڪين هي احسن غلام
هن چيو مون کي هميشه ياد تنهنجو نام آ

9. جناب مائتو داس صاحب مائتو:

خوش نصيبان اڄ صنم جي وصل جو انجام آ
چو ته جانان جو مليو مدت کان خوش پيغام آ
باغ جوين مان چئي مائتو توکي ڪونه گل
مفت هن مسڪين مٿان چوريءَ سندو الزام آ

10. جناب ماسٽر حبيب الله صاحب "آزاد"

توبنا دلبر پيارا ڪهڙو ڏس ماتام آ
آه زاري بيقرار ڪي مون کي صبح و شام آ
بي وسي علمي ڏسي مون کي تاسپ بيوس سڏين
منهنجي هستي بزم ۾ لاچار تڏهين دام آ

11. جناب ميان فيض محمد صاحب فيض:

درد فرقت کان عزيز وڪين ڪجهه آرام آ
جو تصور سيمتن جو دل ۾ صبح و شام آ
درد فرقت کان ڪري فرياد زاري فيض ڪيئن
جو دل مضطر ڪي قابو زلف جو پيو دام آ

12. جناب ميان ممتاز علي صاحب ممتاز:

دل لڳي ڪنهن سان ته سمجهو عشق جو پيغام آ
عشق جو آغاز گويا عشق جو انجام آ
هن ۾ جي ممتاز توکي آهه اُميد وفا
پو ته سمجهان ٿو وري تنهنجو هي سودا خام آ

13. جناب پريداس صاحب وفا:

هي محبت جو پيريل ساقيءَ جي هٿ ۾ جام آ
جنهن کي وسافر ڪي پر آ تنهن ڏنو آرام آ
ٿا ٿين سهڻا ستمگر بي وفا تون دل نه لاءِ
دل لڳي ڪنهن سان ته سمجهو موت جو پيغام آ

14. جناب ميان رفعت علي صاحب قلندر:

صبح روجي ابر هيٺان صبح جا سجدا ڪيم
نزد ڪاڪل جي ارادو ٿيو نماز شام آ
مان رقيب جي جماعت کان جدا آهيان سدا
جنگ ۾ ناهي جيڪو تنهنڪي چون وريام آ

15. جناب مولوي شفيق محمد صاحب هاتف:

دل لڳي ڪنهن سان ته گويا موت جو پيغام آ
پر نه يارو موت هي پي آخر الانجام آ
عشق جو آخر نتيجو ٿيو وڇوڙو نا وصال
واءِ قسمت هاتف ڏس بخت ٿيو ناڪام آ

16. جناب محمود "خادم" سيڪريٽري بزم:

رخ ۽ زلفن جو تصور مونکي صبح و شام آ
ڪفر سان گڏ منهنجي دل ۾ الفت اسلام آ
ڪو سڏي منجنون ٿو مونکي ڪو سڏي وحشي چريو
گر چه سڏ سڀني کي آ محمود منهنجو نام آ

ماحول:

اڳ مشاعرن جو ماحول سنو هوندو هو. هوٽنگ جو ايترو رواج ڪونه هو. اڄ جهڙي شورا شوري ۽ گوڙ گهمسان ڪونه هوندو هو. مشاعري ۾ گهڻو تعداد باذوق ماڻهن جو هوندو هو تنهن ڪري اهي محفلن ۾ روقار ۽ شاندار نموني ٿينديون هيون. انهن محفلن ذريعي ڪيترائي شاعر پيدا ٿيا ۽ ڪيترن ئي شاعرن جي ڪلام ۾ پختگي آئي. مطلب ته مشاعرن ذريعي خصوصن جمعيت الشعراء جي محفلن سنڌي عروضي شاعريءَ کي ترقي وٺرائي.

مختصر ته سنڌي شاعري کي ترقي وٺرائڻ خاطر ٻيون ادبي انجمنون پڻ پاڻ ۾ پتوڙينديون رهيون، جن جو احوال مٿي اچي چڪو آهي.

سنڌي نثر توڙي نظم کي ترقي وٺرائڻ ۾ سنڌ جي ادبي مجلسن ۽ سندن ڪارڪنن جو برابر وڏو هٿ رهيو آهي. پر هن سلسلي ۾ سنڌ جي اخبارن ۽ رسالن جون خدمتون به ساراه جوڳيون آهن. خاص طور گلدسته سنڌ، اديب سنڌ ۽ الحقيقت هن سلسلي ۾ به قدم اڳتي آهن. پر هفتيوار سنڌ زميندار سکر، ماهوار ”سنڌو“ به هن سلسلي ۾ پاڻ ملهائيو آهي. سنڌ جي مشهور شاعر قادر بخش بشير جو نظم پهريون ڀيرو هفتيوار سنڌ زميندار ۾ 13 ڊسمبر 1922ع واري اشاعت ۾ شايع ٿيو ان نظم جا ٽي شعر پيش ڪجن ٿا:

چا پڌاڻاڻ حال دنيا جو اوهاڻ ڪي يار اڃ
مهر ماڻهن مان وٺي ۽ يار ٿيا اغيار اڃ
وقت عشرت جي گهٽ دم ٿا هڻن ياري سندنو
پر مصيبت ۾ وڃن ٿا دور ٿي دلدار اڃ
ڏوه ڪنهن تي ڪين ڏي ۽ صبر ڪر تون اي بشير
ٿي وٺي سڀني جي آهي هاءِ ڪج رفتار اڃ

اهو ساڳيو نظم مارچ 1926ع ۾ گلدسته سنڌ ۾ به شايع ٿيو.

ان ساڳئي اخبار يعني ”سنڌ زميندار“ ۾ بشير جا ڪيترائي اصلاحي نظم شايع ٿيا مثلاً 24 جون 1924ع ۾ سندس هڪ نظم شايع ٿيو جنهن جو عنوان هو ”خوشامد“ اهڙيءَ ريت ۱۲ جولاءِ تي نظم ”چا غرض“ ۽ 27 جولاءِ 1927ع ۾ نظم بعنوان ”ترقي تجارت ۾“ شايع ٿيو. سنڌ زميندار کان علاوه روزاني ”الوحيد“، ”دعوت اسلام“ سکر، ”صداقت“ شڪارپور، هفتيوار ”الجماعت“ شڪارپور، هفتيوار ”پيغام صلح“ ڳڙهي ياسين، هفتيوار ”الحنيف“ شڪارپور، ماهوار ”توحيد“ ڪراچي، ماهوار ”گلستان“ ڪراچي، ماهوار ”اخبار تعليم“ حيدرآباد، ماهوار ”تحفه احباب“ حيدرآباد، ماهوار ”جعفر زلي“ حيدرآباد، هفتيوار ”مرغ فلڪ“ حيدرآباد، ”الحافظ“ حيدرآباد، ”سنڌ سڌار“ حيدرآباد، هفتيوار ”بيداري“ ڪراچي، وغيره ۾ وقت بوقت ان دور جي شاعرن جو ڪلام ڇپجندو رهندو هو. ڪن رسالن ۾ مصرع طرح ڏني ويندي هئي، جنهن تي شاعر پنهنجو ڪلام تيار ڪري ان رسالي کي لکي موڪليندا هئا:

”بهار اخلاق“ ۽ ”تحفته احباب“ رسالن ۾ اڪثر مصرع طرح تي طبع آزمائي ٿيندي هئي. اهڙين قلمي مجلسن ۾ امام بخش خادم (وفات 1918ع) پوري ريت بهرو وٺندو هو. سندس هيٺيون غزل ”تحفته احباب“ جي هڪ اهڙي مشاعري جو يادگار آهي: ”بي اثر ناهي ادا، آه و فغان اهل درد“
 ”بهار اخلاق“ جي هڪ اهڙي مشاعري جو هيٺيون غزل، سندس پيو يادگار آهي:
 شڪر لک لک رب جا، جو طالعم بيدار آه
 گنج دل ۾ نقد عشق سيد الابرار آه^٥

مشاعرن جون طرحون:

ان دور ۾ جيڪي طرحي مشاعرا ٿيندا هئا، تن جون طرحون گهڻو ڪري عشقيه هونديون هيون: هن هيٺ ڪجهه مثال پيش ڪن ٿا:

- بزم مشاعره لاڙڪاڻو 2 جون 1933ع
 مصرع طرح: نه بعد مرگ ڪڏهن آيو منهنجي تربت تي.
- بزم مشاعره حيدرآباد سنڌ 6 جون 1937ع
 مصرع طرح: نه پهلو ڀري دل آهي نه دل ۾ آرزو باقي
- بزم احسن ملڪاڻي: 10 مئي 1933ع
 مصرع طرح: عاشق کان يار توکي ڪهڙو حجاب آهي
- بزم مشاعره حيدرآباد سنڌ 14 اپريل 1937ع
 مصرع طرح: آب داڻو ڇو ڪيو بيمار جو تو يار بند
- بزم مشاعره حيدرآباد سنڌ، 2 مئي 1937ع
 مصرع طرح: شب فرقت جي اي مولا سحر ڪر
- بزم مشاعره ڪراچي - 21 آڪٽوبر 1933ع
 مصرع طرح: مزوانگور جو ميخوار کان پُچ

ڪراچي ۽ ٻين شهرن ۾ ٿيندڙ مشاعرن ۾ ڪڏهن ڪڏهن غير عشقيه طرحون به ڏٺيون وينديون هيون مثال طور 16 ڊسمبر 1933ع ۾ ڪراچي ۾ ٿيندڙ مشاعره ۾ هيٺين مصرع طرح ڏني وئي.

قلب مان ڪينو ڪڍي هڪ ٿي وڃو هر حال ۾
 ڪراچي ۾ سنڌ سڌار سوسائٽي طرفان جيڪي مشاعرا ٿيندا هئا، تن ۾ مصرع طرح ڏيڻ بجاءِ ڪو عنوان مقرر ڪيو ويندو هو ۽ شاعر حضرات ان عنوان تي نظم لکي ايندا هئا، اهڙي

^٥ لطف الله بدوي ڪليات خادم صفحو 49-50 سال 1958ع

ريت غزل جي شاعرن ۾ نظم جو شوق پيدا ٿيو. ان سوسائٽيءَ جي سهاري هيٺ 30 اپريل 1933ع ۾ ”قرباني“ عنوان مقرر ڪيو ويو هو. اهڙي ريت ”مردانگي“، ”برسات“، ”عالم جي ناپائداري“ ۽ ”قادر جي قدرت“ وغيره جي عنوان تي مشاعرن جون محفلون ٿيون. جن ۾ شاعرن خوب حصو ورتو ۽ سهڻا نظم پيش ڪيا. مثال لاءِ فقير هدايت علي تارڪ جو نظم پيش ڪجي ته جو هن سڌار سوسائٽيءَ جي 30 اپريل 1933ع واري مشاهري لاءِ لکيو هو:

نظم قرباني

جڳائي ملڪ ۽ ملت جي خاطري سر جي قرباني. پوي من سا قبول خلق تو ڪمتر جي قرباني
وطن تي، قوم تي يارو ڪرڻ گهرجي اسان کي ٿي. دل و جان آل مال وسيم جي ۽ زر جي قرباني
اسانجي ٿيندي عالم ۾ عيان ثابت سچائي سڀ. ڪنداسين راهه ملت ۾ ڪٿي جي گهرجي قرباني
اسان کي آه سيڪاريو سبق اسلام هي دل سان. ڪريو منجهه وات حق جي چيز خوش بهتر جي قرباني
يلا جي ڪو خوشامد ۽ رياسان ڪجهه ڪندو صدقو ته ڪيئن منظور ٿيندي تنهن ربا پرور جي قرباني
خدا قربان هر ڪنهن جي اڳهائي پنهنجي در تي ٿو. وٽس هڪجهڙي آه آقا جي ۽ نوڪر جي قرباني
اسان ڪنهن کي مڃئون ڪنهن کي نه ٿا پنهنجي جهالت کان. خدا تان ڪين موٽائي ٿو ڪنهن ڪافر جي قرباني
هو ابراهيم کي ارشاد قرباني سندورب کان. اتان هن پنهنجي ڪئي دل بند پٽ نينگر جي قرباني
سخن نيڪي جو عالم کي چوڻ روئي ربا جي ريءَ. اها دنيا ۾ ٿي تارڪ سخن گستر جي قرباني.

سياسي حالتون:

اسلامي تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿيندو ته ثلاثيت ۽ ملوڪيت اسلام جي نالي ۾ ڪيترا ڪيس ڪيا. دوڪا ۽ دغاڻن ڪيون، لڙ جهيڙا، دنگا فساد ڪرائي، خلق خدا جو خون وهايو. انهن سڄي صحبت، ميٺ ۽ محبت، انصاف ۽ انسانيت، اخلاق ۽ شرافت کان منهن موڙي ڪروڙ ۽ ڪلفت، نفاق ۽ نفرت سان ناتو جوڙي، اسلام جي نالي ۾ جيڪو ويل وهايو سو درد جو هڪ وڏو داستان آهي. انهن جي مقابلي ۾ صوفي سونهارا، سدائين سچ ۽ صداقت، پيار ۽ الفت جو پرچار ڪندا رهيا. هو ڪافر مومن واري ڪيني ۽ ڪلفت واري ڪهاڻي کي ڇڏي، هندو مسلم کي انسانيت جي رشتي ۾ هڪ ڪرڻ خاطر ايڪتا جا سريلا ساز، سڻائيندا رهيا. هنن مذهب جي نالي ۾ انسان ذات تي ٿيندڙ ظلم ۽ زيادتيون اڪين سان ڏٺيون. هنن اهو به ڏٺو ته مذهبي پيشوا، پير، مخدوم مفتي ۽ قاضي سڀ ملوڪيت ۽ پرماري قوتن جو سات ڏيندا رهيا، عياري ۽ مڪاريءَ جا جبا پائي، پنهنجن وڏن تي قبا اڏائي، مذهب جي نالي ۾ انسان ذات تي طرح طرح جا ظلم ڪندا رهيا، اهوئي سبب آهي جو وقت جي صوفين اهڙن انسان دشمنن قوتن کان بيزار ٿي، ساڻن بغاوت ڪئي. ان راهه ۾ صوفين کي ڪيئي قربانيون ڏيڻون پيون، هنن پاڻ تي ڪفر جون فتوائون سنيون، سوريءَ جو سنيگار بڻيا، گهاٽي ۾ پيڙيا، پر پنهنجي

مقصد کان مور نه مڙيا؛ هو مڪاري ۽ منافقت جي سرعام مخالفت ڪندا رهيا. ميرن جي دور ۾ ڪهڙن جا مخدوم زوري هندن کي مسلمان بنائڻ جي ڪوشش ڪندا هئا، جڏهن سچل سائين کي ڪو شخص اچي ٻڌائيندو هو ته ”سائين، فلاڻو هندو مسلمان ٿيو آهي“ ته سچو سائين چوندو هو ته ”ابا اوهان چئو ٿا ته هندو مسلمان ٿيو: پر مونکي اهو ته ٻڌايو ته ڪو ملو به مسلمان ٿيو.“

فقير هدايت علي تارڪ ويهين صديءَ جي اوائل جو هڪ صوفي شاعر هو. ان دور جي تاريخ به ساڳي مڪر ۽ منافقت جي تاريخ هئي. مذهب جي مقدس نالي ۾ پرماريت جي حمايت ڪئي پئي وئي.

اوائل ويهين صديءَ جو پهريون اڌ وڏي گوڙ گهمسان ۽ انقلابات جو زمانو ليکيو وڃي ٿو. ٻه عالمگير جنگيون لڳيون، ڪيترن ئي ملڪن ۾ انقلاب آيا. اهو دور سنڌ لاءِ به ڪشمڪش ۽ جدوجهد جو دور هو. ان عرصي ۾ سنڌ جي بمبئي کان آزادي، خلافت تحريڪ ۽ پاڪستان ٺاهڻ جون تحريڪون وجود ۾ آيون، انهن سياسي سرگرمين جو افسوسناڪ ۽ اونڌاهو پهلو اهو آهي ته ان عرصي ۾ نه صرف سنڌ پر پوري هندستان ۾ هندو مسلم چڪتاڻ سڀني سياسي سرگرمين جو محور رهي.

سنڌ کي بمبئي سان ملائي سنڌ سان سراسر ظلم ڪيو ويو هو. ان لاءِ سنڌ وارن جي سنڌ جي بمبئي کان آزادي حاصل ڪرڻ جي جدوجهد لازمي هئي. انگريزن پنهنجن عملدارن، پيرن ۽ وڏيرن جي مدد سان سنڌ جي مسڪين عوام تي طرح طرح جا ظلم ڪيا. ان متعلق سنڌ جي سورهي ۽ سچار سياستدان سن جي سائين جي ايم سيد لکيو آهي ته ”انگريز عملدارن جي سنڌ بنسبت پاليسي اها رهي ته جاگيردارن، زميندارن، پيرن ۽ قومي سردارن کي رعايتون ۽ مدد ڏئي پنهنجو مطيع رکندا آهن، جي وري عملدارن جي مدد سان غريب عوام کي ڪمزور بڻائي پنهنجو محتاج رکڻ لڳا.“¹

انگريزن ”ويڙهائي، حڪومت ڪرڻ“ واري پاليسي تي عمل ڪندي هندو مسلم چڪتاڻ کي وڌائڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪئي. 1927ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ هندو مسلم فساد ٿيو. 1930ع ۾ اها چڪتاڻ سکر ۾ گهڻو وڌي وئي، جا پوءِ پوري سنڌ ۾ پکڙجي وئي. ان چڪتاڻ بابت جي ايم سيد لکي ٿو ته ”مذهب جي نالي ۾ ”احياءِ اسلام“ جي جا تحريڪ هئي، سا خلافت جي زماني ۾ شروع ٿي هئي. تنهن جي مقابلي لاءِ سامراجي انگريزن ڪتر هندو ڪارڪنن کي ”شدي“ ۽ ”مهاپارت“ جي پرچار لاءِ راغب ڪيو. ٻئي طرف مسلمان ”تودين“ ذريعي ملن کي ”تبليغ“ جي تحريڪ لاءِ تيار ڪيو ويو.“²

سنڌ جي صوفي بزرگن ڪفر ۽ اسلام جا سنڌا مٽائي، هندو مسلم کي انساني ڀائپي جي رشتي ۾ ڳنڍي هڪ ڪرڻ، پرڀر ۽ ايڪتا واري جيڪا فضا قائم ڪئي هئي، تنهن کي سخت

¹ جي ايم سيد: سنڌ جي بمبئي کان آزادي-صفحو 8

² جي ايم سيد: جديد سياست جا نورتن: صفحو 20

نقصان رسيو. ان بابت سنڌ جي قابل سياستدان فاضل اديب پير علي محمد شاه راشدي لکيو آهي ته ”هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ پهرين پهرين نفاق جي جيڪا باهه پڙڪي، ۽ تنهن پوءِ وڌي ساري سنڌ جي سون ورهين جي شاندار تاريخ، روايتي، پريم مثالي تهذيب، بلڪ ماڻهپي کي به پسم ڪري ڇڏيو.“¹

مسلمان عالمن جي هڪ حصي تبليغ اسلام واري تحريڪ کي زور وٺرائڻ شروع ڪيو ته هندو وري ان جي ضد ۾ سنڌي تحريڪ کي مضبوط بڻائڻ لڳا. ٻنهي تحريڪن جو مرڪز دهلي هو. هڪ مسلمان مذهبي جوش ۾ اچي سنڌي تحريڪ جي اڳواڻ سوامي شردانند کي قتل ڪيو. اهڙي ريت هند ۽ سنڌ ۾ رهندڙ انسانن جي وچ ۾ نفرت جي باهه ڏينهن ڏينهن تيز ٿيندي وئي.

1، آڪٽوبر 1939ع تي مسجد منزل گاهه جي تحريڪ شروع ٿي. اها تحريڪ ڪا مذهبي تحريڪ ڪانه هئي، پر ان جي پويان ڪي سياسي مقصد هئا. آخر 1940ع ۾ مسجد منزل گاهه جي معاملي تان وڌو مٿس متو. مسلم ليگين خان بهادر الله بخش سومري جي فيصلن خلاف ستياگرهه ڪري مسجد تي قبضو ڪيو جنهن تي الله بخش گورنمينٽ قبضي ڇڏائڻ جو حڪم جاري ڪيو. پوءِ مسلم ليگي اڳواڻن جهاد جو نعرو بلند ڪيو. پوءِ ڇا ٿيو اهو لکندي لڙڪ لڙي اچن ٿا.

ان سانحي بابت پير علي محمد شاه راشدي لکي ٿو ته ”زوري اچي گهڙي پوليس مسجد ۾ ڪن مسلمانن کي لڳيون لٽيون، ڪن تي اٺي گئس، ڪن جا وهيا رت، پوءِ ته شروع ٿيا هندو مسلم فساد. ڪشت ۽ خون، ساڙ ٻار اوندهه ۽ انڌو ڪار: سوين ماڻهو سکر ۽ پسگردائيءَ اندر، ويا قتل ٿيا. لکن ڪروڙن جون جائيدادون ٿي ويون باهين وگهي پسم، هزارين مسلمانن کي ڇڪي وڌائون جيلن ۾.“²

انهن جهيڙن ۽ فسادن سنڌ جي سياست تي به برو اثر ڪيو. هندن ۽ مسلمانن جو ميلاپ مشڪل ٿي پيو. چند سالن اندر صوفياءَ ڪرام ۽ هندو ساذن جي هندو مسلم ميلاپ لاءِ پيدا ڪيل فضا مڪدر ٿي وئي. فرقيوار اختلاف وڌندا رهيا، جن نيٺ وڃي ملڪ جي ورهاڱي جي صورت اختيار ڪئي.³

پهرين مهاڀاري جنگ کانپوءِ انگريز جڏهن ترڪن جي سلطنت کي ورهائي ٽڪرا ٽڪرا ڪري پنهنجي تسلط هيٺ آندو تڏهن مسلمانن جو مذهبي جوش پڙڪو ڪائي اٿيو. هندستان جي مسلمانن خلافت جي بچاءَ لاءِ هر قسم جي قرباني ڏيڻ جو عهد ڪيو. ڪانگريس به مهاڻا گانڌيءَ جي رهبري هيٺ، خلافت تحريڪ جي حمايت ۾ ”ترڪ موالات“ جي تحريڪ شروع ڪئي. انگريزن ان تحريڪ جي پرپور مخالفت ڪئي. امن سيا نالي جماعتون وجود ۾ آنديون،

¹ پير علي محمد شاه راشدي: اهي ڏينهن - اهي شينهن (ٻيو ڇاپو) صفحو 103 ۽ 104

² پير علي محمد شاه راشدي: اهي ڏينهن - اهي شينهن (ٻيو ڇاپو) صفحو 156

³ جي ايم سيد: جديد سياست جا نورتن، صفحو 20

انهن جماعتن جو روح روان پير مغان پير صالح شاهه جيلاني هو.

1920ع ۾ بمبئي ۾ خلافت ڪميٽيءَ جو اجلاس ٿيو جنهن ۾ انگريزن سان هر قسم جي عدم تعاون جي رٿ پيش ڪئي وئي. جميت الهند هڪ فتويٰ جاري ڪئي، جنهن ۾ عدم تعاون کي مذهبي طور جائز قرار ڏنو ويو. سنڌ جي عالم پڻ عدم تعاون کي نه صرف مذهبي طور جائز ٺهرايو پر اڃا به ٻه قدم اڳتي وڌي سنڌ کي ”درا الحرب“ قرار ڏنو. نتيجي ۾ ڪيترن مسلمانن جوش ۾ اچي پنهنجا مال وڪڻي، احتجاج طور ڪابل هجرت ڪري ويا. سنڌ مان مهاجرن جي هڪ اسپيشل گاڏي ڪابل رواني ٿي، جنهن جو روح روان بئرسٽر جان محمد جوڻيجو هو. اها گاڏي سنه 1920ع ۾ لاڙڪاڻي مان رواني ٿي، پر جيئن ته افغانستان جي حڪومت اوچتو پنهنجي پاليسي بدلائي، انگريزن جي دوستيءَ جو دم ڀرڻ لڳي هئي، تنهن ڪري مهاجر ويچارا ڪابل ۾ چورا چٽا ٿي پيا. اتي ڪين ڪوبه پيڇڻ وارو ڪونه هو. ڪيترائي خاندان تباهه ٿي ويا. رهيا ڪهيا نراس ۽ ناڪام ٿي واپس موٽي آيا. اهي سڀ واقعا، لڙيءَ جهيڙا تارڪ فقير جي دور ۾ ٿيا، جن سندس دل کي سخت صدمو رسايو جنهن جو ثبوت سندس شاعريءَ مان ملي ٿو.

1940ع ۾ مسلم ليگ مذهب جي بنياد تي هڪ الڳ ملڪ ٺاهڻ جي گهر ڪئي. آخر جناح صاحب جي ڪوششن سان 1947ع ۾ پاڪستان وجود ۾ آيو. پير علي محمد شاهه راشدي ويهين صديءَ جي پهرين اڌ بابت ڪهڙو نه سهڻو لکيو آهي ته، ”عيسوي ويهين صديءَ جو پهريون اڌ خاصي گوڙ گهمسان ۽ ڦيرڦار جو زمانو ٿي گذريو آهي، ان زماني ۾ به عالمگير جنگيون لڳيون، بادشاهين ۾ ٽاڪوڙا پيا، ڊڪٽيٽر ايريا ۽ تنگيا، ايتم بم ڦاٿا، هند ۽ سنڌ مان فيل مست فرنگي موڪلائي ويو، هند کي سوراج ۽ سنڌ کي پاڪستان جڙيو.“¹

تارڪ فقير جا همعصر سنڌي شاعر:

فقير هدايت علي نجفي، تارڪ، جنهن دور ۾ اک کولي سو عروضي شاعريءَ جو دور هو ۽ لاڙڪاڻي کي مرڪزي حيثيت حاصل هئي. سڀ کان پهريون ڪل سنڌي ادبي ڪانفرنس لاڙڪاڻي ۾ ٿي، بزم مشاعره به اتي قائم ٿي، جنهن جي سهاري مشاعرا ٿيڻ لڳا. هفتيوار ”الحقيقت“ ۽ ماهوار ”گلدستہ سنڌ“ ۽ بعد ۾ ماهوار ”اديب سنڌ“ عروضي شاعريءَ کي عام ڪرڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. مطلب ته لاڙڪاڻو عروضي شاعريءَ جو گهر هو. مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب لکيو آهي ته ”ايئن ته سر زمين سنڌ جو هر شهر علم ۽ معرفت جي اهڃاڻن ۾ هڪ ٻئي کان سرس پئي رهيو آهي، پر پوري هڪ صديءَ کان لاڙڪاڻي ۽ ان جي پسگردائي کي سڄي سنڌ ۾ جيڪا شهرت ۽ اهميت نصيب ٿي آهي، سا ڪنهن به سنڌ واسيءَ کان مخفي نه آهي.“²

¹ پير علي محمد شاهه راشدي: اهي ڏينهن - اهي شينهن: (ٻيو ڇاپو) صفحو 2

² مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي: لاڙڪاڻي جي قادرين جو ڪتب خانو، ماهوار ”نئين زندگي“ صفحو 14، نومبر 1968ع.

پير علي محمد شاه راشدي لکي ٿو ته ”شعر شاعريءَ جي معاملي ۾ ڪجهه وقت تائين ته لاڙڪاڻي ساريءَ سنڌ جي اڳواڻي ڪئي.“¹

مير سانگي جي زماني ۾ حيدرآباد کي شعر و سخن جي سلسلي ۾ مرڪزي حيثيت حاصل هئي. مير سانگي نه صرف اعليٰ شاعر هو پر شاعريءَ جو قدردان به هو. وٽس ”شعر بازي“ جون محفلون ٿينديون رهنديون هيون. سيد حسام الدين شاه راشدي صاحب جن لکيو آهي ته ”لاڙڪاڻي ۾ سنڌي زبان جي ادب ۽ شعر و سخن جو به ڏاڍو چرچو هوندو هو. گویا ان وقت جيستائين مسلمانن جو تعلق آهي. لاڙڪاڻي کي مرڪزي حيثيت حاصل هئي.

”سانگي“، ”گدا“ ۽ ”قليج“ جي دور ۾ اهو شرف حيدرآباد کي هو اتي اهو جهڙتو هوندو هو. جڏهن اتي مجلسان منتشر ٿيون ۽ جڏهن اها راند ڦٽي. تڏهن لاڙڪاڻي جو وارو وريو. حيدرآباد تي جنهن وقت خزان آئي، ان وقت لاڙڪاڻي ۾ ادبي بهار جي آمد ٿي. سنڌي ادب ۽ سنڌ جي ادبي تحريڪن جو سمورو معاملو ۽ مرڪز لاڙڪاڻي منتقل ٿي ويو.²

بزم مشاعره جي سهاري هيٺ ٿيندڙ مشاعرن ۾ مقامي شاعرن کان علاوه سنڌ جي ٻين شهرن جا به شاعر اچي شريڪ ٿيندا هئا. تارڪ مرحوم به ڪڏهن ڪڏهن انهن مشاعرن ۾ شريڪ ٿيندو هو. جتي سندس ڪن شاعرن سان ڏيٺ ويٺ ٿي. لاڙڪاڻي ۽ ان جي آس پاس جي شاعرن سان ته سندس سنگت اڳ ۾ ئي هئي، پر ادبي ڪانفرنس جي موقعن تي ٻاهران آيل شاعرن مان ڪن سان سندس روح رلي ويو. ڪي شاعر سندس شخصيت ۽ شاعريءَ کان متاثر ٿي وٽس ڪهي آيا، ڪن شاعرن سان پاڻ وڃي روح رچنديون رهاڻيون ڪيائين. تارڪ فقير مشاعرن کانسواءِ سنڌ جي صوفي بزرگن جهڙوڪ شاه، سچل ۽ بيدل وغيره جي عرسن جي موقعي تي سندن درگاهن تي وڃي حاضري ڀريندو هو. اهڙي ريت سندس شاعر دوستن جو چڱو حلقو پيدا ٿيو. جن مان ڪي بزرگ به هئا، جي سندس وڏا معاصر چئي سگهجن ٿا. انهن ۾ شمس العلماء مرزا قليچ بيگ³ (وفات 1929ع)، شمس الدين بلبل (وفات 1919ع) سيد علي محمد شاه علي خيرپوري⁴ (وفات 1936ع) جا نالا نمايان حيثيت رکن ٿا.

ايم اي سنڌي جي چوٿين پيپر بجاءِ سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان لکرايل هڪ مقالي ۾ محمد مبارڪ بروهي تارڪ جي دوستن بابت لکيو آهي ته ”تارڪ جا پنهنجي زماني جي مشهور سنڌي شاعرن سان دوستانا تعلقات هئا.“ حاجي محمود خادم علي محمد قادري، مولوي محمد

¹ پير علي محمد شاه راشدي: اهي ڏينهن - اهي شينهن: (ٻيو ڇاپو) ص-483

² پير حسام الدين شاه راشدي: هوڏوڻي هوڏينهن: ص-22

³ مرزا قليچ بيگ جڏهن قمبر ۾ مختيارڪار هو. تڏهن تارڪ جون سائس گهڻيون ملاقاتون ٿيون: تارڪ فقير سندس وفات تي هڪ مخمس لکيو هو. اهو نظم سنڌي، عربي، اردو هندي، سرائيڪي ۽ فارسي زبانن ۾ ڇپيل آهي، جو ماهوار نئين زندگيءَ جي جولاءِ ۱۹۵۴ع واري پرچي ۾ ”اديب بي مثال“ جي عنوان سان شايع ٿيو هو.

⁴ علي سائين جيلاني خاندان مان هو سندس مورث اعليٰ نبي شاه اڄ کان سنڌ ۾ آيو ۽ ڏانوري جي ڳوٺ تعلقي خيرپور ۾ اچي ويٺو. علي محمد شاه پنهنجن وڏن وانگر پرهيزگار ۽ شريعت جو صاحب هو فيض درياه شاه جو مريد ٿيو. ڪافي جو بهترين شاعر هو. تارڪ مرحوم جو گهاتو يار هو.

عادل ”عائلي“، غلام سرور خان مغل، نواب گل محمد خان زيب، استر جمع خان غريب، مولوي محمد عظيم شيدا، غلام علي مسرور، لطف الله بدوي، رئيس شمس الدين خان بلبل ۽ شمس العلماء مرزا قليچ بيگ صاحب تارڪ مرحوم جا گهرا دوست هئا.⁰

حقيقت ۾ محترم بروهي صاحب، فقير هدايت علي تارڪ جا سڀ دوست ڪين ڄاڻايا آهن. فقير صاحب جو تعلق لاڙڪاڻي ضلعي سان هو تنهن ڪري تارڪ جهڙي برڪ شاعر سان پنهنجي ضلعي جي شاعرن جو تعلق هڪ لازمي ڳالهه آهي. انهن مان ڪن سان ته فقير صاحب جا تمام گهرا تعلقات هئا ته ڪن سان دعا سلام هئي. بهرحال ان دور ۾ لاڙڪاڻي کان سواءِ سنڌ جا ڪي ٻيا برڪ شاعر سندس دوستيءَ جي دائري ۾ اچي وڃن ٿا: جي هي آهن:

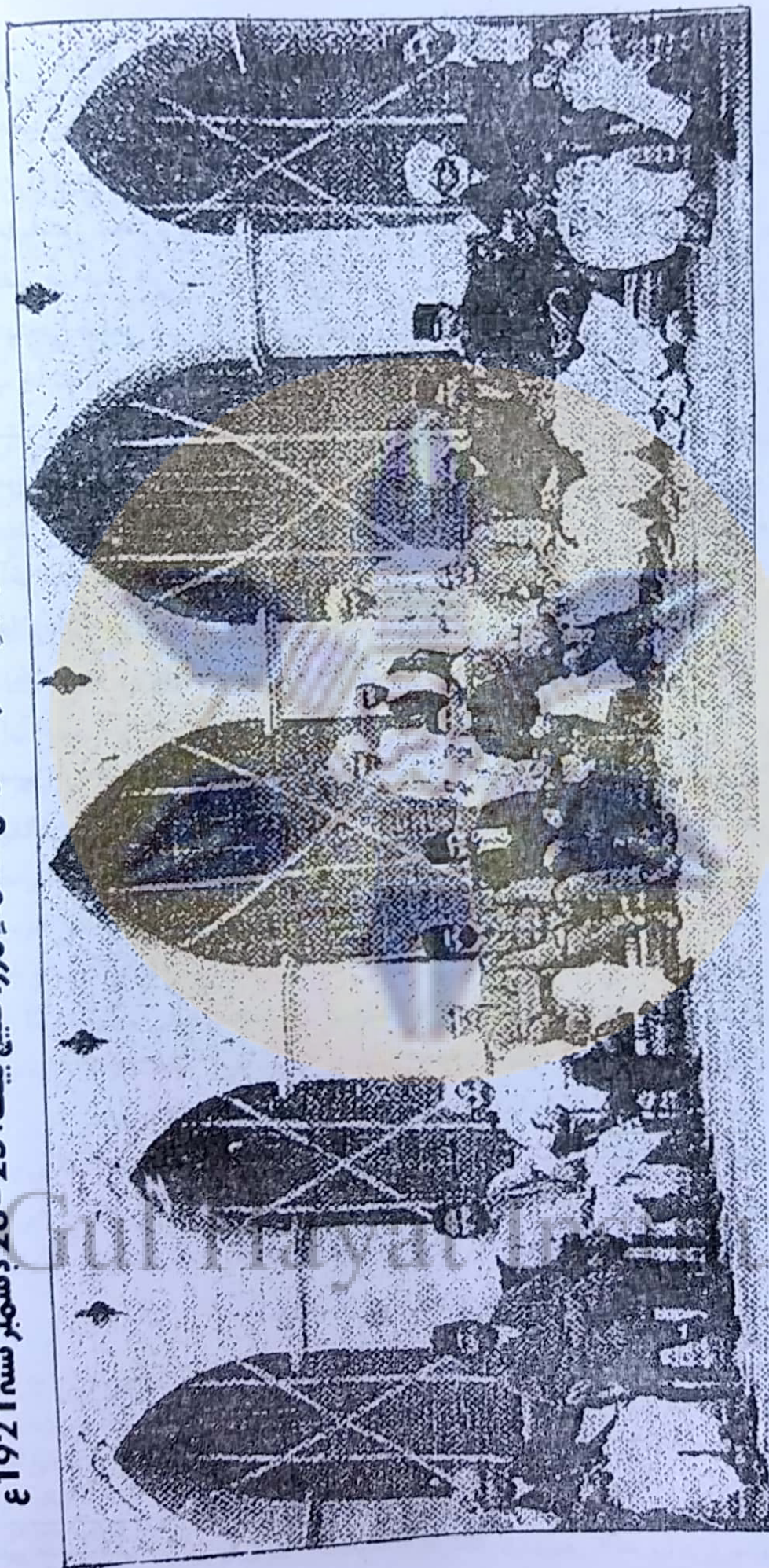
مولوي محمد عادل، فقير علي محمد قادري، پيرڙو فقير، غلام سرور مغل، محمد فقير ڪٽياڻ، لعل چند مجروح، ڪشنچند بيوس، جمع خان غريب، غلام سرور فقير قادري، صوفي غمدل فقير، آغا غلام نبي صوفي، نواب گل محمد مگسي، نواز علي نياز جعفري، مولوي ثناء الله ثنائي، فقير غلام علي مسرور، حاجي محمود خادم، مولوي محمد عظيم شيدا، حافظ محمد احسن چنا، حيدر بخش جتوئي، لطف الله بدوي ۽ عبدالفتح عبد عائلي.

ان دور ۾ لاڙڪاڻي کان علاوه سنڌ جي ٻين شهرن ۾ به ڪيترائي برڪ شاعر موجود هئا، جي سڀ تارڪ جا همعصر شاعر شمار ڪيا ويندا. پر هتي فقط تارڪ جي همعصر دوست شاعرن جو مختصر ذڪر ڪيو وڃي ٿو.

Gul Hayat Institute

⁰ فقير هدايت علي تارڪ (مونوگراف - سال 1968ع) صفحو 15

پهرين ڪل سنڌ ادبي ڪانفرنس لاڙڪاڻو: زير صدارت شمس العلماء مرزا قليچ بيگ. 25 - 26 ڊسمبر سنه 1921ع

ساجي کان: نواز علي نيان فقير عبدالقادر بيدل، حاجي محمدا خادم امير الدين همد غلام سرور فقير قادري، علي محمد قادري، شمس العلماء مرزا قليچ بيگ، مرزا منوچهر بيگ، احمد علي ڪامران، رئيس نجم الدين نجم، هدايت علي نجفي، مرزا محمد خان ۽ محمد بخش واصف.
ٻوليان: جمع خان غريب، مولوي ثناء الله ثنائي ۽ ماستر رزاق ڏنو ساڻل.

تارک جا دوست ۽ ساٿي شاعر:

مولوي محمد عاقل (1851-1941ع)

مرحوم محمد عاقل آخوند الله نواز جو فرزند هو. سندس ولادت خان بهادر محمد ايوب کهڙي جي ڳوٺ عاقل ۾ ٿي. سندس تعلق سومرا خاندان سان هو. عاقل مختلف مدرسن ۾ سنڌي، عربي ۽ فارسي تعليم حاصل ڪئي، پنهنجي محنت ۽ ذهانت سان اردو هندي ۽ سرائيڪي ٻولين جي به ڄاڻ حاصل ڪيائين، انهن ٻولين تي کيس ڪافي دسترس حاصل هئي. عاقل مرحوم ڪجهه عرصو ڪنگري (پير جو ڳوٺ) ۾ به رهيو. پير صاحب پاڳارو سائين حزب الله شاهه رح سندس ڪلام گهڻو پسند ڪندو هو. پير علي محمد شاهه راشدي سندس متعلق لکيو آهي ته ”فارسيءَ جو وڏو شاعر هو. پير صاحب پاڳاري سائين حزب الله شاهه رحمت الله عليه جو درباري شاعر رهي چڪو هو. هڪ موقعي تي پير صاحب حزب الله شاهه رح پنهنجي مصاحبن جي وچ ۾ ويٺي هي مصرع جهونگاري:

صحرا ۾ خوش است که در نه دارد

سندس صاحبزادي ميان علي اصغر شاهه مرحوم بهرحال بهي مصرع ٻڌي:

عاشق چه خوش است که سر نه دارد

سندس محفل ۾ هڪ بزل سنج شاعر جيڪو ”چٽنگي“ تخلص ڪندو هو تنهن عرض

ڪيو ته:

چٽنگي چه خوش است که گهر نه دارد

محفل ۾ اهو خاص رنگ ڏسي، مولانا عاقل به پنهنجو ”پراڻو“ پيش ڪري ڏنو فرمايائين:

مفلس چه خوش است که زر نه دارد

پير صاحب چٽنگيءَ کي گهر ٺهرائي ڏنو ۽ مولانا محمد عاقل کي مالي مشڪلات کان آجو ڪري ڇڏيو.¹

مولانا محمد عاقل جڏهن ڪنگري ڇڏي آيو تڏهن لاڙڪاڻي جي ڍڪيل بازار ۾ ڪتابن جو دڪان کوليائين. جتي عربي، فارسيءَ جا درسي ڪتاب ملي سگهندا هئا. هو سادگي پسند

¹ پير علي محمد شاهه راشدي: اهي ڏينهن - اهي شينهن (ٻيو ڇاپو) ص - 474، 475

انسان هو. ڪپڙا به تمام سادا پائيندو هو.

مولانا پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪٿي عاقل ته ڪٿي عاقلي تخلص ڪم آندو آهي. هو نه صرف فارسيءَ جو قادر الڪلام شاعر هو. پر اردو هندي ۽ سنڌيءَ جو به بلند پايه شاعر هو. هن هيٺ سندس ڪلام جو نمونو پيش ڪجي ٿو:

مزه ات لشڪر زنگ است چه مي بايد کرد
چار صف بسته بچنگ است چه مي بايد کرد
عاقلي حيله به آن شوخ چه بايد کردن
کان صنم نیز ز سنگ است چه مي بايد کرد.¹

غم معاش کند پست فکر شاعر را
تلاش دانه در آرد، بخاک طائر را.

هن آب سان ڪيئن دُرُ عدن شهر ڇڏي ها
عزت جي هجي ها ڪهين گوهر جي وطن ۾
ساغر نه آه اڃ باغ آميدان شهادت
”ساغر ٿو هلي خون جواڄ باغ چمن ۾“²

غزل

”شبِ وصل ڇا مختصر ٿي وئي“
جوهڪ منت اندر گذر ٿي وئي
جدا يار جلدي ٿيو هاءِ هاءِ
چيائين ته هاڻي سحر ٿي وئي
تنهنجي حسن ۽ عشق منهنجي جي ڳالهه
سڄي ملڪ ۾ مشتھر ٿي وئي
پيٽ عاشقن جو ٿيو آب چشم
خورش تن جي لخت جگر ٿي وئي
آيو عاقلي سو سڄو تنهنجي گهر
دعا تنهنجي اڄ با اثر ٿي وئي.³

¹ هي شعر حافظ خير محمد اوحدي کان زياني معلوم ٿيا.

² مٿيان شعر تارڪ فقير جي هڪ مسوده ”بره جي بندي“ تان ورتل آهن: تارڪ مرحوم لکيو آهي ته هو لعلورائڪ

۾ حڪيم نصرت جي اوطاق تي ويٺو هو ته اوچتو عاقلي اچي نڪتو ۽ گفتگو دوران اهي شعر پڙهيائين.

³ هفتيوار الحقيقت لاڙڪاڻو 13 جولاءِ 1932ع.

بر بود دلم آن رشڪ - پري
بکرشم و ناز و عشوه گري
شب روز من اندر جستن وي
هُو محبوب اني في الحي
تنهن ناز پري جي درس لئي
مين ڏوندي هـ قرون نگري نگري
من گريئـ و نالـ و نا کامي
قد سرت نديم الآلامي
تون تـ يار و جي تئين آرامي
کيسي پريت پيا تمھري تمھري
اي قبلـ جان وي کعبـ دل
في يوم في بيتي انزل
اهو عرض ڪري عجزون عاقل
سن عرج سڪھي همري همري

فقير علي محمد قادري (1857-1940ع)

فقير علي محمد قادري پنهنجي خاندان جو سپاڳو سپوت هو. سنڌي عروضي شاعريءَ کي ترقي و نرائڻ ۾ سندس ڪوششون قابل قدر آهن. عروضي شاعريءَ جي سکيا واسطي گلدستہ سنڌ نالي هڪ رسالو جاري ڪيائين: کيس شاعري جو شوق پنهنجي مامي غلام محمد گدا^۱ جي صحبت ۾ حاصل ٿيو. پروفيسر اياز حسين قادري کان معلوم ٿيو ته ”ميان علي محمد قادري سڀ کان پهرين فارسي غزل چيو ۽ اهو غزل ٻڌي گدا مرحوم ايڏو ته خوش ٿيو جو پتاشا ورهائين.“

قادري مرحوم کي گهر ۾ ئي شاعرانه ماحول مليو. سندن ئي اوطاق تي مشاعرن جون محفلون ٿينديون هيون. اهڙي ريت مشق سخن جاري رکندي صاحب ديوان شاعر بڻيو. سندس ديوان 1940ع ۾ ڇپيو. پاڻ به ساڳئي سال هن فاني جهان مان موڪلائي ويو. پروفيسر رام پنجاڻي ماهوار ”سندو“ ۾ ”سنڌ جا زنده شاعر“ جي عنوان سان قسطوار مقالا لکيا هئا: جن ۾ ان دور جي شاعرن جو مختصر سوانح ۽ سندن شاعريءَ جي خوبيون ۽ خصوصيتن تي روشني وڌل آهي. ميان علي محمد قادري بابت لکيو اٿس ته ”ميان صاحب جيڪو به شعر چيو آهي، تنهن ۾ گهائي معنيٰ آهي ۽ سليس ۽ سادا سودا راڳ جي عام ماڻهن^۲ گدا، ميان محمد صالح قادري جو فرزند هو. محمد صالح قادري سچل سرمست جو مريد هو. گدا ۱۳۱۰ھ ۾ وفات ڪئي.

ٻه ٻڌا هوندا، تن ۾ به حقيقي راز رکيل آهي.¹

قادري مرحوم جي شاعري متعلق مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ صاحب لکي ٿو ته ”مرحوم قادري فني شاعرن مان هو. ميان غلام محمد گدا سندس استاد هو. مرحوم قادري سنڌي فارسي ۽ اردو ۾ چڱي دسترس رکندڙ هو.“²

قادري مرحوم بيت ۽ ڪافيون به چيون آهن، سنڌي غزل ۽ نظم کان علاوه مثنوي جي فن تي به مهارت حاصل هيس، سندس مثنوي ”ليلي مجنون“ وڏي اهميت رکي ٿي. ان کان علاوه سندس ٻيون تصنيفون هي آهن، ”حسن و عشق“، گلدستہ نعت قادري.

قادري مرحوم هڪ شريف، بااخلاق ۽ يارويس انسان هو. سندس دوستيءَ جو دائرو وسيع هو. غلام مصطفيٰ بلوچ پنهنجي هڪ تحقيقي مقالي ۾ لکي ٿو ته ”ڀاڻ وڏو شاعر هو ۽ اهل قلم هو. تنهن ڪري مرحوم محمد عاقل، مرحوم هدايت علي نجفي، مرحوم جمع خان غريب، مرحوم حاجي محمود خادم ۽ مرحوم نواز علي خان نياز جهڙا باڪمال بزرگ، سندس حلقه احباب ۾ شامل هئا، جن سان سندس محبت ۽ محفلون هيون.“³

سندس شاعريءَ تي تبصرو ڪندي مقالانگار وڌيڪ لکي ٿو ته ”ديوان قادريءَ تي سرسري نظر اچلائجي ته سڄوئي اهڙن شعرن سان مزين ۽ سينگاريل نظر ٿو اچي، جنهن جو هر لفظ معطر ۽ خوشبودار هجڻ ڪري دماغ کي انتهائي ڪيف و سرور بخشي ٿو. ڇا سندس نڪتہ سنجي، ڇا سندس لفظن جي پوڄ ۽ ڇا وري منجهس نيڪ خيالات و جذبات جو اظهار مطلب ته ”ويهن وڃايل آهن.“⁴

قادري مرحوم نه صرف سنڌيءَ جو بلند پايه شاعر هو پر فارسي ۾ به شعر چوندو هو. پير علي محمد شاه راشدي سندس متعلق لکيو آهي ته ”ساڳئي قادري خاندان جو پڳدار مرحوم مغفور ميان علي محمد صاحب قادري پڻ شعر و شاعريءَ جو شغل ڪندو ٿي رهيو نه فقط صورت ۾ بلڪ سیرت ۾ به بزرگ هو. سندس مٿي تي سنڌي طرز جي پڳ خاص طرح سان ڏاڍي سٺي لڳندي هئي. فارسي خواه سنڌيءَ ۾ گهڻو ڪلام ڇڏيائين. سندس همعصر شاعر ڪينس استاد ڪري مڃيندا هئا.“⁵

سيد حسام الدين شاه راشدي لاڙڪاڻي جا مشاعرا اڪين سان ڏٺا. موصوف پنهنجي شاهڪار تصنيف ”هوڏو ٿي هوڏينهن“ ۾ انهن جو وڻندڙ نموني ۾ ذڪر ڪيو آهي. قادري خاندان جي شاعرن سان سندس گهرا تعلقات هئا. ميان علي محمد قادري بابت لکيو اٿن ته ”..... نالو نهٺو نيڪ، سباجهو ۽ مهربان، ڪنهن جي تيريءَ ميريءَ مان نه ڄاڻندڙ بزرگن جهڙا روش ۽ اٿيءَ وينيءَ ۾ ڏاڍي وضع ڌاري ايئن پيو معلوم ٿيندو ڄڻ سڀني جو سرپرست ۽ سڄي محفل جو مرڀي

¹ رام پنڄواڻي، سنڌ جا زنده شاعر، ماهوار ”سنڌو“ نومبر 1936ع صفحو 27

² طالب الموليٰ: ياد رفتگان، صفحو 33، سال 1953ع

³ غلام مصطفيٰ بلوچ: فقير علي محمد قادري، سنڌ يونيورسٽي پاران لکيل تحقيقي مقالو، صفحو 2، سال 1964ع.

⁴ ايضا: صفحو 33

⁵ پير علي محمد راشدي: اهي ڏينهن - اهي شينهن، (ٻيو ڇاپو) صفحو 482 سال 1974ع.

آهي. سڀئي جن سندس اولاد برابر پيا سونهن..... ميان صاحب مرحوم جو سڄو غزل نهايت ادب ۽ خاموشيءَ سان ٻڌو ويندو هو. هڪ اڌ بيت توحيد ۽ نعت ۾ چند سٽان پنجن پاڪ جي تعريف ۾، ڪجهه نڪتا اخلاق جا ۽ ڪي سبق تصوف جا. ڪڏهن ڪڏهن عشق جي چاٽ به اچي ويندي هئي، ليڪن اها حقيقي، مجاز جو مزو غالبن خود ميان صاحب ئي ڪونه ماڻيو هو تنهن ڪري انهيءَ جو اسرار بيان ڪرڻ سندس وضعداريءَ جي بلنديءَ کان گهڻو پست هو.⁹

قادري مرحوم علم عروض جو وڏو ڄاڻو هو ۽ صنايع بدائع جي به وڏي ڄاڻ هيس. اهوئي سبب آهي جو سندس ڪلام ۾ فني پختگي به آهي ته شاعرانه صنعتن سان سينگاريل به آهي. سندس ڪلام ۾ تخيل جي بلندي ۽ نازڪ خياليءَ جا به ڪيترائي مثال نظر ايندا. مطلب ته سندس ڪلام ۾ ڪيتريون ئي خوبيون آهن ۽ ان لحاظ کان کيس ان دور جي سٺن شاعرن ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو.

هن هيٺ سندس ڪلام جو نمونو پيش ڪيو وڃي ٿو.

غم ته دنيا ۾ گهڻا پر عشق جو غم ٻي طرح
آه هن عالم ۾ ليڪن هن جو عالم ٻي طرح
زخم دل تدبير سان هرگز نه چٽندا اي طبيب
هن جو پر ڪو هي جي لپري هن جي مرهم ٻي طرح
عشق اختياري نه ڪڏهن ڪفر ۽ اسلام ڪي
هن جو مذهب، هن جي ملت، قادري ڪم ٻي طرح

چشم خونيءَ تي قضا را دل جو مائل ٿي وئي
هڪ اشاري تيغ ابرو جي سان گهايل ٿي وئي
دل ڏکي قاتل جي وقت قتل يڪدم منهن جي دل
حرز جان ٿي ان جي گردن ۾ حمائل ٿي وئي
ناز نيٽن جي سان ماڏي، يار مرڪي جو ڏٺو
جا هئي اميد منهن جي دل جي حاصل ٿي وئي
دل ڪسي ويو دلربا ۽ درد غم مان وٽ رهيو
درد غم دلبر جو بيدل واسطي دل ٿي وئي
ڪاروان شوق ويو ٿي، واٽ وحشت جي وٺيون
جان رسيو ڪرب و بلا ۾ ان جي منزل ٿي وئي
قادري اعمال ناما جاچ لاءِ جو پيش ٿيا
جا عبادت ري محبت هئي سا باطل ٿي وئي.

⁹ سيد حسام الدين راشدي: هوڏو ٿي، هوڏينهن: صفحو 117، 118 سال 1977ع.

ڏينهن کان صديا رات وڌ درجا ۾
 راز معشوقي ڪلي ٿو عاشقن تي رات ۾
 احد ۽ احمد جي وچ ۾ راز جيڪو هور ڪيل
 تنهن مان ڪجهه ظاهر ٿيو معراج واري رات ۾
 اشڪباري، جام دل خون جگر جي مٿي سان پُر
 ميڪشن کي ترڪ مٿي ممڪن نه آبرسات ۾
 پنهنجي غفلت ڪڍي ڇڏي تون ڪنن مان قادري
 نغمه توحيد آهر سان سر ۽ لات ۾.

بيٽو فقير (1865-1939ع)

سري جو ستارو، ڳوٺ بخشي انٽر وارو، بيٽو فقير پلارو، سنڌ جو سونهارو شاعر ٿي گذريو آهي. سندس ڳوٺ شڪارپور ۽ سلطان ڪوٽ جي وچ تي چوٽي شاخ جي ساڄي ڪپ تي ٿي پليءَ جي ويجهو واقع آهي. اتي ئي سندس آخري آرام گاهه آهي. هينئر اهو ڳوٺ بخشي انٽر بجاءِ سندس نالي پويان ”بيٽو فقير جو ڳوٺ“ سڏجي ٿو.

بيٽو فقير ننڍپڻ کان ئي نرالي طبيعت جو مالڪ هو. اڪري علم جي اوڏوئي نه ويو. ”اڪر اڳيان اڀري، واڳون ٿي وريام“ وارو حال هو.

هو ازلي عشق ۾ ديوانو ۽ مستانو بڻجي، واٽن تي ويهڻ ۽ جهنگن ۾ جالڻ لڳو. مائٽن کيس ڳئون چارڻ لاءِ ڏنيون، پر هي ڌنار ڳئون جهنگ ۾ ڇڏي بي اونو ٿي ڪنهن وٽ جي چانو ۾ ويهي ڪافيون ڳائيندو هو. سڀ کان پهرين جيڪا ڪافي چيائين سا هن ريت آهي:

تلھ: سگھڙو موٽج يار توکي وينا ساريون
 سچ جي سرڪ صاف وئين ڪا پياريون

تنهنجي سورن جي ڪهڙي ڳالهه ڪريان
 پائي پاندُ ڳچي پر جي پيش پوان
 ابرو عاشق تي ڪن ٿا ڪان سوان
 ڏاڍي چوهه ڇڏيون وڙهن ويچارين.....

تنهنجي سڪ ۾ يار سدا ٿي هيءَ سڪي
 پروانا پر ڏي رويون روز لڪي
 من کي محب اچن، ويني واٽ کي
 منهنجي لٽن جو تووٽ دوست دارون.....

عشق هو ٻيل ڪي پنڌڻ لاکون
چو محب ڍڪين منهن عجيب اسانڪون
روحڙو آه رتو تن هي توهان ڪون

دم نه تجانءَ ڌار توڙي ٿا نهاريون.....

اهو ڪلام ڳائيندي وجد ۾ اچي ويو ۽ بيهوشيءَ جي حالت ۾ اچي زمين تي ٽهڪو
ڪيائين، ان ئي حالت ۾ کيس گهر ڪٿائي ويا، سندس مائٽن سمجهيو ته مٿس جنات جو اثر ٿي
ويو آهي، تنهن ڪري دعائن ۽ تعويذن ڦيڻ ۽ ٽوڪن تي زور ڏيڻ لڳو. فقير جي موج ۽ مستي
ڏينهن ڏينهن وڌندي رهي. هولوڪ جا لڳ لاڳاپا لاهي فقيري پوش پائي، هٿن ۾ گهنگر وٻڌي
نچڻ ۽ ڳائڻ لڳو. عام ماڻهو کيس چريو سمجهندا هئا.

هوءَ جا گهروري گهوٽ جي، تنهن کي چري چون.

سندس شروعاتي زندگي ايئن نچندي ڳائيندي مجذوبي ۽ مستيءَ جي حالت ۾ گذري،
جڏهن ڦوه جوانيءَ کي پهتو تڏهن شادي ڪرايائونس، پهريائين ته پنهنجي حق ڏانهن به توجهه
ڪونه ڪيائين، پر پوءِ پنهنجي مرشد پير پاڳاري سائين حزب الله جي هدايتن سبب پنهنجي
حق ڏي توجهه ڪيائين. کيس ٽي پٽ ۽ ٻه نياڻيون ڄايون.

فقير صاحب هڪ سچو سالڪ هو عشق سندس رڳ رڳ ۾ موجود هو. عشق ئي کيس شاعر
بڻايو، عشق ئي سندس ڪعبو ۽ قبلو هو. جيئن چيو اٿس.

نه مٿن سني نه مٿن شيعا، نه مٿن مسلمان،

عشق اسان ڏا ڪعبه قبلو، عشق ڏا عالي شان.

فقير صاحب 43 ورهين جي ڄمار ۾ هن دنيا کان ڪوچ ڪري وڃي بقا واري باغ ۾ آرامي
ٿيو. فقير هدايت علي تارڪ جون ساڻس رهائيون ٽيون هيون. سندس رحلت تي تارڪ کي
سخت صدمو رسيو. تارڪ فقير سندس وفات جي تاريخ ”شيخ تهدل“ لفظن مان ڪڍي آهي،
جنهن جا ڪل عدد 1349 ه ٿين ٿا.

فقير صاحب جو مذهب ۽ مسلڪ پيار ۽ محبت هئو. وٽس هندو مسلم جو ڪو فرق ڪو
نه هو، چو ته لالچ جي لنوءَ کيس لعل بڻائي ڇڏيو هو.

هندو مومن هڪ ڏٺوسي، ڪونه ڪوتن ۾ فرق،

لنوءَ لڳي تان لعل ٿياسين، وحدت سندن واريائون ورق.

فقير صاحب گهڻو ئي ڪلام چيو آهي جو ”رسالو ٻيل فقير“ جي نالي سان سنه 1941ع ۾
شايع ٿيو. ان کان پوءِ ان جو ٻيو ڇاپو 1966ع ۾ شايع ٿيو. سندس ڪلام هڪ هندو معتقد آندو
رام طوطلداس گڏ ڪري ڇپرايو هو. ٻيڙي فقير جي ڪلام بابت پير علي محمد شاهه راشدي
لکيو آهي ته ”منهنجي سانپ ۾ سندس ڪلام ننڍي وڏي جي وات تي هوندو هو ڪوبه ڳائيندڙ

اهڙو ڪونه هوندو هو. جو شروعات ٻيڙي جي ڪلام سان نه ڪندو.^۱ ان مان ٻيڙي فقير جي ڪلام جي مقبوليت جو چٽيءَ ريت اندازو لڳائي سگهجي ٿو. ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ تذڪره شعراءِ سکر ۾ لکي ٿو ته ”ماضي قريب ۾ وڏو صوفي شاعر ٿي گذريو آهي. سندس ڪلام تي بيدل جواثر معلوم ٿئي ٿو. ڪافين ۽ بيتن ڪانسواءِ لوليون، هفتي جا ڏينهن، ٽيهه راتيون ۽ ٽيهه اڪريون به چيون اٿس.“^۲

”فقير صاحب جي ڪلام تي سرائيڪي ۽ هندي جواثر آهي. سندس ڪلام ۾ ڪيترائي سرائيڪي ۽ هنديءَ جا الفاظ نظر ايندا جي وڏي خوبصورتيءَ سان نڀايا اٿس. فقير صاحب جو ڪلام فرقي يا مذهبي دائري کان مٿي غير محدود ۽ لاکوفي آهي. سامي، رام، هولي ۽ جڻيا وغيره هندڪا لفظ به عام جام ڪم آيل آهن.“^۳

هن هيٺ سندس ڪلام مان ٻه ڪافيون پيش ڪجن ٿيون:

ٿله:

درد بنا ٻيو سمجهي ڪير، اٿي بازي عشق جي آهي
 باهر برهه جي ڏٺي ٿي پڙڪا سچ ۾ گهڙي ڪو مرد مٿير....
 هي تان ڪار ڪسڻ جي آهي. راند کڻي ڪوشير دلير....
 جيئري جان جلائي پنهنجي. پوءِ پائي هن پٿر ۾ پير....
 سمجهه ”ٻيل“ هن ڳالهه ڳجهي جي. لاهوتي ڪولهندو پير....
 درد بنان ٻيو سمجهي ڪر....

ڪافي

هميشه يار جي حب رک. ڇڏي ڏي حرص حيراني

1- نانگا هن نينهن جونعرو. لاهوتي ڇڏ لوڪ جولارو

سيني ۾ سير ٿي سارو تجلن نور نوراني

2- پڇن ٿا پنڌ جي پڙجا، سانگا ناهن تن کي سر جا

پين ٿا جام ڪوثر جا، لنگهي ٿيا لعل لاثاني

3- وڃائج وقت نا ويهي، اٿي تن جاڳ پرڏيهي

هتون هليا ويا ڪيئي، سڪندر شاه لاثاني

4- ٻيل سوريءَ سر سڄي، پوئتي پير نه هڻجي

ڏٺي سر هي سرڪڻجي، رسي پوءِ فيض رحمانِي

^۱ پير علي محمد راشدي: اهي ڏينهن - اهي شينهن (ٻيو ڇاپو) سال 1974 ص - 215.

^۲ ميمڻ عبدالمجيد سنڌي: تذڪره شعراءِ سکر، صفحو 189 سال 1965 ع

^۳ آئند رام طوطلداس: رسالو ٻيل فقير (ٻيو ڇاپو) صفحو 19 سال 1966 ع

ڪافي:

ٻئي ڪي سڻائڻ سور..... عاشق محبت ۾ مخمور
لڳڻو جن ڪي نينهن نرالو۔ ڀر پيتائون ڀرت پيالو
ٿيا هڪ چڪيءَ ۾ چور.....
الف اندر ۾ ڪين اڃارو۔ اڀر سوج حقيقت وارو
ٿيا سورون نور.....
قلب ڪعبو جن جو آهي۔ ٻئي در ويندا ڪهڙي ڪاهي
ڪن ٿا هر دم حج حضور.....
يار بديل ڪي رمز لائي۔ رهبر مرشد راهـ بتائي
ٿي وراضي رب غفور.....
عاشق محبت ۾ مخمور..... ٻئي ڪي سڻائڻ سور.....

غلام سرور مغل (1883-1953ع)

سرور مشهور فارسي شاعر رسول بخش رهي¹ جو فرزند هو. رهي روپيو ڪاتي ۾ مختيارڪار هو. بعد ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر جي عهدي تي فائز ٿيو. هو جڏهن قمبر ۾ مختيارڪار هو تڏهن کيس هڪ پٽ ڄائو جو اڳتي هلي سرور مغل جي نالي سان سنڌ جي سٺن غزل گو شاعرن ۾ شمار ٿيڻ لڳو.

سرور سنڌي اردو عربي، فارسي ۽ انگريزي جي تعليم حاصل ڪئي، سندس والد ڪي قمبر ۾ ڪجهه زمين هئي، تنهن ڪري سرور اتي ئي سڪونت اختيار ڪئي. هو اصل ۾ بروهي هئا، پر سنڌ ۾ اچي مغل سڏائڻ لڳا.

سرور 1919ع کان شعر چوڻ شروع ڪيو. سنڌيءَ کان علاوه اردو ۾ به شعر چوندو هو. هو نه صرف سٺو شاعر هو پر ڪامياب نثر نويس به هو. لاڙڪاڻي ۽ ٻين شهرن ۾ ٿيندڙ مشاعرن ۾ وڏي شوق سان شريڪ ٿيندو هو. هو ڪجهه وقت جيڪب آباد ۾ به رهيو. جتي حافظ خير محمد اوچديءَ سان گڏجي بزم ادب جو پايو وڌائين ۽ ان بزم طرفان ماهوار مشاعرا ٿيندا هئا. سرور 2 فيبروري 1953ع تي لاڙڪاڻي ۾ وفات ڪئي. کيس جاڙل شاهه جي قبرستان ۾ دفنايو ويو. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي تاريخ ضلعي لاڙڪاڻي ۾ لکي ٿو ته ”سرور سنڌي ڪانسواءِ اردو ۾ به ڪلام چيو آهي، علامه اقبال سان به ملاقات ٿي هيس، ۽ هو سندس شعر کان ڏاڍو متاثر ٿيو هو. نظم ڪانسواءِ نثر تي به عبور حاصل هيس.“²

¹ منشي رسول بخش رهي (وفات 1912ع) اصل ۾ قلات (بلوچستان) جو باشندو هو. فارسي کان علاوه سنڌي ۾ به ڪلام چيو اٿس، مير سانگي واري دور ۾ کيس سٺن شاعرن ۾ شمار ڪيو ويندو هو.

² ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ڊاڪٽر: تاريخ ضلعو لاڙڪاڻو (الڇپيل)

سرور جي حافظ خير محمد اوحديءَ سان گهاتي دوستي هئي. هو ٻئي سالن جا سال جيڪب آباد ۾ رهيا ۽ اتي مشاعرا ڪرائيندا رهيا. حافظ صاحب کان معلوم ٿيو ته ”سرور جا علامه اقبال سان تمام گهرا تعلقات هئا، بي تڪلفيءَ جي حد تائين. سرور جلدي جلدي لاهور ويندو هو ۽ گچ عرصو وڃي اتي رهندو هو ۽ اتي روزانو علامه اقبال سان ملندو رهندو هو.“¹ حقيقت ۾ سرور وڏو عياش هو ۽ لاهور به گهڻو ڪري انهيءَ سلسلي ۾ ويندو هو. عبدالخالق تهيم لکي ٿو ته ”هي صاحب هڪ زميندار هو. تنهن ڪري هن پنهنجي زندگي عيش عشرت ۾ گذاري، جوانيءَ جي ابتدا جي زماني ۾ عشق جي چڻنگ سندس دامن ۾ پيئي، جا دڪندي رهي ۽ انهيءَ محبت جي مڇ سندس شاعريءَ کي چار چنڊ لڳائي ڇڏيا.“²

حافظ خير محمد اوحديءَ وڌيڪ ٻڌايو ته علامه اقبال سرور جي آباءِ اجداد جي ڪتب خاني جا ڪي ناياب ڪتاب مطالع ڪيا هئا. پر ڪڏهن ۽ ڪٿي؟ سو هيئنر ياد نه آهي. انهيءَ ڳالهه سندن تعلقات ۾ زياده گهرائي پيدا ڪئي. اقبال سرور سان ڪڏهن ڪڏهن رازداريءَ جون ڳالهيون به ڪندو هو. هڪ ڀيري سرور اقبال کي چيو ته ماڻهو چوندا آهن ته اقبال بي عمل آهي، تو پاڻ به پنهنجي لاءِ چيو آهي ته ”گفتار ڪا به غازي توبنا، ڪردار ڪا غازي بن نه سکا.“

تنهنجو انهيءَ باري ۾ ڪهڙو جواب آهي؟ اقبال مرڪي چيو ته ”سرور منهنجو اهو عمل گهٽ آهي جو مان چوان ٿو ۽ ماڻهو عمل ڪن ٿا.“ ٿوري دير ترسي اقبال مرڪي چيس ته سرور فطرت اڄ تائين صرف هڪ شخص پيدا ڪري سگهي آهي، جو جيئن چوندو هو. بلڪل اونئين ڪندو هو ۽ اهو محمد رسول الله (ﷺ) هو.³

سرور جي ڪلام جي مطالعي مان معلوم ٿيندو ته سندس ڪلام ۾ ڪيتريون ئي خوبيون نظر اينديون، ان ۾ ڪوشڪ نه آهي ته سندس گهڻا غزل روايتي رنگ ۾ چيل آهن، پر ڪٿي ڪٿي هو پنهنجي ذات ۽ ڏانوءَ سان شعرن ۾ وڏي سونهن پيدا ڪري ٿو. هو هڪ شعر ۾ ٻڌائي ٿو ته اهڙو شخص جيڪو حور و غلمان جي تمنا ۾ ميدان ۾ مرڻ لاءِ تيار ٿئي ٿو. دراصل اهو مجاهد ڪونه چئبو پر هڪ واپاري چئبو.

حور و غلمان جي تضام ۾ مرڻ ميدان ۾

اي مجاهد اهو سودو آ شهادت ناهي.

اهڙي ريت هو هڪ شعر ۾ زاهد کي ٻڌائي ٿو ته سئو سال جي عبادت کان ان مجاهد جي هڪ ئي نماز افضل آهي جو راه حق ۾ وڙهندي رت سان وضو ڪندي نماز نيتي ٿو.

صد سال بندگيءَ کان سو بهتر آ زاهد،

رت سان ڪري وضو جو مجاهد نماز لاءِ.

¹ زباني روايت حافظ خير محمد اوحدي

² عبدالخالق تهيم: جيڪب آباد تعلقي جي علمي ۽ ادبي تاريخ (سنڌ يونيورسٽي پاران لکرايل تحقيقي مقالو) سال 1967ع صفحو 78

³ زباني روايت حافظ خير محمد اوحدي

سرور جي ڪلام ۾ ڪيتريون ئي شاعرانه صنعتون نظر اينديون. مثال لاءِ سندس هڪ غزل جا ٽي شعر پيش ڪجن ٿا، جن ۾ محبوب جي اڪثرين، زلفن ۽ نظرن بابت سهڻيون تشبيهون ڏنيون اٿس. اهي تشبيهون ڪي نيون نه آهن، پر سرور جي بيان جو انداز نئون ۽ نرالو آهي، تنهن ڪري ڏاڍو پيارو لڳي ٿو: شعر ملاحظه فرمايو:

ظالم ٻڌاءِ تنهنجي اڪثرين کي ڇا چوان؟
جادو چوان انهن کي يا قهر خدا چوان؟
زنجير آهه دام آهه، يا ڪنگ آهه
زلف سياهه تنهنجي کي ڪهڙي بلا چوان؟
تير نظر سان مون کي جو گهايل ڪري وڌ
تنهن کي قضا چوان، يا ڪه تنهنجي ادا چوان؟

سرور جا ڪيترا غزل مرصع غزل معلوم ٿين ٿا ۽ پڙهڻ شرط زبان مان بي اختيار واهه واهه جا لفظ نڪرن ٿا. سندس ڪلام ۾ حمد، نعت، تصوف، حسن و عشق ۽ زماني جي حالتن بابت نهايت ئي سهڻا شعر نظر ايندا. سندس ڪلام پڙهڻ کانپوءِ اهو مڃڻو پوندو ته سندس افڪار لافاني آهن ۽ سندس اشعار لاثاني آهن، جيئن پاڻ ئي چيو اٿس ته:

صدا بزم جهان کان احسنت، جي ٿي اچي سرور
تنهنجا افڪار لافاني، تنهنجا اشعار لاثاني.
آخر ۾ سندس ڪلام مان نموني طور تي غزل پيش ڪن ٿا.

غزل

عشق وارن جا طريقا ڪڍيا الله جدا
يب جدا، رنگ جدا، رسم جدا، راهه جدا.

توتي جانان مون ازل کان ڪيا قربان سيئي
دل جدا، جيرو جدا، جسم جدا، ساهه جدا.

تنهنجي قدم تي ڪيان صدقي اي قاصدهي شئي

زر جدا، مال جدا، عز جدا، چاهه جدا.

مهربان تنهنجي جدائي ۾ ٿيا تنهنجا رفيق
غم جدا، سوز جدا، درد جدا، آهه جدا.

گلشن حسن جي هر چيز نرالي پانيان

گل جدا، خار جدا، برگ، جدا، گاهه جدا.

عالم عشق جا هن چار عناصر ٿيا

گل جدا، آب جدا، باد جدا، باهه جدا.

عشق جي بحر جي هر لهر ۾ سو بحر جدا
ڪُن جدا، سوچ جدا، چاڙھ جدا، ٺاھ جدا.

ساعتون هجر تنهنجي جون ٿو ڳڻي هت سرور
شب جدا، روز جدا، هفتہ جدا، ماھ جدا.

غزل

جي تون خود بخود چئين ھاءِ غضب، نه مزو اچئي ته پري ڏيانءِ
اٿي پيار منهنجي جو ڍنگ عجب، نه مزو اچئي ته پري ڏيانءِ
تو کي لطف عشق جي ڇا خبر، ذرا اک سان اک ته ملاءِ هينئر
اچي گهار مون وٽ هڪڙي شب، نه مزو اچئي ته پري ڏيانءِ
جي پر ڪٿو اٿئي ته پرک پرک، وجهي ڪنڌ ڪنڌ ۾ بک ۾ بک
ڏي تون وات وات ۾ لب ۾ لب، نه مزو اچئي ته پري ڏيانءِ
چڏ سرور اهي ڍول ڍب، پلا ڪيستائين هي لغولعب
ذرا بهر حق وٽ راهه رب، نه مزو اچئي ته پري ڏيانءِ.

غزل

هڪ دفعو سيني سان لڳ اي دلربا پوءِ يا نصيب
عرض منهنجو مڃ ڪئي، نام خدا پوءِ يا نصيب
رئندي رئندي رات ساري وئي وهامي روج ۾
صبح ٿينديئي چيو مون مه لقا پوءِ يا نصيب
ويج ڪئي مون کي اڏامي، ڪوچڙ دلدار ۾
هڪ دفعو پرکي پسان باد صبا پوءِ يا نصيب
حسن جي خيرات دلبر کان ملي يا نا ملي
اڄ سندس در تي ڪيان ٿو نيئي صدا، پوءِ يا نصيب
توڻي مارين، توڻي جيارين، غمزدن جا غمگسار
تنهنجي قدم تي پير تنهنجي رضا پوءِ يا نصيب
سهڻي تان سر صدقي ڪر ۽ دل کي گهوري گهور ڪر
توڙ جاني سان نپائج ”سرور“ پوءِ يا نصيب.

محمد خان ڪٽياڻ (1884-1939ع)

محمد خان ڪٽياڻ^۱ ڳوٺ بوراڻي ڪٽياڻ، تعلقي هالا، ضلعي حيدرآباد جو ويٺل هو. هن
^۲ ڪٽياڻ افغانستان کان سنڌ ۾ آيا، سندن بهادري ڏسي ٽالپرن کين فوج ۾ کنيو ۽ سندن وفاداريءَ سبب کين
جاگيرون ڏنائون.

شروع ۾ خانگي نوڪري ڪئي پر ڪجهه وقت کانپوءِ اها نوڪري ڇڏي تارڪ دنيا تي، فقيريءَ جو هڪ نئون رنگ ڍنگ اختيار ڪيائين. مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ لکيو آهي ته ”نچندي، ڳائيندي وڃائيندي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ توحيد جي موج مچائي ڇڏيائين.“¹ فقير صاحب عربي، فارسي، سنڌي هندي ۽ اردو جو وڏو ڄاڻو هو. سنڌي، سرائيڪي ۽ هنديءَ ۾ ڪلام چيو اٿس.

محمد فقير شاهه عبداللطيف ڀٽائي، سچل سرمست ۽ بيدل فقير جي درگاهن تي حاضريون ڀريندو هو ۽ ميلن جي موقعن تي چونڪيون ڏيندو هو. بيدل سائين جي درگاه تي تارڪ فقير سان دوستي ٿي هيس. سخي قبول محمد (دوم) درازي کيس گهڻو چاهيندو هو ۽ سندس ڳائڻ کيس گهڻو وڻندو هو. مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ لکي ٿو ته ”سخي قبول محمد سندس ڪلام ٻڌي پيشاني چمندو هوس. چوندو هو ته ”ان ڪواريءَ کي چمان ٿو جنهن مان هي سخن پڇي نڪتا آهن.“²

فقير صاحب هميشه مٿي اگهاڙي رهيو جيئن پاڻ چيو اٿس:

عاشق اصل اويسي، وحدت وصال ويسي،
مشهور ٿيو مهيسي، ”محمد“ مٿي اگهاڙو.

محمد فقير، سنڌ جي مشهور ڪافي گو شاعر محمود فقير ڪٽياڻ (وفات 1907ع) جو ويجهو عزيز هو. سندس شاعريءَ تي محمود فقير جو گهرو اثر آهي. ڪلام محمود ڪٽياڻ جي مولف لکيو آهي ته ”محمود فقير ۽ محمد فقير صوفي دراصل ٻئي هڪ ئي خاندان جا آهن ۽ هڪٻئي جا بلڪل ويجهو عزيز آهن. محمد فقير، محمود فقير کان بعد ۾ وڏو صوفي بزرگ ۽ سگهڙ ٿي گذريو آهي.“³

محمد فقير کي پنهنجي عزيز محمود فقير جو ڪلام تمام گهڻو پسند هو. محمود فقير جو گهڻو ئي ڪلام ياد ڪيو هئائين ۽ اڪثر اهو ڪلام ڳائيندو رهندو هو. محمود فقير جي ڪلام ۾ اندروني قافين جي ڀرمار نظر ايندي، محمد فقير جي ڪلام ۾ به اندروني قافين جي وارو وار جا ڪيئي مثال نظر ايندا. مثلاً محمود فقير جي هڪ ڪافي جو ٿل آهي:

ٻڌي دل دام مئين ته غلام هون ته سلامي سرور دي

پڌري پار مليئي هڻ پار مين پينار پرور دي

هنئر محمد فقير جي ڪلام مان مثال پيش ڪجي ٿو:

بره بوند، حسن هوند، ڪيئن ڪونڌ ڪڏايا، ڪوڙئين ڪنڌ ڪپايا

حاضر حال، خود خيال، پلا پال ڀلايا، سرت ساز نرت ناز رنگي راز رچايا.

محمد فقير جو ڪلام رندي ۽ مستيءَ جو مظهر آهي. سندس ڪلام جا اهم موضوع عشق ۽ تصوف آهن: وٽس لفظن جو وڏو خزانو موجود هو. ان جو ثبوت سندس ڪلام ۾ اندروني

¹ طالب الموليٰ: يادرفنگان: صفحو 13 سال 1953ع ۽ ايشا.

² محمد صالح سڀو: ماسٽر: ڪلام محمود ڪٽياڻ: صفحو 52 سال 1959ع.

ڪافين جي وارو وار ۽ صنعت تجنيس سان سينگاريل شعرن مان ملي ٿو.
 وڃ وڃڻ کي ويڙهه وحدت ۾ ورڻ وائي م وار
 وڪ وڌائي ويهه، وڃ تي ورق ويسر جا وسار.
 وڃ وطن تي واڳ واري وات ويراڳي وٺي
 وهت ويسه ڪانسواءِ بي وهم جي آهي ونگار
 وهه وظيفا ورد واري وقت سڀ واجب وڃاءِ
 وير وارث ويجهڙي کي وندر جي ويءَ ۾ وهار
 ”ونحن“ واري ويڙهه ورهه جي وصل جو ووڙي وٽان
 وحده واحد وجودي ”وجد الاهي“ تي وڃار.
 واءِ وصال تي وڪايو وڃي سوئي واهرو.
 مست ”محمد“ موج مهري وٽي م ويجهو وار وار.

ڪافي

جپ الف اسم دم دم۔ ڪري نقش صورت نشان ۾
 دم دم نينهن نظارو لائي
 پارس پوش پرين جو پائي
 گم ٿي پنهنجو پاڻ وڃائي
 ڪڻ قرب وچون سي ڪلاي قدم۔ پي محبت مڌ منجان ۾
 مرد مچي ٿا خيال ڪمائين
 انحد گهور گگن ٿن لائن
 گيت انا الحق ڳايو ڳائين
 ڪري سير سمورو صفا تي عدم۔ ٿيا ساڪن سر سبحان ۾
 مٿي پي مانجهي مست ٿي ٿا
 سر سجدِي ۾ صاف ٿي ٿا
 چشمن واري چاڙهي چڙهن ٿا
 پسي نور نظر هر دم۔ آيا مرد مچي ميدان ۾
 سر سڃاتم ”محمد“ من ۾
 پسي راز رندي سورندن ۾
 ٿي نفي اثبات اڪين ۾
 ڇڏ تون ريت ربا جي رسم۔ گهڙ گهوت جي گهمسان ۾

لعل چند مجروح (1884-1942ع)

لعل چند عرف لال محمد تخلص مجروح، سنجوڳي شيخ جي قبيلي مان هو. ابتدائي تعليم قمبر جي سنڌي اسڪول مان حاصل ڪيائين، جتان ورنڪيولر فائنل امتحان پاس ڪري ان کانپوءِ پرائمري ٽيچرس جو سرٽيفڪيٽ امتحان پاس ڪيائين، جنهن بعد پرائمري استاد مقرر ٿيو. ملازمت دوران عالمن جي صحبت ۾ رهي انگريزي، فارسي ۽ اردو جي به چڱي ڄاڻ حاصل ڪيائين. ان سان گڏ طبي ڪتابن جو مطالعو ڪري طب جي به سٺي معلومات حاصل ڪيائين.

مجروح منيد ۾ ته پرائمري ماستر مقرر ٿيو هو پر نيٺ ترقي ڪري وڃي هيڊ ماستر بڻيو ۽ ان ئي عهدي تان رٽائر ڪيائين. پينشن تي اچڻ کانپوءِ پنهنجي گذر سفر لاءِ حڪمت جو ڌنڌو اختيار ڪيائين. قمبر، بادام، ۽ لاڙڪاڻي ۾ طبابت ڪندو رهيو. پڇاڙي ۾ شهدادڪوٽ آيو ۽ اتي سندس مطب شوڪت شفاخاني جي نالي سان مشهور هو.

لعل چند جييتوڻيڪ خانداني روايتن موجب هندڪو نالو سڏائيندو هو پر حقيقت ۾ هو مسلمان هو کيس درازي درويشن سان دلي عقيدت هئي. اهوئي سبب آهي جو هو سائين قبول محمد جو مريد ٿيو. هن شاهه لطيف ۽ سچل سائين جو ڪلام جو ڳوڙهو مطالعو ڪيو هو. سچل سائين جو فارسي ديوان، ”ديوان آشڪار“ پنهنجي هٿن سان نقل ڪيو هئائين. مجروح جنهن دور ۾ اک کولي، سو عروضي شاعريءَ جو دور هو لاڙڪاڻو مشاعرن جو مرڪز هو. تنهن ڪري مجروح به عروضي شعر چوڻ لڳو: خاص طور غزل گهڻو پسند هيس. ان کان علاوه بيت ۽ قافيون به چيون اٿس.

مجروح جي عروضي شاعريءَ ۾ فني پختگي ڪانه آهي، پر ان ۾ رواني تمام گهڻي آهي. ان سان گڏ سندس ڪلام ۾ جابجا تشبيهون نظر اينديون، جن سندس ڪلام کي خوبصورت بڻايو آهي. هڪ مقالو نگار لکي ٿو ته ”حسن ۽ عشق جي ذڪر ۾ تشبيهن جو استعمال ضروري سمجهيو ويندو آهي. عام طرح غزل ۾ لبن جي لائين کي عقيدت منديءَ سان تشبيه ڏني ويندي آهي. مجروح مرحوم لبن جي سرخي جي تعريف ڪندي چوي ٿو ته عقيق يعني لعل بدخشاني ان جي آڏو ڪا حيثيت نه ٿا رکن. مثلاً:

ڪيا سرخي لبن تنهنجي جواهر شرمساريءَ ۾
عقيق و لعل جي حالت، بدخشان و يمن کان پڇ.

مجروح جي شخصيت ۽ شاعريءَ بابت مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ لکي ٿو ته ”مجروح صاحب، سخي قبول محمد صاحب درازي جو طالب هو. مجروح صاحب صاف دل، عاشق مزاج ۽ نيڪ خيال شاعر هو. هميشه سادگيءَ سان زندگي بسر ڪيائين ۽ دل ۾ مسلماني جذبات به جاءِ گزين هيس. آخر تائين مجروح صاحب ”بامسلمان الله الله، بابرهمن

۰ فهميده نازمغل: لعل چند مجروح جي شاعريءَ سنڌ يونيورسٽيءَ پاران لکرايل تحقيقي مقالو صفحو 37 سال 1974ع.

رام رام¹ رهيو.

مجروح لاڙڪاڻي جي مشاعرن ۾ اڪثر ويندو رهندو هو. ڪڏهن ڪڏهن: سنڌ جي ٻين شهرن ۾ ٿيندڙ مشاعرن جي محفلن ۾ به شريڪ ٿيندو هو. هڪ سچو صوفي، نيڪ خيال ۽ طبع روان شاعر هو. سنڌ جي بزم مشاعرن ۾ شريڪ ٿيندو. هايا پنهنجو ڪلام موڪليندو هو.² آخر ۾ مجروح جي شاعريءَ جو نمونو ملاحظه فرمائيندا:

غزل

هي عجب اسرار قدرت يار ۽ اغيار مست
جام مست ۽ باد مست ۽ خائن ڪمار مست
عقل مست ۽ عشق مست ۽ عاشق ۽ معشوق مست
زهد مست ۽ توبه مست ۽ زاهد و هشيار مست
ڪعبه ۽ مٿخانہ مست ۽ مسجد ۽ محراب مست
خاڪ مست ۽ باد مست ۽ ڀڻڻ دروڊيوار مست
مست قاضي، مست صوفي ۽ ڪر سچن مست آ
مست مومن، مست ڪافر، صاحب زنار مست
باغبان صياد مست ۽ مست بلبَل ٿي رهي
مست شجر و مست ٻوٽو غنچءَ و گلزار مست
مست انسان مست حيوان، ٿارهن ڪنهن راز ۾
مست غرب ۽ مست فقر ۽ واه شاهوڪار مست
مست ذڪر ۽ مست فڪر ۽ مست حال ۽ مست خيال
مست نظم ۽ مست نثر ۽ شاعر و اشعار مست
رات مست ۽ ڏينهن مست ۽ مست ساري آ زمين
چنڊ مست ۽ مست سورج آسمان ۾، يار مست
مست عالم، مست سالڪ، رند مست و مست آ
مست ساقي مست ساغر محفل دلدار مست
مست آ معشوق دائم حسن جي سنيگار ۾
مست چشم ۽ مست زلف ۽ خال ۽ رخسار مست
مست قاتل مست مقتل مست هي مجروح آ
مست تيغ و مست پيڪان خنجر خونوار مست.

¹ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ: ياد رفتگان، صفحو 35² اياز قادري: لعل چند مجروح، ماهوار نئين زندگي، صفحو 23 سال سيپٽمبر 1976ع.

غزل

ڪيو آبيمار تنهنجي الفت، ۽ آه منهنجي دوا به تووت،
 حڪيم منهنجو ته تون ئي آهين، رهي ٿي منهنجي شفا به تووت.
 گھين ٿو تون ئي لکين ته عاشق، تون ئي نوازين هزار شائق،
 رهي ٿو ناز وادا به تووت، جفا به تووت سزا به تووت.
 اکين ۾ مستي، لبڻ تي لالي، ذڪن ۾ زمزم حيات پاڻي
 شراب رنگين ۽ جام تووت، فنا به تووت بقا به تووت.
 سياه زلف ۽ هٿن تي سرخي، آخال رخسار نقش بندي،
 گلاب لالا، ۽ نقش تووت، ٿي آه نرگس حنا به تووت.
 گل جواني، شباب مستي، آحسن بستان، فدائي بلبل،
 چمن آچه ۽ آچه انار تووت، بهار باد صبا به تووت.
 نگاه ترچي سان تون گھين ٿو، وري پچين ٿو قصور ڪنهنجو
 ڪمان ابرو ۽ تير تووت، رضا به تووت قضا به تووت.
 رحيم تون آن، ڪريم تون آن، علیم تون آن، شفيق تون آن،
 ثنا به تنهنجي، سخا به تووت، دعا به تنهنجي ديا به تووت.
 در درازي چمن ٿا چائن، لکين عشاقان مدام مجروح،
 امير ڪيئي وزير ڪيئي، هزار شاه و گدا به تووت.

غزل

آءُ اوري منت ٿوري مان ته گھوري مان سدا،
 چشم چوري وڌو جهوري شاه زوري انورا.
 يار ساري دل سنڀاري ٿي پڪاري دم بدم،
 هيڪواري آوتاري واڳ واري دلبر،
 آشنائي آه جاني مون ته لائي يار تو
 ڇڏ جدائي بي وفائي، سک سچائي تون سدا،
 يار آزي ٻڌ ته غازي ڪيو به راضي اڃ اچي،
 عشق بازي نينهن نازي ڪار سازي ڪر منا،
 لعل جاري، اشڪ بازي انتظار ٿو ڪري
 ڏي ڪراري، قرب واري داغ واري دلربا.

ڪشچند بيوس (1885-1947ع)

ڪشچند بيوس جو جنم لاڙڪاڻي ۾ ٿيو. سنڌي تعليم حاصل ڪري سنڌي ماسٽر بڻيو ۽ هيڊ ماسٽر ٿي رٽائر ڪيائين.

بيوس توڙي جو لاڙڪاڻي جو شاعر هو پر هو لاڙڪاڻي جي شاعرانه اسڪول کان ڏور رهيو. هن بزم مشاعري واري ڌاري ۽ روايتي شاعري کي ڇڏي هڪ نئين واٽ ورتي. اهڙي واٽ جيڪا سندس ڏنل هئي، جنهن جو هو سونهون هو. سندس شاعري عروضي قاعدن ۽ اصولن تي چيل ضرور آهي، پر هروڀرو فن تي گهڻو زور ڪونه ڏنو اٿس. ان دور ۾ سنڌي شاعرن جو رجحان فارسي شاعريءَ طرف تمام گهڻو وڌو ويو هو. بلڪه ايئن چوڻ صحيح ٿيندو ته سنڌي شاعر خالص سنڌي شاعريءَ کان پاسو ڪري اردو ۽ فارسي شاعريءَ جي تقليد ڪري رهيا هئا. فارسي تشبيهون، تلميحون ۽ استعاره وغيره جو ذڪر شاعريءَ ۾ عام جام ٿيڻ لڳو. اڪثر شاعرن سيد غلام محمد شاهه گدا واري واٽ وٺي، سنڌي شاعريءَ کي لڄايو ٿي. بيوس کي آفرين آهي جو هن اهي چٻاڙيل گرھ گند ۾ اڇلائي، پنهنجي ماحول جي ترجماني ڪئي. هن پراڻن ڳالهين، ڪوڙين ڪهاڻين ۽ ڌاري ماحول کان دور ٿي اسان جي زندگيءَ ۾ پيش ايندڙ واقعا ۽ ڏنل وائيل نظارا پنهنجي شاعريءَ ۾ تمثيلن ۽ تشبيهن طور ڪم آندا.

اها هڪ حقيقت آهي ته بيوس، سنڌي عروضي شاعريءَ ۾ انقلاب آندو. هن ان کي نوان اسلوب ۽ نوان موضوع ڏنا. هن انهن ننڍين ننڍين شين ۾ اهڙن معمولي نظارن کي پنهنجي شاعريءَ جو موضوع بڻايو، جي غريبن سان وابسته هيون. هن عوام جي جذبن ۽ احساسن ۽ ڳوٺاڻن نظارن جي پرپور ترجماني ڪئي آهي. تنهن ڪري سندن هر ڳالهه اسان کي ڌاري يا اوڀري نه ٿي لڳي، پر اها هوندي پنهنجي ۽ پياري محسوس ٿئي ٿي.

چونڊ گل ڪتاب، جيڪو ايجوڪيشنل پبلشنگ ڪمپني، ڪراچي طرفان ڇپرايو ويو هو. ان ۾ بيوس جي شاعريءَ جي هن ريت تعريف ڪئي وئي آهي. ”سندس خيال اوچا ۽ شعر جي طاقت قوي ۽ فطري آهي. نون نون موضوعن تي نظم لکي، سنڌي شعر جي تاريخ ۾ انقلاب آڻي رهيو آهي.“¹

”1941ع جي ناتال ۾ جينمل پرسرام ڪراچيءَ ۾ ”سنڌي ساهت سميٽن“ ڪوٺايو هو جنهن جو سڀاڻي ڪوي ڪشچند بيوس، چونڊيو ويو هو.“²

ان مان معلوم ٿيندو ته بيوس جي تمام گهڻي عزت ڪئي ويندي هئي. سندس شعر ايڏو دلڪش آهي جو ان کي سندس زندگيءَ ۾ ئي مقبوليت حاصل ٿي. ان دور جي مشهور محقق جهڙوڪ: ڊاڪٽر گربخشاڻي ڪتاب ”شيرين شعر“ ۾ ۽ ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم ”سرها گل“ ڪتاب ۾ بيوس جي شاعريءَ جي تمام گهڻي تعريف ڪئي آهي. ڊاڪٽر گربخشاڻي بيوس جي

¹ چونڊ گل: صفحو 81 سال 1937ع.

² منگهارام ملڪاڻي: سنڌي نثر جي تاريخ: صفحو 370 سال 1964ع.

ڪتاب ”شيرين شعر“ جي مهاڳ ۾ لکي ٿو ته ”مضمون ۽ عبارت ٻئي اصلي آهن ۽ نه نقلي... مسٽر ڪشچند سنڌي شعر لاءِ هڪ نئين واٽ گهڙي آهي. قدرت جا رواجي نظارا، جي رواجي طرح هوند گهڻن کي خيال ۾ ئي ڪين اچن، سي پر وڙي انهن کي چیدن لفظن ۾ چٽيوائس.“

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي بيوس جي شاعريءَ تي تبصرو ڪندي لکي ٿو ته ”هن جيتوڻيڪ عروض کي مد نظر رکيو پر مواد ۽ مزاج ۾ هڪ انوکي تبديلي آئي، پنهنجي انفراديت قائم ڪيائين. اها انفراديت جنهن جهوپڙي جهڙي غير فاني نظم کي جنم ڏنو. ”بيوس“ وطنيت، خدمت خلق ۽ سماجي ستاري جو روح ٿو ڪيو. اخلاقي، معاشرتي ۽ معاشي معاملن کي اهڙي نموني پيش ڪيوائس، جو سندس شاعريءَ جي عظمت جو انڪار ڪري نه ٿو سگهجي.“¹

مطلب ته بيوس جديد سنڌي عروضي شاعريءَ جو باني هو. سندس ڪلام کي ايڏي مقبوليت حاصل ٿي جو پوءِ جي ڪيترن ئي سنڌي شاعرن سندس تقليد ڪئي آهي. سندس ڪلام جو مجموعو ”سامونڊي سپون“ جي نالي سان ڪوڙو مل سنڌي ساهت منڊل حيدرآباد مان شايع ڪرايو. ان کانپوءِ ساڳئي اداري طرفان سندس هيٺيان ڪتاب شايع ٿيا. ”شيرين شعر“، ”بهارستان“ ۽ ”پرٽ پوجارڻ“.

هن هيٺ سندس ڪلام جو نمونو پيش ڪجي ٿو:

نظم

اتيئي پير پائيندا، سچي جت ملڪ لاءِ محبت، عقل آزادگي، اقبال ۽ آسودگي عزت
اهي مائريلي مرڪن، جي ٻاروڻ ۾ لولي ڏين.
”ته صدقي ديس تان تن من“ ڪرڻ جهڙي نه بي خدمت،
جگر پنهنجا ڪڍي ڏينديون، سٺو اولاد موڪلينديون،
اهائي باس باسينديون ته رهجي ملڪ جي عظمت.
جتي سئو مان نوي گڏجي، چون ڪنهن ڳالهه کي پنهنجي
اتي ”بيوس“ وطن حب جي، وڃي ٿي واهه جا نوبت.

ٻاڀرن ڪنڊن منجهان تنهنجو گذر آزادگي
تو وسايو سخت سو فولاد گهر آزادگي
جنهن جي ٿوڙڻ لاءِ ڪپي جانو جگر آزادگي
ڪنهن مصيبت جو نه ٿئي تنهن تي اثر آزادگي
مست ٿي تنهنجي مٿان انسان ٿئي ٿو بي ڊپو
ٿو پٽنگ جان تيز آتش ۾ ڏئي ٿلندو ٿپو.

¹ ميمڻ عبدالمجيد سنڌي: لاڙڪاڻي شهر جا شاعر: ماهوار نئين زندگي، صفحو 43، آڪٽوبر 1968 ع.

جمع خان غريب (1885-1953ع)

مرحوم جمع خان ”غريب“ ذات جو پيرزادو هو ۽ ڳوٺ مريد لاکير، ميهڙ تعلقي جو ويٺل هو. سنڌي فائنل پاس ڪري پرائمري ماستر مقرر ٿيو. ميهڙ ۾ سندس ملاقات سنڌ جي برڪ ادیب شاعر، صحافي ۽ مزاح نگار مرحوم شمس الدين بلبل¹ سان ٿي، جنهن جي صحبت منجهس شعر و شاعريءَ جو شوق پيدا ڪيو. جمع خان جي صحبت کيس رڱي چڙيو. غريب، بلبل کي پنهنجو استاد تسليم ڪري، کانئس شعر ۾ اصلاح وٺندو هو.

هو جڏهن ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد ۾ ماستريءَ جي تربيت وٺڻ ويو ته اتي مرحوم محمد صديق مسافر² سان ملاقات ٿيس، جنهن جي صحبت ۾ گهڻو ڪجهه پرايائين.

جمع خان غريب مشاعرن جو مور هو. هو نه صرف لاڙڪاڻي ۽ آسپاس جي مشاعرن ۾ شريڪ ٿيندو هو پر سنڌ ۾ ڪٿي به مشاعري جي محفل منعقد ٿيندي هئي ته غريب هر حالت ۾ ان محفل ۾ شريڪ ٿيندو هو.

مرحوم فقير هدايت علي تارڪ جو گهاٽو دوست هو. تارڪ سان سندس ڪيتريون ئي رهاڻيون ٿيون. تارڪ جي ديوان جو مقدمو به غريب ئي لکيو هو. غريب جي شاعريءَ متعلق ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي لکيو آهي ته ”محمود خادم جو همعصر ۽ يگانو شاعر هو. غريب ان وقت جي علمي، ادبي محفلن ۽ مشاعرن سان وابستا رهيو. ادبي ذوق رکندڙ ۽ قادر الڪلام شاعر هو.“³

غريب پنهنجي شوق ۽ رياض سبب سنڌي شاعريءَ ۾ چڱو مقام پيدا ڪيو. هو علم عروض ۾ گرامر جو وڏو ڄاڻو هو جو سندس طبيعت ۾ ايڏي ته موزونيت ۽ رواني هئي جو فني البديه ڪيترائي شعر چئي ويندو هو. ماده تاريخ ڪيڙ ۾ به وڏي مهارت حاصل هيس. حافظ محمد احسن چنا کان معلوم ٿيو ته ”هڪ دفعي هن کيس پنهنجي ديوان لاءِ ماده تاريخ ڪيڙ جي گذارش ڪئي ته چند مثنن ۾ بنا لکن ۽ حساب ڪرڻ جي اٺ تاريخي ماده ڪڍي ٻڌايائين.“⁴

غريب نه صرف سٺو شاعر هو پر سٺو اديب به هو. سندس ڪلام کان علاوه سندس مضمون

¹ بلبل مرحوم جي وفات تي فقير هدايت علي تارڪ فارسي زبان ۾ هڪ شعر چيو هو جنهن مان بلبل مرحوم جي ولادت ۽ وفات جو سن نڪري ٿو: ان شعر ۾ بلبل مرحوم کي پنهنجو استاد سڏيو اٿس. درتولد شمس الدين بلبل بگوئي اختراع - هر چراغ مجلس آمد رحلت آن استاد ما.

1273ھ

1337ھ

² مسافر (متوفي 1955ع) شاعريءَ جي تعليم مشهور شاعر سيد فاضل شاهه متوفي (1900ع) کان حاصل ڪئي. 1902ع ۾ ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد ۾ اسسٽنٽ ماستر مقرر ٿيو. 1903ع ۾ جڏهن اخبار تعليم مخزن جاري ٿي، تڏهن مسافر مرحوم انجا اداري لکندو هو. سندس شعرن جو مجموعو ڪليات مسافر ۱۹۵۲ع ۾ شايع ٿيو هو.

³ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو: سنڌي ادب جي مختصر تاريخ، صفحو 213

⁴ حافظ احسن چنا: زباني روايت.

۽ مقالا ان دور جي اخبارن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيندا هئا. سنڌ جي مختلف ادبي انجمنن ۽ شعرو سخن جي مرڪزن سان سندس گهرو تعلق هوندو هو. لاڙڪاڻي جي بزم شعراءَ جو بنيادي رڪن هو. انجمن آفتاب ادب جو بنياد به هن ئي وڌو.

”جميعت الشعراءِ سنڌ“ ۽ سنڌي سڌار سوسائٽي سنڌ جي بنيادي ميمبرن مان هو. 1945ع ۾ ڪجهه وقت اديب سنڌ جو ايڊيٽر به ٿي رهيو.^۵

هن شعر و شاعريءَ سان گڏ سنڌي صحافت ۾ به پنهنجا جوهر ڏيکاريا. ڪجهه عرصو مسلمان (حيدرآباد) جو مدير معاون ٿي ڪم ڪيائين، جا هفتيوار هئي. ”ماهنام“ اديب سنڌ (لاڙڪاڻو) جو اپريل 1941ع کان مئي 1945ع تائين ايڊيٽر ٿي رهيو. 1952ع ۾ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جي سرپرستيءَ ۾ ماهوار ”طالب الموليٰ“ جاري ڪيائين، جنهن رسالي ذريعي سنڌي زبان ۽ ادب جي چڱي خدمت ڪيائين. افسوس جو موت کيس وڌيڪ مهلت نه ڏني، 1953ع ۾ دارالبقا ڏانهن راهي ٿيو.

مرحوم نياز ۽ نوڙت جو مجسمو هو. وٽس گيرب ۽ گاءُ جي تڙبوءَ به ڪانه هئي، سندس ڪلام جا ٻه مجموعا: گل نوبهار (1933ع) ۽ رسومات تباهي (1947ع) شايع ٿيا هئا، جيڪي اڄ ڪلھ اڻ لپ آهن. ٻيو مجموعو طالب الموليٰ صاحب جي ترغيب تي تيار ڪيو هئائين، جنهن ۾ معاشري جي خراب رسمن کي خوب ننڍيو اٿس. اهو ڪتاب مثنويءَ جي صورت ۾ لکيل آهي، ان کان علاوه ان ۾ ٽي قومي اصلاحي نظم هڪ مولود شريف ۽ هڪ ڏوهيڙو به شامل آهي. غريب شاعريءَ جي هر صنف تي طبع آزمائي ڪئي آهي، پر سڀ کان گهڻو غزل، نظم ۽ مثنويءَ طرف توجهه ڏنائين ۽ انهن صنفن ۾ کيس چڱي مهارت حاصل هئي. سندس ڪلام جو گهڻو حصو اخلاق ۽ نصيحت تي ٻڌل آهي. سندس ڪلام ۾ حمد، نعت ۽ منقبت جا ڪيترائي شعر ملن ٿا. ان کان علاوه ڪجهه عشقيه ڪلام به چيو اٿس.

هن هيٺ سندس ڪلام جو نمونو پيش ڪجي ٿو:

وصف ان جي لاءِ ۽ آهي الي الله هو

ڇا ڪري سگهندو ڪوئي الله اڪبر جي ثنا.

خدا ڪي مصطفيٰ ۾ ڄاڻي، محمد ۾ ڪي خدا ڄاڻي
سجوراڙ احمد، ضعيف انسان ڇا ڄاڻي
سجوراڙ حقيقت مصطفيٰ ۾ ڄاڻي، علي ۾ ڄاڻي
حسن ۾ ڄاڻي، حسين ڄاڻي ۽ فاطمه خير النساءِ ۾ ڄاڻي.

^۵ فهميده ناز مغل: لعل چند مجروح جي شاعري، ايم اي سنڌيءَ لاءِ لکيل تحقيقي مقالو سال 1974ع صفحو 30

ذاتين جي پيد پولي ماڻهو وڏا ڀلائي
افسوس ان منجهان تن ڇا سمجهيو آ الائي
شاه و گدا جو ڪونهي رب پاڪ وٽ تفاوت
ٻئي در سندس جا ٻانهان هي ڏس هيٺين سان لائي.

گهڻي مشهور چوڌاري عجب هي سنڌ سونهاري
وڏي شان ۽ ڏيا واري عجب هي سنڌ سونهاري
لکين هت ٿيا ولي ڪامل ۽ عالم پير ۽ اڪمل
لکين عاقل، لکين قابل، عجب هي سنڌ سونهاري
غريب سنڌ ۽ سنڌي هجن منجهه بام خوري سنڌي
رڪن الفت جي پابندي عجب هي سنڌ سونهاري¹

نظم²

پنهنجي ٻولي جنهن ڇڏي گويارليو سوراھ کان
ان جو ڌرتي ڌار ويو بيزار ٿي سر ساه کان
ڪيئن ٿونر ناري بچو پوڙهو جوان زندهه رهي.
ميزبان ۽ ميهماڻ گڏ تارهن همدوش ٿي
ڪائي پي خوش تارهن هڪ هنڌ هم آغوش ٿي
ميزبان کي ڏئي گهٽو ڇا ميهماڻ زندهه رهي.
ڪا به سنڌي جي لغات آهي نه هي ارمان آه
سا سگهو ناهي وٺو ڍرمان وڏو نقصان آه
لفظ بامعنيٰ، بصورت، بانسان زندهه رهي.
سر وڃي مر، پر زبان پنهنجي نه ڏينداسين ويڙ
بي زبان ٿي ڪين رهنداسين يلومارڻ مرڻ
مرد سو جو پنهنجي مان ۽ شان سان زندهه رهي.

غلام سرور فقير قادري (1886-1932ع)

سنڌي غزل جو مشهور شاعر غلام سرور فقير قادري ميان نور محمد قادري جو فرزند هو.
ابتدائي تعليم پنهنجي والد بزرگوار ۽ چاچي ميان غلام محمد گدا کان حاصل ڪيائين، جن

¹ مٿيون ڪلام ”رسومات تباهي“ ڪتاب تان ورتل آهي.

² تحفہ لاڙڪاڻہ - 1950ع صفحو 121 (ڏهين ڪل سنڌ ادبي ڪانفرنس جي ڪارروائي).

کيس عربي، فارسي ۽ سنڌي جي تعليم ڏني. غلام سرور فقير شروع ۾ لاڙڪاڻي ۾ ماسٽر مقرر ٿيو. آخر ۾ ڊي آءِ ايس بڻيو.

غلام سرور منيد ۾ سرور پوءِ حنيف تخلص رکي، شعر چوڻ شروع ڪيو. پر پوءِ 1908ع کان ”فقير“ تخلص اختيار ڪيائين. 1922ع ۾ ڪربلا معليٰ ۽ مشهد مقدس وڃي زيارتون ڪري زوار بڻيو. فقير مرحوم جي شخصيت بابت پير علي محمد شاه راشدي لکيو آهي ته ”فقير غلام سرور سالن جا سال لکڻ پڙهڻ جو ڪم ڪيو ۽ ان عرصي اندر ڪيترا مقابلا ٿيا. اخباري خواه شاعرانه، مگر مونکي هڪڙو به اهڙو مثال ياد ڪونه آهي، جنهن مان ظاهر ٿئي ته مرحوم پنهنجي قلم يا زبان سان ڪنهن به شخص جي دل آزاري ڪئي هجي. حالانڪ زمانو ڦري چڪو هو. اخباري مضمونن خواه شاعرانه مقابلا ۾ گار گند جي ڏي وٺ جو رواج عام ٿي ويو هو.“¹

راشدي صاحب اڳتي هلي سندس شاعريءَ متعلق لکي ٿو ته ”مزاحيه قصيدن ۽ اردو طرز جي فارسي آميز سنڌي غزلن لکڻ ۾ وڏو ملڪو حاصل هوندو هوس.“²

مرحوم غلام سرور فقير لاڙڪاڻي جي بزم مشاعره جي بانيڪارن مان هو. مشاعرو ميان صاحب جي اوطاق تي مهيني ۾ ٻه ڀيرا ٿيندو هو. اهو سلسلو 1915ع کان 1940ع تائين هليو. مشاعرن لاءِ طرحون به گهڻو ڪري فقير قادري ٿي ڏيندو هو. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي پنهنجي هڪ مقالي ۾ لکيو آهي ته ”ميان غلام سرور تخلص فقير، گدا جو پائڻيو هو. سنڌي عروضي شاعريءَ کي هن بزرگ جي هٿان وڏي ترقي حاصل ٿي. بزم مشاعره کي هن بزرگ ۽ سندس عزيز ميان علي محمد قادري ٿي رواج ڏنو. سندن اوطاق علمي ۽ ادبي مرڪز هو جنهن ۾ علمي ۽ ادبي محفلون ۽ مشاعرا ٿيندا رهندا هئا.“³

هفتيوار الحقيقت جو ايڊيٽر ميان غلام عباس جوش هو. پر اخبار جا اداري ۽ ٻيا گهڻائي مضمون فقير قادري ٿي لکندو هو. سندس ڪلام الحقيقت ۽ گلدستہ سنڌ ۾ شايع ٿيندو رهندو هو. هڪ مقالو نگار سندس شاعريءَ بابت لکي ٿو ته ”سنڌي غزل جي شروعاتي دور کي جاچي ڏسبو ته اهو ڏسڻ ۾ ايندو ته ان دور جي شاعرن جي زبان تي پارسيءَ جو رنگ ڪافي چڙهيل آهي ۽ گهڻو ڪري پارسي زبان جا لفظ ۽ محاورا ڪم آيل آهن. ڪنهن ڪنهن هنڌ ايئن پيو محسوس ٿئي ته ڪافي دق ۽ مشڪل زبان ڪتب آندي وئي آهي. مگر فقير جي شاعريءَ کي ڏسبو ته سندس زبان نهايت چٽي ۽ صاف آهي. سندس تخيل جو پرواز نهايت بلند آهي ۽ سندس تشبيهون به نهايت عمديون آهن.“⁴

فقير جو ڪلام مدح، نعت، تصوف، عشق ۽ محبت جي مضمونن تي مشتمل آهي. سندس شاعريءَ جو مجموعو سندس فرزند پروفيسر اياز حسين قادري وٽ قلمي صورت ۾ موجود آهي. مولانا

¹ پير علي محمد راشدي: اهي ڏينهن - اهي شينهن (بيوچاپو) صفحو 482 سال 1974ع

² ايضا.

³ ميمڻ عبدالمجيد سنڌي: لاڙڪاڻي شهر جا شاعر (مقالو) ماهوار نئين زندگي، سيپٽمبر 1967ع مضمون 38

⁴ نياز محمد شيخ: غلام سرور فقير جي شاعري: سنڌ يونيورسٽيءَ پاران لکرايل مقالو: صفحو 90، سال 1965ع.

غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جن لکن ٿا ته ”ميان غلام سرور مرحوم ميان محمد صالح قادري رح جو پوتو ۽ مرحوم غلام محمد گدا جو پائيتو آهي. شاعري هن خاندان سان ڪا اصل لازم و ملزوم ۽ ورثي ۾ رهي آهي. فقير مرحوم جو ديوان حروف تهجي جي ترتيب سان فل اسڪيپ ڪاغذ جي 176 صفحن تي پکڙيل آهي، جنهن ۾ جدا جدا ۽ نئين رنگ ۾ ڪلام چيل آهي.“¹

فقير مرحوم ڪچهري جو ڪوڏيو، محفل جو مور، سچو دوست ۽ سٺو شاعر هو. سيد حسام الدين شاهه راشدي جو گهرو دوست هو. راشدي صاحب جن لکن ٿا ته ”نواز علي نياز ڪانسواءِ لاڙڪاڻي جي مشاعري جو مکيه شاعر ميان صاحب (فقير قادري) مرحوم هو جنهن کي گهڻي ۾ گهڻو داد ملندو هو ۽ جيڪو سچ پچ ته غزل به سهڻو ۽ سٺو چوندو هو. واءِ ناڪامي، اڃا سنگت رکي سال ٽي ٻه مس ٿيا هئا، جو مرحوم هي جهان ڇڏي ويو.“²

فقير مرحوم 1351 هـ ۾ هيءُ فاني جهان ڇڏي وڃي پنهنجي مالڪ سان مليو. سندس وفات جي تاريخ فقير هدايت علي تارڪ ”پايءَ فضيلت بود“ حرفن مان ڪڍي آهي: قطعو ملاحظه فرمايو:

لڏي ويو مشفق مستر غلام سرور هاءِ
ڇڏي ويو بزم سخن غم ۾ پنهنجي رحلت تي
سندس وفات جو سن پايءَ فضيلت بود

۱۳۵۱ھ

هجي مقيم الاهي بهشتي نعمت تي.

فقير جي ڪلام جي مطالعي مان معلوم ٿيندو ته سندس ڪلام ڪيترين ئي خوبين سان ڀريل نظر ايندو. ان ۾ فصاحت ۽ بلاغت سان گڏ سلاست ۽ جدت به آهي ۽ ان ڪانسواءِ رواني ۽ اثر انگيزي ۾ به پنهنجو مٽ پاڻ آهي.

هن هيٺ سندس ڪلام جو نمونو پيش ڪيو وڃي ٿو:

زلف ڪاڻيو ڀرئو گهايو ڏيد آهي فير ڪيو
ڪيئن بچي عاشق هيئر جو ڳالهه مشڪل ٿي وئي.

غالب آتقدير هر تدبير تي
ڏي ڇڏي مون کي منهنجي تدبير تي.
هاءِ پٿر دل ۾ جنبش ڪانه ٿي
عرش ڪنڀو نالءِ شبگير تي.

¹ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي: لاڙڪاڻي جي قادرين جو ڪتب خانو (مقالو) ماهوار نئين زندگي، صفحو 14، نومبر 1960ع

² سيد حسام الدين راشدي: هوڏو ٿي، هوڏينهن: صفحو 89 سال 1977ع

زخم تيغ ابرو جا آهن جسم تي
راز ڪلندو خوف جو تشهير تي
اک جي ڪارنهن سان لکي خط موڪليم
ڪاوڙيو پرده نشين تحرير تي
هن قسم آهي ڪنيو ميلاب جو
پري يقين ناهي بت بي پير تي
مار گيسو ڪير پستان ٿا پين
هو وڏا آهن ٿيا هن ڪير تي
جوش ۾ گريه جو درياءُ آه اڃ
۽ چڙهي خواهش جي پيڙي سير تي
تو ڪٺو چئي آفرين ان دم قضا
منهنجي همت ۽ تنهنجي تڪبير تي
جي فقير اعمال بد آهن گهڻا
ڪهڙو پيوءُ آ، ننگ مرسل مير تي

نوجوان يار جدا، سونهن ۽ سينگار جدا
زلف خم دار جدا، ناز طر حدار جدا
عشق تنهنجي ۾ مليو مون کي مزو ڪهڙو نه خوب
لذت درد جدا، لذت آزار جدا
زلف رخ تان جو هٿيا حسن ڪرامت هي ڪئي
شمس نروار جدا، رات نمودار جدا
مشق قاتل جي تان قربان ٿوهڪ وار هٿي
تير مزگان جدا، پرنوءَ جي تلوار جدا
خنجر ناز ستمگر جي تان سڀ صدقي ٿيا
سر جدا، چيرو جدا ۽ دل بيمار جدا
زلف ۾ توڪرين قيد پي لتڪائين پي
دل جي لئي زلف آهي دام جدا، دار جدا
قابل رحم آهي حال اي قسمت تنهنجو
مان جدا، دل آ جدا، ۽ آهي دلدار جدا
تنهنجي فرقت ۾ وساريان ٿو مان رت جي برسات
خون نشان دل آ جدا چشم آ خون بار جدا

حسن دلسوز ڏسين گر ته تون اچلين زاهد
 دانه تسيبح جدا، جبوءِ دستار جدا.
 ناهي بيڪار جدا فقير آهي گهڻن شغلن ۾
 شغل اشعار جدا، شغل آ اخبار جدا.⁰

راز دل اغيار سان وائڻ غلط آهي غلط
 دل بزازي يار سان لائڻ غلط آهي غلط
 هجر جي آتش ۾ تن ويو سيڪجي مثل ڪباب
 آتشين روهن کان وڌ تائڻ غلط آهي غلط
 راز دلير جو گهڻو دل ۾ رکيم مانيون نه پر
 ڪوزه ۾ دريا سندنو مائڻ غلط آهي غلط
 غير آخر غير رهندو پنهنجو ٿيندو غير ڪين
 خار غيرن جي مٿي ڪائڻ غلط آهي غلط
 آءُ روس دهر بلڪل بيوفاءِ ڀر دغا
 خال خط ان جي تي دل لائڻ غلط آهي غلط
 جي نه دم آهي فقيريءَ جو ته پوءِ ڏيڪاءُ لاءِ
 مڪر جا ڏاڳا سڳا پائڻ غلط آهي غلط
 شوق جو رهبر نه جي همراھ آهي اي فقير
 عشق جي منزل ۾ وڪ پائڻ غلط آهي غلط

غمدل فقير (1887-1972ع)

غمدل فقير جو اصلي نالو عبدالخالق هو. سندس ولادت پني عاقل (ضلعي سکر) ۾ ٿي. سندس والد ميان پير بخش خيرپور رياست ۾ مير علي مراد خان وٽ ملازم هو. غمدل فقير اڃا معصوم ٻار هو ته سندس پيءُ ۽ ماءُ راهه رباني وٺي ويا ۽ هي ننڍڙي عمر ۾ يتيم ٿي پيو. جڏهن ڪجهه وڏو ٿيو ته پني عاقل جي هڪ مدرسي ۾ داخل ٿيو. جتان قرآن شريف، ڪجهه سنڌي ۽ فارسي پڙهيو. انهن ڏينهن ۾ هو بيدل سائين جي درگاهه تي ويندو رهندو هو. اتي فقير محمد محسن بيڪس (وفات 1298هـ) سان سندس رهاڻيون ٿينديون هيون. بيڪس جي ملاقاتين مٿس گهرو اثر ڪيو. سندس طبيعت جو لاڙو فقيري طرف ٿي ويو. جڏهن

⁰ هيءُ غزل فقير مرحوم سکر جي هڪ مشاعري ۾ پڙهيو هو جيڪو ڊسمبر 1931ع ۾ گورنمينٽ هاءِ اسڪول ۾ ٿيو هو. جنهن جي صدارت مٽر محمد اسحاق ڪئي هئي. جيڪو ان وقت شڪارپور سب ڊويزن جو ڊپٽي ڪليڪٽر هو. مشهور وڪيل خالد اسحاق سندس فرزند آهي.

سورهن سالن جو ٿيو ته هڪ رات خواب ۾ ڏٺائين ته ڪو کيس ملڻ ۽ مشاهدي ماڻڻ جي آڇ ڪندو رهيو. ساڳئي قسم جو خواب هن ڏٺو. پيرا ڏنو. جنهن سندس دل ۾ پريشاني پيدا ڪئي. هو وره ۾ ويڳاڻو ٿي سدائين سوچيندو رهيو. آخر هڪ رات گهر ڇڏي اڻ ڏٺي منزل طرف راهي ٿيو. دل ۾ پڪو پيه ڪيائين ته هيئنر گهر موٽڻ مهڻو آهي. پنهنجي محبوب مرشد کي هر صورت ۾ ڳولهي لهڻو آهي.

هو پنهنجي مرشد جي ڳولها ۾ هڪ شهر کان ٻئي شهر، هڪ ڳوٺ کان ٻئي ڳوٺ، منزلون ڪندو اچي ڪراچي پهتو. جتي گهمندي ڦرندي اچي لي مارڪيٽ پهتو. تن ڏينهن لي مارڪيٽ ۾ سنڌ جي مختلف شهرن جا واپاري واپار سانگي اچي رهندا هئا. غمدل فقير جي به لاڙڪاڻي جي هڪ واپاريءَ سان ملاقات ٿي وئي. ان واپاري کيس فقر جو فقير سمجهي پاڻ وٽ رهايو. ڪجهه ڏينهن کانپوءِ وري ان قسم جو خواب ڏٺائين، صبح جو ميزبان کيس مونجهو ڏنو ۽ پڇيائينس ته ”ڇو، غمگين نظر اچين ٿو؟“ غمدل کيس چيو ته ”مرشد جي تلاش آهي.“ منهنجو عرب ويڄڻ جو بندوبست ڪيو. ميزبان سندس اهو بندوبست به ڪيو. پر رات جو خواب ۾ ڏٺائين ته مرشد کيس چئي رهيو هو ته ”مونکي سنڌ ۾ تلاش ڪر.“ صبح ٿيڻ شرط پنهنجي ميزبان کان موڪلائي سنڌ جو سفر اختيار ڪيائين. گهمندي ڦرندي اچي لاڙڪاڻي ساهه سڀاڻي پهتو. جاڙل شاهه بخاريءَ جي درگاهه تي ويو. جتي فقير شاهه نالي هڪ سيد کيس صلاح ڏني ته ڏتل ابڙي جي ڳوٺ وڃي وريل فقير سان مل، آخر اتي وڃي وريل فقير سان مليو، جنهن سان سڄي حقيقت ڪيائين، جنهن چيو ته ”غمدل نه ٿي تنهنجي من جي مراد جلد پوري ٿيڻ واري آهي، جنهن کيس نبي شاهه وڳڻن ۾ سائين قلندر شاهه جيلاني وٽ ويڄڻ جي صلاح ڏنس. ڪجهه ڏينهن وريل فقير پاڻ وٽ رهائيس. آخر نبي شاهه وڳڻ پهتو، جتان پتو پيس ته قلندر شاهه ناڙي ويل آهي، پر اتان پتو پيس ته سائين قلندر شاهه واپس اسهيو آهي. آخر هي به واپس درگاهه تي پهتو. اتي پهتو ته کيس پتو پيو ته سائين لاڙهليو ويو آهي. فقير به اوڏانهن روانو ٿيو. سفر جون صعوبتون سهندي، هڪ ڏينهن زندگيءَ کان بيزار ٿي پيو ۽ پنهنجو انت آڻڻ جو ارادو ڪيائين، ته ”فورن اهو ساڳيو نوراني چهرو نظر آيس، جنهن چيو ته غمدل نه ٿي، واپس درگاهه تي اچ، اسان تنهنجي انتظار ۾ آهيون.“ آخر کيس پنهنجي مرشد جو ديدار نصيب ٿيو. غمدل اتي درگاهه جون مٿيون ڀريندو رهيو. هڪ ڏينهن ڪنهن نينگريءَ سان اوچتو اک لڳي ويس. عشق ۽ مشڪ ڪٿي ٿا لڪي سگهن. جڏهن سندس مرشد کي ان ڳالهه جو پتو پيو ته ان کيس ٽي سال درگاهه بدر ڪيس، سالڪ جي آزمائش منظور هئي، غمدل اهو عرصو ٿر ۾ گذاريو. مقررہ مدت کانپوءِ جڏهن واپس آيو ته مرشد اڳ کان وڌيڪ مٿس مهربان ٿيو ۽ مرشد جي نظر فيض اثر کيس رڱي ڇڏيو. مرشد وري کيس هڪ ٻي آزمائش ۾ وڌو. کيس ست سال خاموش رهڻ جي تلقين ڪيائين، غمدل ان آزمائش ۾ به پورو لٽو ۽ اهو عرصو لشڪري چاندي جي ڳوٺ ۾ سان تعلقي قبر ۾ گذاريائين.

ان جڳهه کي اڃا تائين گونگي فقير جو تڪيو سڏيندا آهن، ان بعد سائين قلندر شاهه جي اجازت سان پني عاقل موٽي آيو. پنهنجي مرشد جي رحلت بعد، نبي شاهه وڳڻ آيو ۽ اتي بقالڪو دڪان کوليائين. ڪجهه وقت کانپوءِ وري پني عاقل ۾ اچي آستانو اڏي ويهي رهيو. ڪجهه عرصو ڪنڌڪوٽ ۾ به اچي رهيو فقير غلام علي مسرور جو گهاتو دوست هو. وٽس اڪثر ويندو رهندو هو.

غمدل کي شاعريءَ جي ذات قدرت طرفان عطا ٿيل هئي. ويتر راڳ ۽ سماع جي محفلن ۾ صوفي فقيرن جو ڪلام ٻڌي، سندس طبع ۾ وڌيڪ جوش ۽ جذبو پيدا ٿيو. هو ڪافي جو باڪمال شاعر هو. سندس ڪلام ۾ حسن و عشق ۽ تصوف جا مضمون عام جام نظر ايندا. سندس ڪلام ۾ بيحد سلاست ۽ رواني آهي. اها سوز ۽ درد سان ڀريل آهي. سندس سمورو ڪلام غنائِي آهي ۽ موسيقيءَ جي اصولن تي چيل آهي.

ڪافي

ٿله: اڄ ته ڪانگل ڪيون ڪيون - سجر ڳالهيون سپرين جون...
 وريرم واءِ وصال جو جيڏيون - وايون هجر جون ويون ويون...
 ٻائي بيخودي بره بهاريون - روح اندر ۾ رهيون رهيون...
 سي سيبائن ساه ۾ سرتيون - نينهن جون نوڪان نيون نيون...
 سي نه لڪجن لوڪئون هاڻي - پٿر پچارون پيون پيون...
 صدقي غمدل آءُ انهن تون - جن چڱيون چين سان چيون چيون...

ڪافي

ٿله: قريئون ڪاهون ڪري آيم عشق اديون
 ڏاج ڏڪن جا ڏيندم سورن سات پري...
 نينهن نسورونانگو ڪونه ڳڻي ڪوسانگو
 لاحد ڪان ٿيولانگهو مورون ڪين مڙي...
 حسن جون فوجان باري چست چڙهيون چوڌاري
 بيخودي بي اختيار آيون منجهه اري...
 نينهن ڪري نادانا، دانا ڪيئي ديوانا
 پرت وندا پروانا، ڪنڙم ذوق ذري...
 يار بديون بدناميون، نينهن مڪيون نيشانيون
 سي ته ڳچيءَ ڳل ڳانيون، پرت منجهارن پهري...
 ”غمدل“ گولي آهيان، ورهه وسيلو پايان
 ڪيچ ڏٺين ڏي ڪاهيان، واهر وير وري...

ڪافي

ٿله:

پائي پاند ڳچيءَ ڳل پايون-سائين
پنهنجو نينهون نيايون....
حجت هرگز ڪانه هلي ٿي
سينو مور نه ساهيون....
تو در سهڻا صاحب سپرين
لالڻ پيا ليلهايون....
برهه اوهانجي بيسوس ڪيڙو
لوڪن لاڳاپا لاهيون....
طعناتنهن جا، مهڻا ملامت
لڪ لڪ پلايون پايون....
سڪڙي اوهان جي روز ازل ڪان
سگڙو اوهانجو سڏايون....

آغا غلام نبي صوفي (1889-1938ع)

آغا صوفي مرحوم شڪارپور جو رهاڪو هو. هو پٺاڻن جي مشهور دراني قبيلي جو لائق فرزند، اديب، شاعر، ڊراما نويس ۽ طب جو ماهر هو. ابتدائي تعليم پنهنجي گهر جي ويجهو نادر واري اسڪول مان حاصل ڪيائين. ان کانپوءِ انگريزي تعليم لاءِ سنڌ مدرسه ڪراچي ۾ داخل ٿيو. جتي ست سال تعليم حاصل ڪري مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪيائين، کيس شاعريءَ جو شوق ننڍپڻ کان ئي هو. سندس طبيعت ۾ ايڏي ته موزونيت هئي، جو مئٽرڪ جي امتحان ۾ نشر بجاءِ نظم ۾ جواب لکيائين.

آغا صاحب مئٽرڪ پاس ڪرڻ بعد خيرپور رياست آيو. جتي سندس والد بزرگوار آغا گل حسن خان ميرن جي ڪئمپ شاهي جو نائب وزير هو. ڪجهه وقت کانپوءِ آغا صوفي کي خيرپور رياست جي تعليمي ادارن جو سپرنٽنڊنٽ مقرر ڪيو ويو. ان عهدي تي رهي هن علمي ادبي خدمتون سرانجام ڏنيون. هڪ پارسي گرامر جو ڪتاب ڇپرايائين، ان کان علاوه سنڌي ۽ اردو زبانن ۾ گهڻائي ڊراما لکيائين جن مان ”شان اسلام“، ”انقلاب يورپ“، ”ڪاليج ڪا زمانه“، ۽ ”دنيا دورنگي“ وڏي اهميت رکن ٿا، جنهن مان ڪي ڊراما سنڌ جي وڏن شهرن ۾ پنهنجي هدايت ڪاريءَ هيٺ اسٽيج ڪيائين جيڪي سندس ادبي شهرت جو باعث بڻيا.

آغا مرحوم ڪجهه عرصي بعد رياست واري نوڪري ڇڏي، لاهور وڃي اتان جي طبيه ڪاليج مان طب جي سند حاصل ڪئي. جتان واپس اچي پهريائين جيڪب آباد ۾ حڪمت

شروع ڪيائين. بعد ۾ شڪارپور ۾ يوناني دواخانو کوليائين. حڪمت سان گڏ طب تي ڪجهه ڪتاب لکيائين، جن مان سندس هڪ ڪتاب ”طبي جواهر“ گهڻو مشهور آهي. اهو سارو ڪتاب نظم ۾ جوڙيو هئائين. ان ڪتاب مان نموني طور ڪنگهه جو نسخو پيش خدمت آهي:

مرچ ڪاراءِ ڪٿي جيرو چٽو
هيٺ ماڪيءَ مان گڏي چاڻو ڪريو،
پوءِ چٽايو ان منجهان بيمار ڪي،
ٿو چٽائي ڪنگهه جي آزار ڪي.

آغا مرحوم ”مناجات قرآني“ نالي هڪ ڪتاب لکيو هو جنهن ۾ قرآن شريف جي دعائي آيتن جو منظوم سنڌي ترجمو ڪيو اٿس.

آغا صوفي شروع ۾ نقشبدي سلسلي جو هڪ بزرگ آغا حسن جان صاحب جو مريد ٿيو. ڪجهه وقت فقير علي محمد لقمانيءَ جي صحبت ۾ گذاريائين، پر ڪجهه عرصي بعد درازي درويش سخي قبول محمد (دوم) جو اچي طالب ٿيو. سخي قبول محمد ساڻس تمام گهڻو پيار ڪندا هئا ۽ کيس پنهنجو نانڪ ڪري سڏيندا هئا. درگاهه تي رهڻ لاءِ به کيس نانڪ يوسف واري لائيندي مليل هئي.

آغا صاحب نثر ۽ نظم جا گهڻائي ڪتاب لکيا، جن مان گلزار محمدي، آغاز عشق آغا، فرياد آغا، ارمان آغا، هندو يوگ وديا، تاريخ ڊراما، وڏي اهميت رکن ٿا. جن مان پوئين ڪتاب کانسواءِ سندس ٻيا سڀ ڪتاب ڇپيل آهن، جي سڀ اڄ ڪلهه اڻ لپ آهن، پر انهن مڙني کان وڌيڪ سندس ادبي شاهڪار ”سچل سرمست“ نالي هڪ ضخيم ڪتاب آهي، جنهن جهڙو سچل سائين تي اڄ تائين ڪو ڪتاب ڇپجي نه سگهيو آهي. ڪاش ڪو ادارو ان ڪتاب کي وري ڇپرائي ته جيئن هيءُ نادر نسخو سنڌ جي سڀني عالمن، اديبن ۽ شاعرن تائين پهچي وڃي. آغا صاحب 49 ورهين جي ڄمار ۾ ڪوئيٽا کان شڪارپور ايندي ريل ۾ رحلت ڪئي. سندس ابدي آرامگاهه نئين مقام شڪارپور ۾ آهي.

آغا صوفي راڳ ويراڳ جو گهڻو شوقين هو. سخي قبول محمد سائين جي ڪچهريءَ ۾ چوڪي ڏيندو هو. ستار ۽ ڇيڙين وڃائڻ ۾ کيس مهارت حاصل هئي. صبح جو سوڀر اٿي ستار وڄائيندو هو. حبيب الله ڀٽي پنهنجي هڪ مقالي ۾ لکيو آهي ته ”مرحوم ساز ۽ آواز جو دلدادو، ساهه مزاج، ساهه پوش، خوش خلق، خنده پيشاني، وارو نرم دل ۽ فقير تن انسان هو. معاملات دنيوي سان سندس ڪا به دلچسپي ڪانه هئي. شاهه درازي سخي قبول محمد صاحب جو طالب هو.“⁹

آغا صاحب کي درازي درويشن سان بيحد عقيدت ۽ محبت هئي. خاص طور سچل سائين

⁹ حبيب الله ڀٽو: آغا صوفي مرحوم: مقالو، گورنمينٽ هاءِ اسڪول شڪارپور سنڌ سووينر: سال 1973 ع صفحو 89

سان بي پناه عقيدت هيس، جنهن جو ثبوت سندس تاليف ”سچل سرمست“ آهي. ان کان علاوه هو هڪ ٻيو ڪتاب به لکي رهيو هو. پر افسوس جو عمر ساڻس وفا ڪانه ڪئي، تنهن ڪري اهو ڪم اڌ ۾ رهجي ويو. حافظ خير محمد اوحدي ٻڌايو ته ”آغا صاحب چاهيو ٿي ته سچل جي هر ڳالهه کي قرآن مجيد ۽ حديث شريف سان ڀيٽي صحيح ثابت ڪريان. مان (حافظ صاحب) انهن ڏينهن ۾ يعني 1934ع يا 1935ع ۾ جيڪب آباد رهندو هوس. شڪارپور ويندو هوس ته آغا صاحب سان ضرور ملندو هوس. هڪ ڏينهن مون کي سچل جو هڪ شعر ٻڌايائين. جنهن جو مطلب هو ته ”الله جي عبادت تيستائين ڪجي، جيستائين مشاهدو ماڻجي، چيائين ته انهيءَ ڳالهه جي قرآن پاڪ يا حديث شريف مان تصديق ڪرڻي آهي، ڇا ڪجي؟ مون چيو مانس ته ”قرآن پاڪ انهيءَ ڳالهه جي تصديق ڪئي آهي.“ ”وَعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ“ (الله جي عبادت تيستائين ڪر، جيستائين توکي يقين اچي). مون آغا صاحب کي اهو به ٻڌايو ته ”مفسرن ”يقين“ جي معنيٰ موت ڪئي آهي. اهو خيال رکجانءِ.“ هڪدم اٿيو ۽ بگيءَ تي چڙهي سڌو مولوي قاضي عبدالغفور وٽ ويو ۽ وڃي ساڻس اها ڳالهه ڪيائين. قاضي صاحب سندن رازدار هو. کيس چيائين ته ”ڳالهه ايئن آهي جيئن توکي ٻڌائي وئي آهي، پر توکي احتياط بهرحال ڪرڻو پوندو. آغا صاحب ڏاڍو خوش ٿيو ۽ مون کي اچي چيائين ته تو منهنجي وڏي مشڪل حل ڪري ڇڏي.“¹

آغا صاحب هڪ صاف دل صوفي هو. سندس مذهب پيار ۽ محبت هو. هو ڪنهن به مذهب کي برو ڪونه چوندو هو. هندو توڙي مسلمان سان وڏي پيار ۽ پاڻوھ سان پيش ايندو هو. سندس پوشاڪ تمام سادي هوندي هئي. سفيد شلوار سفيد ڪرتو، گيتڙو چوڦو ۽ گيتڙو پٽڪو. هميشه فقيرن ۽ غريب دوستن جي سنگت ۾ رهندو هو. وڏن ماڻهن جي صحبت ۽ سنگت کان ڪنارو ڪندو هو.

آغا عبدالنبي مرحوم راقم الحروف کي هڪ خط ذريعي لکي موڪليو هو ته ”آغا صوفي لکڻ پڙهڻ جو ڪم گهڻو ڪري رات جو ڪندو هو. ڪٿ جي سيرانديءَ کان هڪ ٽپائيءَ تي مس، قلم ۽ ڪاغذ رکيل هوندا هوس. جڏهن جذبو ايندو هئس ته ان کي شعر جي صورت ۾ لکي وٺندو هو. شاعرن ۾ شاهه، سچل ۽ عطار سندس پسنديده شاعر هئا.“²

آغا صاحب جي شاء يءَ بابت سنڌ يونيورسٽيءَ پاران لکرايل هڪ مقالي ۾ احسان الله ڀٽي لکيو آهي ته ”آغا صاحب پنهنجي دور جو هڪ باڪمال شاعر ۽ غزل جو بادشاهه هو.“³

اها هڪ حقيقت آهي ته آغا صوفي نه صرف هڪ اعليٰ انسان هو پر هڪ قابل نثر نويس ۽ اعليٰ درجي جو شاعر به هو. سندس ڪلام کان متاثر ٿي، ڪيترائي سندس شاگرد بڻيا، جن مان شيخ مراد علي ڪاظم روهڙيءَ وارو ۽ غلام سرور مغل قمبر (لاڙڪاڻي) وارو سندس شاگرديءَ ۾ اچي

¹ زباني روايت: حافظ خير محمد اوحدي

² آغا عبدالنبي: هڪ خط، سال 1976ع

³ احسان الله ڀٽو: آغا صوفيءَ جون ادبي خدمتون: تحقيقي مقالو، سال 1965ع صفحو 39

غزل جا اعليٰ شاعر بڻيا. آغا صوفي کي ڪافي ۽ غزل ٻئي صنفون پياريون هيون. ٻنهي صنفن ۾ وڏي ڪاميابيءَ سان طبع آزمائي ڪئي اٿس. ڪڏهن ڪڏهن نظم به لکندو هو. سندس ڪلام ۾ بيحد سلاست ۽ رواني آهي. سندس شعر جي خاص خوبي اها آهي، جو ان مان پنهنجائپ جي خوشبوءِ ايندي اهو ڌاريائپ جي ڌپ کان پاڪ آهي. مثال لاءِ ڪجهه شعر پيش ڪجن ٿا.

لاش منهنجي کي لنگهايو دلربا جي دراڳيان
چانو ۽ من مونتي پوي ڪا دوست جي ديوار جي.

ڪانگا ڏجان پرين کي، پيغام ويندي ويندي
ڪج ياد جي ڪيا هئا، انجام ويندي ويندي
ڪاغذ قريب کي هي، پل ۾ وڃي پچائج
ڪانگل ڪرين متان ڏس تون شام ويندي ويندي

آغا صاحب جو ڪلام ان وقت جي مشهور اخبارن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيندو رهندو هو جو تمام گهڻو پسند ڪيو ويندو هو. ڪيترن ئي چونڊ شعري مجموعن ۾ سندس ڪلام ڏنو ويو آهي. قومي ساهتيه منڊل حيدرآباد طرفان چونڊ شاعرن جو ڪلام ”آلاپ“ جي نالي سان ڇپيو هو. ان ۾ آغا جو هڪ نظم ڇپيو هو. ان مان ڪجهه بند نموني طور پيش ڪجن ٿا.

نظم:⁹

اوبي مثال پارت هندوستان پيارا
تو ۾ عجيب آهن، قدرت سندا نظارا
گل باغ تنهنجا سهڻا، ميوا مٺا موچارا
تولئي سڪيو سڪندر تنهنجو سلامي دارا
جمنا جو جل جيارو توکي سدا جيارو
گنگا ٿي پاڪ پاڻي پنهنجو توکي پيارو
آغوش ۾ تو پاليا، ڪرشن ڪير رهبر
پيدا ڪيا تو ماتا، پورس سليم اڪبر
جهولي ۾ تو جهليا ها ارجن ۽ پيم دلبر
اهڙن ٻچن کان تنهنجو نالو رهيو نشانبر
جنهن کير تي پليا ها، هي وپر پيارو ماتا
هندو نه آهيان مسلم ان جو نه دل کي ارمان
نفرت هندن کي آهي، لعنت وجهن مسلمان

⁹ پيرومل ايسر داس: قومي ساهتيه منڊل، حيدرآباد، سال 1944ع صفحو 29، 30

هندي هان هند جو مان، هر دم رهيا نگهبان
سچ پچ ڏسان ٿو هر هر هردي اندر هندستان
آ روح منهنجو عربي، بت هند ۾ پليو آ،
احمد مليو هتي ۽ هت شام مون مليو آ.

آخر ۾ سندس هڪ ڪافي ۽ هڪ غزل پيش ڪيو وڃي ٿو:

ڪافي

تنهن جي زلف سياه خط خال مٿان

قربان سوين هڪ مان نه مانا

تالات پڪي ڏينهن رات لنون - تنهنجي ساراهه ملڪ بملڪ چون
تنهنجي در تي نادر نات نون - ٿا خان سوين هڪ مان نه مانا.
تنهن جا عين مثل الماس پئي - سڌ سونهن سنڌي هر سوء پئي
تنهنجي الفت جا ٿا ڪن ڪئي - ارمان سوين هڪ مان نه مانا
ڪيئي محبت ملهه خريد ڪيا - ڪيئي پاڪ پریت، پليد ڪيا
تنهنجي ديدن مست مريد ڪيا - سلطان سوين هڪ مان نه مانا
ڪئي آهه آگاهي خوب ثنا - وڃ هوت اڳيان پڙهه باد صبا
ڪن صفت اوهان جي صل علي - انسان سوين هڪ مان نه مانا.

غزل:

سجڻ سهڻي سنڌي صحبت سدا دل هاءِ ساري ٿي
نيازي ۽ ڪري آزي، هنجھون هر روز هاري ٿي.
نزاڪت ناز نازڪ جي، ڪئي دل قيد آ قابو
مٺي منار جي محبت، نمائي دل ڌتاري ٿي.
مٺي محبوب جي الفت ڪري دل ياد ٿي دم دم
روئي ربهان ڪري ڪيهان پياري پاڻ ڳاري ٿي.
الاهي هر طرف هي دل ڏسي ٿي باهه جا پڙڪا
نه ٿس آرام ڪو ٻاهر نڪي گهر ۾ گذاري ٿي.
پڪاريندي دڪي دل ڪي ادا ڪي ورهيه ويا گذري
نماڻن يار نيٺن سان سدا واٽون نهاري ٿي.
خدارا دلربا ڏي ڪو دلا سو پنهنجي آغا ڪي
ڪري منهن طرف تنهنجي جو پياري دل پڪاري ٿي.

نواب گل محمد خان زيب مگسي (1890-1953ع)

سردار گل محمد خان مگسي، نواب قيصر خان مگسي سوم (وفات 1927ع) جو وڏو فرزند هو. سندس والد کيس عربي فارسيءَ جي تعليم ڏياري. جنهن تي زيب کي چڱي دسترس حاصل ٿي وئي. محترم مولائي شيدائي پنهنجي هڪ مقالي ۾ لکيو آهي ته ”نواب مير قيصر خان مگسي، جهوني نموني جو ٻروچڪي سادگي پسند هو پر پتن کي تعليم ڏيارڻ تي هن پورو ڌيان ڏنو. سندس وڏي پٽ مير گل محمد خان وقت جي وڏي مفتي ۽ عالم بزرگ حضرت مولانا عبدالغفور همايوني، تخلص ”مفتون“ جي درگاه مان علم ظاهري ۽ سلوڪ جون منزلون طئي ڪيون هيون. اهوئي سبب هو جو مير زيب عربي ۽ فارسيءَ جو عالم هو.“¹

زيب ۽ مولانا عبدالغفور همايوني رح جي وفات تي فارسي زبان ۾ قطعو چيو هو جو مزار جي مٿان لڳل آهي. اهو قطعو هي آهي:

استاذي فاضل ”همايون“
آن شمس زمان شهاب گيتي
روپوش چو گشت، گفت هاتف
”پنهان شد آفتاب گيتي“.

سنه 1922ع ۾ نواب قيصر خان مگسي کي انگريز حڪومت پنهنجي خلاف سمجهي، بلوچستان کان جلاوطن ڪيو ۽ سندس جاءِ تي زيب کي مگسي قوم جو تمندار مقرر ڪيو. جيئن ته زيب جو شروع کان ئي فقيري ڏانهن لاڙو هو تنهن ڪري تمنداري معاملن ۾ دلچسپي نه وٺندو هو. اهوئي سبب آهي جو کيس سرداريءَ تان معزول ڪري، سندس ننڍي پيءُ يوسف علي عزيز مگسي² کي تمنداريءَ جي پگ ٻڌرائي وئي.

زيب 1933ع ڌاري جهل (بلوچستان) کي خيرباد چئي اچي شهدادڪوٽ ۾ رهڻ لڳو. کيس مطالعي جو تمام گهڻو شوق هو. تنهن ڪري پنهنجي ڪتب خاني ۾ تمام گهڻا ڪتاب ڪٺا ڪيا هئائين. سندس طبيعت ۾ شروع کان موزونيت هئي، ويتر وسيع مطالعي کيس سٺو شاعر بڻايو: فارسي، اردو ۽ سنڌيءَ ۾ ڪافي ڪلام چيو اٿس. سندس فارسي ڪلام پنج گلدست زيب 1931ع ۾ ڇپيو هو. سندس ٻيو فارسي ڪلام جو مجموعو ”مخمسات زيب“ 1936ع ۾ ڇپيو هو. زيب جي هڪ مائٽ کان معلوم ٿيو ته مرحوم زيب هڪ ٻيو فارسي ديوان پڻ لکيو هو، جنهن جو نالو ”ارمغان عاشقان“ رکيو هئائين، جيڪو مير زيب جي فرزند عطاءُ الله خان مگسي، ڊاڪٽر انعام الحق ڪوٽر کي ڏئي ڇڏيو آهي. پر موصوف اهو ديوان ڇپائڻ بدران پنهنجي گوڏي هيٺان

¹ مولائي شيدائي: سردار گل محمد خان مگسي زيب (مقالو) ته ماهي مهراڻ صفحو 232، سال 1960ع

² يوسف علي عزيز مگسي بلوچستان جو انقلابي رهنما، قومي هيرو، مرد مجاهد سياستدان، اديب ۽ شاعر هو. 31 مئي 1935ع ۾ ڪوئيٽا واري زلزلن ۾ نوجوانيءَ ۾ هن فاني جهان مان موڪلائي ويو.

ڪري ويهي رهيو آهي.¹

مرحوم صوم و صلوات جو پابند ڪامل درويش، با تهذيب ۽ با اخلاق، ٿورو ڳالهائيندڙ مرد، هڪ وڏو اديب ۽ بهترين شاعر هو.²

زيب زندگيءَ جا پويان ڏهاڙا جيڪب آباد ۾ گذاريا. جيڪب آباد ۾ هو مختيار ڪاريءَ جي نزديڪ رهندو هو. سندس وفات بعد کيس ”جهل“ ۾ دفنايو ويو.

زيب صنائع ۽ بدائع جو وڏو ماهر هو. پنهنجي فارسي شعر ۾ صنائع ۽ بدائع تي گهڻو توجهه ڏنائين. جنهن ڪري سندس شعر ۾ علميت زياده پر ادبيت گهٽ نظر ايندي زيب جي شاعري بابت مولائي شيدائي لکي ٿو ته ”حضرت زيب فن شاعريءَ ۾ روشنيءَ جو مينار تعمير ڪيو.... سندس ڪلام سمنڊ وانگي چوليون هڻي ٿو. سندس شاعريءَ ۾ دل جا جذبا ۽ روحاني ڪيفيتون پوشيده آهن. سندس جذبات ۽ تاثيرات ۾ تصور جي پرواز جا اسرار سامونڊي لهرن وانگيان آهن، جيڪي پڙهندڙن جي دامن کي ڪڇ ڪوڏين بدران بي بها موتين سان پرين ٿيون.“³

حافظ خير محمد اوحديءَ کان معلوم ٿيو ته: ”هڪ ڀيري زيب پنهنجي پيءُ جي زندگيءَ ۾ پنهنجن ڪن دوستن سان گڏجي ماني کائي رهيو ۽ سندس هڪ نوڪر مکين هڪلڻ لاءِ پڪو هڻي رهيو هو. انهيءَ موقعي تي قيصر خان جي ڳالهه نڪتي ته زيب چوڻ لڳو: ”مگسي پرشڪسته کي سر خوان.“⁴

ظاهر ته هن مصرع جي معنيٰ هيءَ آهي ته ”پرن ڪٽل مک دسترخوان جي مٿان ڪيئن اچي سگهندي.“ پر حقيقت ۾ ان جو مطلب هي آهي ته قيصر خان پرن ڪٽل مک جي مثال آهي، يعني مجبور ۽ ڪمزور، ”ڪي، سر، خوان“ جا الفاظ دراصل قيصر خان آهن ۽ مگسي (ياءِ مجهوليءَ سان) مگسي (ياءِ معروضيءَ سان) آهي.

ان مان معلوم ٿئي ٿو ته زيب پنهنجي پيءُ کان ناراض هو. سندس سنڌي ڪلام جي مطالعي مان معلوم ٿيندو ته هو پنهنجي ننڍي ڀاءُ يوسف علي عزيز مگسيءَ کان به ناراض هو. مثال لاءِ سندس هڪ شعر پيش ڪجي ٿو:

چو ميان والن کي مونتي ٿو گهرائين اي عزيز
عشق جي آ موج - من ۾ جن نه ڪوئي پوت آ.

مير زيب سنڌي ۾ تمام گهڻو ڪلام چيو آهي جو ”ڪلام زيب“ جي نالي سان قلمي صورت ۾ موجود آهي، جنهن ۾ اٽڪل اٺ سئو کن غزل ٿيندا. سندس ڪلام گهڻو ڪري عشقيه آهي، ڪٿي ڪٿي سندس ڪلام مان ان دور جي حالتن ۽ سندس شخصي جذبن جي ترجماني

¹ رحمت الله مگسي: زباني روايت.

² طالب الموليٰ: ياد رفتگان: صفحو 50، سال 1953 ع

³ مولائي شيدائي، سردار گل محمد خان مگسي، زيب (مقالو) سه ماھي مھراڻ، صفحو 235، سال 1960 ع

⁴ حافظ خير محمد اوحديءَ: زباني روايت.

نظر اچي ٿي. توڙي جو هو فارسي جو وڏو ڄاڻو هو ۽ ان زبان جو سٺو شاعر به هو پر سندس سنڌي ڪلام تي فارسيت جو ايڏو گهرو اثر نه آهي. ڪن ٿورن شعرن کان سواءِ سندس ڪلام جو گهڻو حصو نيٺ سنڌي زبان ۾ ڇيل آهي. هن هيٺ سندس نمونہ ڪلام پيش ڪيو وڃي ٿو.^۵

عقل ڏس جو ڏاهري آ سنڌ ساريءَ جو وزير
فضل ڏس جو پيشوا آ خلق جو ڪوري ڪبير.

اڄ پرين جيئن بهاريءَ ۾ ڪيون گڏجي سفر
ڏينهن جي لڪ نه آ رات جو پارو ناهي.

ڇڏ بهاني ڪي ٽڪڙ جي تون چڙهي آءُ پرين
ڪوٺو آ زيب جو سکر جو منارو ناهي.

گل جهڙا هنڌ هيٺان، آهن ڪنڊا پير جا
وَه وات ۾ اوهان بن، حلوا توڻي مٺايون

محب آندا مڪڻ مونڪان ۽ پيالو ڏڌو جو
ڪٽڪ جو ڪوڪ، هيٺ ساڳ ڳنڍ جو گهرجي.

تيغ ابروتي مقرر نه ليسان ۽ نه فيس
عهدنامو آ حڪومت جو حسين سان جدا.

جج جانب جي ملڻ جي ڪانڪا ڊگري^۶ ڏني
مان ڪندس ڪيئي اڀيلان، ڪيس جا آڻي نقل.

نه ٿو پاڙي ڇو وسري ۽ نه پاڙو
مُڇن جو آ ڇنڀن ڏي نيٺ لاڙو
نه وڃ بدخلق ڏي حاجت ڪٿي تون
اٿاري تاس بيٺي آب پاڙو.

^۵ زيب جا شعر سندس قلمي بياض ”ڪلام زيب“ تان ورتل آهن.
^۶ بهراڙيءَ جا ماڻهو ”ڊگري“ کي ڊگري چوندا آهن.

ملن جي حقيقت آ سموري مونڪي معلوم
ڪلمو ٿا پڙهن خان تي، قرآن بغل ۾.

مال گهرجي مولوي ڪي، زيب ڪي ڏر سخن
هنس ڪي موتي آ خوش ۽ گجهه ڪي مُردار خوش.

مئي جونہ ٿو پيئين تہ گلا پي نہ ڪر فقيه
ڏس تون ڪتاب هي بہ ڪبيرو گناهہ تي.

ڇا پڇين ٿو دل کون جو دلدار تنهنجو ڪيئن آ
سونهن ۾ سيد مگر انڪار ۾ مروان آ.

دل ۾ ديرو عشق جو آ عقل جي هٿ ڇاهلي
حڪم ڇا هندو هلائي، هي بلوچستان آ.

صوفي جو آيوسپ ڪي تسلي ڏئي ويو
واعظ جو آيوسپ ڪي هراسان ڪري ويو.

ايئن هي من ٿو خوش ٿئي بوسي سان
جيئن پيسي سان پير ۽ مخدوم.

هي الطاف مٿي مجلس ۽ لطف ڪلام
روئي ڪي ياد ڪندا زيب زمانو تنهنجو.

شيخ جي احوال باطن جي پڇي ساجن خبر
مون چيو ”تون خير سان هج پيو مڙئي خير آ“

غزل: ۰

مئي رنگين آ دارون دلين جو درد هجران ۾
اهو نسخو لکيو آهي ارسطو طب يونان ۾
جنهن ڪي ورهه جي وحشت وٺي سي خوش رهن سڄ ۾
آهي بازار ۾ آهو ڪي غم راحت بيابان ۾
تبسم جي مهل موتي مثل جلوو ڏين دندان

۰ هي غزل هفتيوار الحقيقت جي 13 نومبر 1929 ع واري شماري تان ورتل آهي.

چڀايو آھ ڪنھن استاد مرواريد دندان ۾
پئي آھاڪ تنهنجي حسن جي منسوب ملڪن ۾
ختن ۾ چين ۾ غزني ۾ ڪابل ۾ بدخشان ۾
پرين پرديس ۾ پي ٿم تصور پڻ تنهنجي صورت جو
نياپو ڪوھڪن هي موڪليو هو ڪالھ شيرين ڏي
شمع رخسار جو گهرجي ٿو اڃ شام غريبان ۾
خزاني دل جي مان گوهر گهٽائي ٿو ڪيان پڌرا
اڃا پي زيب ڪوريشم جو ڪونهي ڪال ملتان ۾.

نواز علي نياز جعفري (1892-1959ع)

سنڌ جو باڪمال شاعر نياز ذات جو سومرو هو جيئن ته سندس گهراڻي جي اهل بيت سڳورن سان عقيدت ۽ محبت هئي، تنهن ڪري پاڻ کي ”جعفري“ سڏائيندا هئا. لاڙڪاڻي مان تعليم حاصل ڪري پهريائين سنڌي ماسٽر ٿيو. بعد ۾ روينيو ۾ ڪلارڪي ڪيائين، جتان روينيو کاتي جا وڌيڪ امتحان پاس ڪري، مختيارڪار بڻيو. سال 1947ع ۾ ان عهدي تان رٽائر ڪيائين.

نياز 1906ع کان يعني 13 سالن جي ڄمار ۾ شعر چوڻ شروع ڪيو. سڀ کان پهرين جيڪا ڪافي چيائين سا محمود فقير کٽياڻ جي هڪ ڪافيءَ جي پاران چيل آهي. محمود فقير جي ڪافي جو ٿلهه هن ريت آهي.

حجت ناهه منهنجي هوتن سان، خاص ٻانهپ واري ٻولي
ٻانهپ واري ٻولي، سر سيد جي آجهولي.

هيئن نياز جي ڪافيءَ جو ٿلهه پيش ڪجي ٿو:

ناهي زور ضعيفن جو سائين آءٌ وري هڪواري
آءٌ وري هڪ واري، منهنجي توبه توبه زاري

پروفيسر پنجواڻي پنهنجي هڪ مقالي ۾ لکيو آهي ته شڪارپور جي صوفي درويشن جي سنگت ۾ اچي، عشق مجازي ڏانهن مائل ٿي، 1906ع ۾ لکڻ شروع ڪيو. شروعاتي شعر هن بيتن ۾ چيو ۽ پهريون بيت جو هن چيو سومون وٽ موجود آهي:

پرين هڪ پرديسي آيو محبت مسافر ماهي - قسم الاهي
ڏسندي سان حيران ٿيا سڀ شڪل تنهنجي شاهي - قسم الاهي
لاغرضيءَ سان ملڪ مڃايا سورهي سڀ سپاهي - قسم الاهي
دل ڪسي سو دلبر پنهنجي ديس وطن ٿيورا هي - قسم الاهي

ڪنهن سان ڪين ڪئي تنهن ڏولئي ويندي الله واهي۔ قسم الاهي
 نياز لحاظ گهڻوئي ڪيوسين پر بلڪل بي پرواهي۔ قسم الاهي¹

رام پنجاڻي نياز جي شاعريءَ بابت وڌيڪ لکي ٿو ته ”نياز سڀ ڪنهن نموني جو شعر
 چيو آهي، پر عام رايو اهو آهي ته هو مجازي عشق جي لحاظ کان هڪ تمام جوشيلو شاعر آهي.
 سند ٻولي ذرا رنگين پر مزيدار آهي. سندس خيال عاشقاڻا پر دل کي مچائيندڙ آهن. سندس
 مجازي عشق ۾ شڪارپور جي صوفين ۽ لاڙڪاڻي جي فقير موهن جي محبت جو اثر آهي.“²
 نياز پنهنجي ڪلام ۾ جتي فڪر جي بلندي جا اعليٰ مثال پيش ڪيا آهن، اتي لفظن تي
 اعرابن جي مٽ ست سان، شعر جا سهڻا مثال پيش ڪيا اٿس.
 مثلاً سندس هڪ غزل جا شعرا ملاحظہ فرمايو:

وري نه يار جي قسمت ته ڳالهه ٿيندي ڳري
 ڳري ضرور مان ويندس، جي ايندين ڪين وري
 ڦري جو منهن جي ڪهي اک، سڄڻ نه آيو ڦري
 رقيب عيد ڦري، عيد مونکي ڪين ڦري
 سري تون مون کان پري ٿئين، اها به توکان سري
 سري مون توتان فدا ڪئي، جو منهنجي ڪين سري

نياز جي شاعريءَ جي وڏي خوبي اها آهي ته هن غزل جي عام شعرن وانگر ويهي ڪوڙ
 ڪونه ڪتيا آهن، خيالي ۽ فرضي داستان ڪونه گهڙيا آهن، ۽ نه وري ”رعايت لفظي“ جي
 رسي ۾ پاڻ کي چوڪيو ٻڌو اٿس. هن جيڪي ڪجهه چيو آهي سا سندس دل جي جذبن جي
 عڪاسي آهي. نه فقط وٽس جذبي جي صداقت آهي پر ٻولي جي لطافت به آهي. هن فارسي
 ترڪين جي ترڪ ۽ اٿانگن عربي اکرن جي ڊپڻ کان پاڻ بچائي سنئين ۽ سولي سنڌي واري
 واٽ ورتي آهي. هن جيڪو ڪجهه محسوس ڪيو تنهن کي سچائي سان شعر جو روپ ڏنو.
 مثلاً جڏهن سندس وڏو پيءُ غلام علي خان کيس جدائي جي جهوري ڏئي ويو ته ان سور ۽ صدمي
 کان بيتاب ٿي، بي اختيار چئي ڏنائين ته:

ڪري سانگ سانگي وساري هليا
 به ٿي ڏينهن هٽي گذاري هليا
 چوان چا ضروري ڪو پيغام پهتن
 جو لبيڪ چئي سر کي ڌاري هليا
 نياز آهي ارمان تن جي ويڙ جو
 مونکي ڇڻ ته جيئري ئي ماري هليا.

¹ رام پنجاڻي: سنڌ جا زندهه شاعر (نياز) ماهوار سنڌو آڪٽوبر 1936 ع صفحو 24

² ايضاً ص 26-27

ان فراق جا ڦٽ اڃا تازا ئي هيس ته سندس گهرواري به ستائو سفر اختيار ڪيو ۽ نياز بي اختيار ٿي چيو ته:

توسوا مونکي هي گهر، ديوار در ڪاڻڻ لڳا
ياس، حسرت، غم الم سڀ مونکي ايڏائڻ لڳا
ڪيئن وساري ٿو سگهي دلدار توکي هي نياز
آخري الفاظ تنهنجا، منهنجي دل گهاٽڻ لڳا.

آخر جڏهن اڪيلو ٿيو ته پنهنجي ماروٽ قربان علي کي پاڻ سان گڏ رهايائين، پر ان کي به موت مهلت نه ڏني، هو به جلد ئي موڪلائي ويو. جڏهن سڀ ساٿي ڪانئس وڃڻي ويا، تڏهن پنهنجن جذبن جو اظهار هن غزل جي صورت ۾ ڪيائين.

چڏي ويا مونکي غربت ۾ زمين وارا زمان وارا،
ڏسي مونکي، ستارا پي ڪلن ٿا آسمان وارا.
شڪست دل ڏسي، افسوس، پيريءَ ۾ پڪاريان ٿو
مڪان هي آهه خالي، ڪر قبول اي لامڪان وارا.
سدا منهنجي ئي گهر تي چوڻ لک بجلي ٿو ڪڙڪائي؟
رهن ٿا باغ عالم ۾ پيا پيا آشيان وارا.
اچي همراهه ٿي تون ٿيڪ ڏي ڪامون مسافر کي،
عليل آهيان چڏيندا ٿا وڃن سڀ ڪاروان وارا.
جگر کي آسرو جن جو ڏي دل کي ٿيڪ هئي جن جي،
الائي ويا هليا ڪاڏي اهي شيرين زبان وارا.
”نياز“ آهي تڏهن هويار توکي آزمائي ٿو
نهایت عجز سان هل ڏينهن پنهنجي امتحان وارا.

اها هڪ حقيقت آهي ته نياز کي سنڌي زبان تي وڏي دسترس حاصل هئي. ڪلاسيڪي شاعري هجي، يا عروضي ٻنهي ۾ پنهنجي ذات ۽ ڏانءَ سان اعليٰ مقام حاصل ڪيائين. 1921ع ۾ جڏهن لاڙڪاڻي ۾ پهرين ڪل سنڌ ادبي ڪانفرنس ٿي ته ان مشاعري ۾ نياز جي طرحي غزل کي پهريون نمبر قرار ڏنو ويو. پروفيسر رام پنڄواڻي لکي ٿو ته ”حيدرآباد جي تعليمي ڪانفرنس جي مشاعري ۾ جتي سڀني کي طبع آزمائي جو موقعو ڏنو ويو، ان ۾ جو شعر هن پڙهيو سو پڻ اول درجي ۾ بهترين سمجهيو ويو ۽ ان موقعي تي سپاڻي مستر ايوب خان اهي لفظ چيا، ”نياز لاڙڪاڻوي گوڙ ڪٿي ويو.“¹

نياز ڪلاسيڪي صنفن بيت ۽ ڪافي چوڻ ۾ ته ماهر هو. پر عروضي شاعريءَ جي هر

¹ رام پنڄواڻي: ماهوار سنڌو: سنڌ جا زندهه شاعر، آڪٽوبر 1932ع صفحو 24

صنف تي کيس ڪمال حاصل هو. خاص طور غزل ۽ نظم جو ته بادشاهه هو. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکيو آهي ته ”نياز جو شعر نهايت رنگين ۽ پراثر آهي. سندس شعر ۾ غضب جي منظرنگاري ملي ٿي، جنهن جا بهترين مثال ”برسات“ ۽ ”خطاب بٻر گل“ وارا شعر آهن.“¹ هونئن ته ان دور ۾ لاڙڪاڻي ۾ رها پيا پيا شهرن ۾ شاعرن جي ڪمي ڪانه هئي پر سمجهو ۽ ڏاهن، نياز جي ذات کي سڃاڻي ورتو هو ۽ کيس ان دور جو وڏو شاعر سمجهندا هئا.

پير علي محمد شاهه راشدي نياز بابت لکي ٿو ته ”لاڙڪاڻي جي شاعرن مان، منهنجي دلچسپي هوندي هئي مرحوم مغفور ميان نواز علي خان نياز سان اهي ڏينهن به هئا سندس جوانيءَ بلڪ مستيءَ جا. ان کانسواءِ پاڻ شاعر به هوندو هو باعمل. پهرين پيدا ڪندو هو اهڙو ماحول، جنهن ۾ احساس تيز ٿين ۽ جذبات جوش ۾ اچن. ان کانپوءِ سليس سنڌي زبان ۾، ڪافين جي وسيلي ويهي ڪندو هو بيان ۽ اظهار انهن ذاتي ۽ قلبي وارداتن جو.“²

پير صاحب وڌيڪ لکي ٿو ته ”هڪ دفعي هڪ مشاعري جي سلسلي ۾ سکر آيو مان کيس سڄ لٿي بعد، بيراج جي پل وٽ، درياهه ڀر تي وٺي ويس کيس عرض ڪيم ته پنهنجي چيل ڪا خاص مرغوب ڪافي ٻڌائي. انتهائي خوش الحانيءَ سان هيءَ ڪافي ٻڌايائين.

دل منهنجي دوست ڌرتاري ڌي اديون
 باهه تـ ٻـارو چـل ٻـاري ڌي اديون
 جيرو منهنجو جوش آتـ جـلايو.
 جن کان جانب ٿئي جدا۔ تن کي ڏجي ڪا دلداري ڌي اديون
 اوهين وينيون طعنن سان تپايو.
 ڏيندس نياز لحاظ سان۔ سورن جي سڌ ساري ڌي اديون
 هوت پنهل جڏهن اڱـ منهنجي آيو.

ورهيه گذري ويا آهن، پر اڄ تائين سندس آواز پيو ڪنن ۾ گونجي. چانڊوڪي رات، درياهه جو ڪنارو خاموشيءَ جو عالم، ڏکڻ جي هير ۽ اها هير معطر ڀر وارن باغن ۾ بيٺل گلن ٻوٽن جي خوشبو سان، ۽ وچ ۾ نياز سو به پيو چوي:

جن کان جانب ٿئي جدا۔ تن کي ڏجي ڪا دلداري ڌي اديون
 اوهين ويتر طعنن سان پيون تپايو.³

نياز جي شخصيت ۽ شاعريءَ تي هڪ مختصر مقالي ۾ چا لکي سگهجي ٿو؟ اهو نياز جنهن جي ياد ۾ پير حسام الدين شاهه راشدي مقالو لکڻ جو ارادو ڪري، جڏهن لکڻ ويٺو ته ”هو ڏوٽي، هو ڏينهن“ جهڙو ضخيم ۽ شاهڪار ڪتاب تيار ٿي ويو. آخر ۾ اهو ضروري ٿو سمجهان

¹ ميمڻ عبدالمجيد سنڌي: لاڙڪاڻي شهر جا شاعر: ماهوار نئين زندگي آڪٽوبر 1967ع

² پير علي محمد شاهه راشدي: اهي ڏينهن۔ اهي ڏينهن. (ٻيو ڇاپو) صفحو 485، سال 1974ع

³ پير علي محمد شاهه راشدي: اهي ڏينهن۔ اهي شينهن (ٻيو ڇاپو) صفحو 486

تہ ان ڪتاب جي مصنف، سندس دوست سيد حسام الدين شاهه صاحب جا تاثيرات هتي لکان سائين راشدي صاحب جن لکن ٿا ته ”نياز مرحوم پهريون شاعر مون کي ڏسڻ ۾ آيو جيڪو فقط غزل ۽ نظم جو بادشاهه هو. بلڪ نيٺ سنڌي ڪافيءَ مٿان به کيس ڪمال جي قدرت حاصل هئي. اها ئي نيٺ مٺي زبان، اهي ئي محاورا، اهي ئي لفظ، نازڪ ۽ پٽ پٽيهر جهڙا نرم استعارا به پنهنجي ماحول جا، ترڪيبون اهي ئي جيڪي شاهه ڪتب آنديون، ڳالهيون اهي ئي جيڪي ڪافيءَ جو ڏاج آهن.“¹

سائين حسام الدين راشدي صاحب جن پئي هنڌ نياز جي تعريف هن ريت ڪئي آهي: ”نياز انسان هو فاني ۽ بي بقا، نيٺ هٿئون هلڻو هئس، آخر رهي به ڪيترو رهي ها، موت سندس مرڪ هو هن فاني جسم جو معاملو آخر ته مٽي ۽ سندنو مامرو آهي. نياز جي موت ڪري سنڌي ادب کي نقصان پهتو جو ”نياز“ هي جهان چڙيو. اهي سڀئي ڳالهيون برابر، صحيح ۽ سچ پر منهنجي دل ته انڪري به ڏکي وئي، جڏهن ڏٺم ته نياز هڪ دور جو نمائندو هو. جيڪو دور سندس موت تي ختم ٿيو. نياز هڪ عهد جي نشاني هو ۽ اهو عهد اڄ پورو ٿيو: نياز هڪ خاص زماني جو عڪس ۽ آئيني دار هو جيڪو زمانو هاڻي اچي پڄاڻي ۽ کي پهتو.“²

ڪافي

راڻو ايندم رات - ڪيچ شهر جو خان ٻارو چو.....
 ڪالهاڪون منهنجي اک ٿري پئي - دل به دلبر ياد ڪري پئي،
 ڪانگ به لئين ٿي لات..... ڪيچ شهر جو خان ٻارو چو.....
 ڪڏهن ته ويني ڪانگ اڏايان - ڪڏهن ته ويني پاندي پڇاڻيان
 وائي اها هم وات..... ڪيچ شهر جو خان ٻارو چو.....
 سرتيون سيڙهي ڏينديون واڏائي - مهل ملڻ جي آئي ڪ آئي
 پنهل ايندم پريات..... ڪيچ شهر جو خان ٻارو چو.....
 جڏهن نياز آءُ ڪيان نيازي - هوت هيڪاري ٿئي ٿورا ضي
 برهه پڙهائي ايها بات..... ڪيچ شهر جو خان ٻارو چو.....

نظم

وطن ٿيو سنڌ پنهنجو ۽ مٽي آهي زبان پنهنجي
 نه بولي ڪنهن به ٻيءَ کي مان سڏيندس پيار سان پنهنجي
 گلستان مثل منهنجي ٿي ويڃي سنڌي زبان رنگين
 ڇڏي ڏي غير سنڌي ٻي زبان ان خار کان پنهنجي

¹ سيد حسام الدين راشدي: هوڏو ٿي، هوڏينهن: صفحو 406 سال 1977ع

² ايضاً صفحو 1

ڏني سنڌيءَ ۾ لولي ماءُ توکي پائي جهوليءَ ۾
ڪڏهن ڌارئي جي الفت ۾ وسارين تون متان پنهنجي
اها حب وطن ناهي، زبان پنهنجي وڃي وسري
جي سنڌي آهين دل تي ياد رک طرز بيان پنهنجي
حلاوت پنهنجي ٻوليءَ ۾ تون ڪر پيدا ڪا اهڙي جو
مهاجر پي ڇڏي اردو سڪن سنڌي زبان پنهنجي
نياز آزي ڪري درگاه رب ۾ گهر دعا هر دم
وطن سان گڏ سلامت شل رهي سنڌي زبان پنهنجي.

غزل

منهنجي اکين کي ڏسڻ جي آه اڃ
هر طرف توري اي راڻا آه رڃ
تون هجين گڏ جي ته بريبي آچمن
توسوا هي باغ بستان آه سڃ
خوف تنهنجو آه نه ته مونسان رقيب
جيئن هلي توهوند ماري ڪيانس مڃ
عید تن جي آه جن وٽ تون اچين
تنهن جي صدي جون چاڙهن جام جڃ
مل غريبن سان ٻڌي عرض نياز
اي پيارا سمجھ اهڙا پيان پڃ.

مولوي ثناء الله ثنائي (1895-1977ع)

مولوي ثناء الله ولد الله بخش عباسي ڳوٺ ڪوهارا تعلقو ڏوڪري جو ويٺل هو سندس
ولادت 1892ع ۾ ٿي. عربي، فارسي جو عالم هو. سنڌيءَ ۾ تمام گهڻو ڪلام چيو اٿس. جن ۾
مناظرا، خطبا، مداحون، مسدس، مثنويون، رباعيون ۽ غزل شامل آهن.
ثنائي تمام گهڻو مزاحيه ڪلام به چيو آهي. سندس ڪتاب ”ملان ۽ موالِي“ ۽ ”اشعار
ثنائي“ تمام گهڻو مشهور آهي. مولوي ثنائي مدح ۽ مولود جو باڪمال شاعر آهي. سندس
شهرت حضور رسول اڪرم ﷺ جن جي مدح ڪري ٿي. هن حضور پرنور صه جي مدح ۽ ثنا
تمام گهڻي چئي آهي ۽ ثنائي تخلص به انهيءَ ڪري رکيو اٿس. ڪنهن زماني ۾ ثنائي جو
نعتيه ڪلام تمام گهڻو مشهور هو ۽ ماڻهو عام جام چوندا رهندا هئا. سندس هڪ نعتيه غزل
تمام گهڻي مقبوليت حاصل ڪئي، جنهن جو مقطع هي آهي:

ثنا سردار جي ڳائي، ثنائي ٿيو لقب منهنجو
وگر نه ماءُ لولي ۾ سڏيو مونکي ثناء الله.

ثنائي جي ڪلام ۾ وعظ ۽ نصيحت تمام گهڻي نظر ايندي سندس ڪلام ۾ بيحد سلاست ۽ رواني آهي. هونئن سنڌي اصطلاح ۽ محاورا استعمال ڪري ٿو ۽ روزمره جو خاص خيال ڪري ٿو. سندس ڪلام آسان، عام فهم، سليس ۽ سهڻو آهي. طنز و مزاح سندس ڪلام جو هڪ اهم جز آهي. هو ماڻهن جي خراب عادت ۽ ڪڏن ڪرتوتن تي خوب طنز ڪري ٿو. پيرن ۽ وڏيرن جا پرڪار به پوري ريت پڌرا ڪيا اٿس. رشوتي ڪامورن جا به خوب چوڏا لاتا اٿس، ڪي واقعاتي بيت به چيا اٿس؛ مثلاً 1939ع ۾ جڏهن سنڌ ۾ ٻوڏ آئي ته ان جو دردناڪ نقشو شعرن جي صورت ۾ پيش ڪيو اٿس، وري 1963ع ۾ جڏهن سنڌ ۾ ڏڪار پيو ته ان جي به ڏکوئيندڙ تصوير چٽي اٿس.

مولوي ثنائي بابت هڪ مقالہ نگار لکيو آهي ته ”ثنائي ڪهنه مشق شاعر ۽ اديب آهي. سندس جواني ۽ اوائلي دور جا اديب ۽ شاعر فقير علي محمد قادري، ميان غلام سرور فقير، مسٽر نواز علي نياز، مولوي محمد عاقل ”عاقل“، فقير هدايت علي نجفي، ميان جمع خان غريب ۽ حاجي محمود خادم پارا اهل فن ۽ مشاهير روزگار هم صحبت هئا، جن سان ڪجهه وقت لاءِ بزم مشاعرن ۾ سندس خيالن جي ڏي وٺ ٿيندي رهي.“¹

مطلب ته ثنائي عروضي شاعر هجڻ سان گڏ هڪ عوامي شاعر به آهي. سندس ڪلام جي مطالعي کانپوءِ ائين چوڻ وڌيڪ ٿيڪ ٿيندو ته صحيح معنيٰ ۾ هڪ عوامي شاعر هو. هن هيٺ سندس ڪلام جو نمونو پيش ڪيو وڃي ٿو:

اجهي آيا پير پيارا - فيض هدايت بخش وارا
ڪوڙ خليفاساڻ سچارا - پوني گهوڙا ان قرارا
مريد مرڪن بيش پلارا - سال جو پورهيو هڪ مهماني
هي ته مڙئي ڪن ماني ماني.

شاعر خيالي ڪوڙ ثنائي - مضمونن ۾ محو ثنائي
خال خطن تي يار فدائي - ليڪن گل جي دغا و فائي
وڪڻ وينا شعر گدائي - بيت قصيدا مرثيه خواني
هي ته مڙئي ڪن ماني ماني.

ايڊيٽر دانا ديپر - ڊچن تن کان پير فقير
تپي شل نه لکن تقرير - ملڪان ملڪ وڃي تحرير
دست گهڙيا هٿ ڪوڙ نظير - نئين نئين مضمون جا باني
هي ته مڙئي ڪن ماني ماني.

¹ عبدالستار نيڪ محمد: ثناء الله ثنائيءَ جون ادبي خدمتون (مونوگراف) صفحو 10، سال 1965ع.

ملان وينان ٻار پڙهائن - روڪڙ لاءِ گرانٽ گهرائن
 طرحين طرحين شعر چوائين - بيمارن تان خوب ڪمائين
 ڪچڙيون ڪير ۽ جهڙا ڪائين - پيت سندن زنبيل نهاني
 هي ته مڙئي ڪن ماني ماني.

هندن جاڏس هر جا هت - وينا ڪڙڪائيندا وٽ
 لٽا ڏوڙ بغل ۾ چٽ - پائي تي پي سرجي ست
 ليڪا چوڪا جوڙ ڪٽ - ٿٽو ٿٽو ليڪ ڪاني
 هي ته مڙئي ڪن ماني ماني.

جوڳي وينا جوڳ ڪمائين - خيال ۾ گم ٿي خيال پچائين
 ٿي فرعون خدا سڏائين - ٿولا آفيمين جا ڪائين
 اڪيون ٻوٽي خلق پلائين - ڳول اتي ٿي جان ۾ جاني
 هي ته مڙئي ڪن ماني ماني.

حجم موجي، ڪنير ڪاري - درزي لوهر، ڊڪڻ ناري،
 ميءُ مهاڻا شيخ شڪاري - لنگهالورا، ڪڙمي هاري
 ننڍا وڏا خلقت ساري - پيت جي ڪارڻ هيءُ حيراني
 هي ته مڙئي ڪن ماني ماني.

توبه توبه بند ڀڳو آهه - ڪوڏر وارو ڪونه لڳو آهه
 گهل گهل جهڙو دهل وڳو آهه - ڳوٺ ٻڏي ويا مال رڳو آهه
 خان لڙهن ٿا ڇڻ ڪو ڪڳو آهه - چرڪو جهاريءَ ۾ ٻسي واهه
 تون آن ڏاڍو بي پرواهه.

فقير غلام علي مسرور (1892-1953ع)

فقير غلام علي مسرور سنڌ جي مشهور شاعر حاجي امام بخش خادم جو پائيتيو ۽ مرحوم
 لطف الله بدوي جو سڪوت هو. سندس والد ميان رحيم بخش تعليم کاتي ۾ پرائمري استاد جي
 حيثيت سان ملازمت جي ابتدا ڪئي ۽ نيٺ هڪ ڏينهن شڪارپور جي اسڪولن جو
 سپرنٽنڊنٽ ٿيو. ان ئي عهدي تان رٽائر ڪيائين. ان کانپوءِ خيرپور رياست جي تعليم کاتي ۾
 نوڪري ڪيائين. خيرپور ۽ گمبٽ جي اسڪول ۾ هيڊ ماستر ٿي رهيو. آخر گمبٽ جي هاءِ
 اسڪول مان رٽائر ڪري واپس شڪارپور آيو.

مسرور فقير جي ولادت شڪارپور ۾ ٿي. ابتدائي تعليم خيرپور ۾ حاصل ڪري انگريزي تعليم
 خاطر سنڌ مدرسه ڪراچي ۾ داخلا ورتائين. ان وقت سنڌ مدرسه ۾ مولوي عثمان نورنگ زاده فقه

پڙهائيندو هو. جو نه صرف هڪ عالم هو. پر سٺو شاعر به هو. مسرور کي شاعريءَ جو شوق ته اسڪول جي زماني کان ئي هو. پر مولوي صاحب جي صحبت ۾ کيس وڌيڪ شوق جاڳيو. مسرور جي طبيعت جو لاڙو شروع کان ئي فقيري طرف هو. شاعري ۽ موسيقيءَ سان به تمام گهڻي دلچسپي هيس. 1908ع ۾ جڏهن مئٽرڪ ۾ هو ته کيس ڪن صوفين جي سنگت نصيب ٿي. اهي صوفي فقير قادر بخش بيدل جا مريد هئا. مسرور فقير تي صوفين جي صحبت ايڏو اثر ڪيو جو تعليم ترڪ ڪري اچي بيدل سائين جي درگاه وسايائين. سندس والدين کي فقير جي هن حال تي سخت صدمو رسيو. کيس پڙهائڻ لاءِ گهڻو ئي چيائون پر فقير صاحب تي انهن سهڻين صلاحن جو ڪوبه اثر ڪونه ٿيو. آخر سندس والد کيس پنهنجي پيءُ امام بخش خادم وٽ ڇڏي آيو ته جيئن اتي رهي سنڌي فائنل جو امتحان پاس ڪري خادم مرحوم ان وقت منگهنواري اسڪول تعلقه روهڙيءَ ۾ هيڊ ماستر هو. هو 1909ع ۾ پنهنجي چاچي وٽ وڃي رهيو ۽ ان جي رهنمائيءَ ۾ 1910ع ۾ سنڌي فائنل جو امتحان پاس ڪيائين. ان کانپوءِ تپيداري جي تربيت وٺي تپيدار مقرر ٿيو. ان سان گڏوگڏ شعرو شاعري به ڪندو رهيو. فقير قادر بخش بيدل جي درگاه تي حاضريون پريندو رهيو. جيئن ته تارڪ فقير به بيدل سائين جي درگاه تي گهڻو ويندو رهندو هو تنهن ڪري اتي ٻنهي جي ملاقات ٿي ۽ هڪٻئي جا دوست بڻيا.

مسرور فقير ڪجهه وقت براج آفيس لاڙڪاڻي ۾ به نوڪري ڪئي هئي. انهن ڏينهن ۾ لاڙڪاڻي جي مشاعرن ۾ ويندو رهندو هو. پير حسام الدين شاهه راشدي لکي ٿو ته ”خادم لاڙڪاڻي ته منهنجو استاد هو مرحوم غلام علي مسرور پهريون ڀيرو اتي ڏٺم. ٿلهو متارو مڙس، خال خال اڇا، انگريزي ڪٽ تي وار ڏاڙهي مشين تي ورتل ۽ شهپر وڏا. براج آفيس ۾ حضرت خادم سان گڏ ڪلارڪ هو. مجاز جي لغار انهن ڏينهن ۾ ئي لڳل هيس، ليڪن رٽائر ڪري جڏهن وڃي شڪارپور رهيو تڏهن ته مٿس ايڏو غلبو ٿيو جو سنڌ سنڌ وڻجي ۽ وڪوڙجي ويس. عامي لٽا لاهي، ڪٽي گيت ورتو جامون ڍڪيائين: يڪتارو ۽ راڳ، رات ڏينهن تن ۾ اهائي تنوار هيس، موت سان ملاقي گهڻو پوءِ ٿيو پر ان کان ڪيترو اڳ ئي هن دورنگي دنيا کان ڌار ٿي، ڪنهن خاص مقام ۾ دخل ٿي چڪو هو. شاعري ڪندي لوڻين منجهه لپاٽ، اسان انهيءَ شخص کي لڳندي ڏٺي، گهڻو ڪري ته ٻنهي جهانن جي بازي ڪئي ويو.“^۱

مسرور فقير سماع جون محفلون منعقد ڪرائيندو هو. جتي صوفي فقير اچي ڪنا ٿيندا هئا. هڪ اهڙي محفل جي يادگيري سنڌ جي مشهور ديب ۽ شاعر لطف الله بدوي سيد اظهر گيلاني کي هفتيوار ذوالفقار جي تارڪ نمبر لاءِ لکي موڪلي هئي، جا دير سان پهچڻ سبب تارڪ نمبر ۾ شايع نه ٿي سگهي. پر اها تحرير اظهر صاحب وٽ محفوظ رهي. ان تحرير مان چند ٽڪرا پيش ڪجن ٿا. بدوي مرحوم لکي ٿو ته ”سنه 1920ع جي جنوري مهيني جو ذڪر آهي جو شڪارپور ۾ فقير غلام علي مسرور جي دعوت تي، چڱائي دوست فقير فقراء آيل هئا ۽

^۱ سيد حسام الدين راشدي: هوڏوٽي، هوڏينهن، صفحا 88-89، سال 1977ع

سماع جون محفلون ٿينديون رهيون. ٻاهران آيل دوستن مان فقير غمدل به هو. سنڌي خان ستار نوان جوان وقت جيڪب آباد جي طرف رهندڙ هو. هن مجلس ۾ اچي شريڪ ٿيو هو... هن مجلس جو پيو ڏينهن هو. جو هڪ پوري پني قد جو ماڻهو ڪاري ڌاڙهي، بغل ۾ ڪشتو هٿ ۾ پيراڳڻ ۽ يڪتارو اچي يا علي مدد ڪيائين. فقير غلام علي مسرور کيس اتي مليو هوريان هوريان سڀ کيس اتي مليا ۽ فقير غلام علي جي پرسان ويهي رهيو. ڪجهه وقت اوياريون لهرائون ڳالهيون ٿينديون رهيون. ان وقت مونکي معلوم ٿيو ته هيءُ نجفي شاعر آهي جو دادو¹ جي طرف رهڻ وارو آهي. ٿوري وقت کان پوءِ سنڌي خان مرحوم پنهنجي ستار تي هٿ هنيو ۽ امير خسرو جي غزل کي چيڙيائين:

سنگ باب بتڪده راسجده گاه سا ختم

سامعين تي ستار جي تارن جو وڏو اثر پيو ۽ ان تي سنڌي خان جي دلڪش آواز هڪ عجيب سمان آڻي وڌو. منهنجي نظر ۾ سنڌي خان جي آواز کان زياده متاثر ”نجفي هو“ ”ان ڏينهن جي شام پر بهار شام هئي. غمدل، مسرور ۽ نجفي جو اتحاد ثلاثه اکين جي سامهون هڪ پر ڪيف نظارو ڏيکاري رهيو هو. فقير غلام علي جي ساٿي حافظ احمد² مرحوم جو ان وقت جي موسيقي دانن ۾ وڏو امتياز رکندو هو ۽ خود سنڌي خان جهڙو ستار نواز ۽ راڳيندڙ سندس آواز تي مست هوندو هو. يڪتاري کي هٿ ۾ ورتو: فقير مسرور هارمونيم سنڀالي. احمد فقير نانڪ يوسف جي ڪافي کي ڳائڻ شروع ڪيو.

ڪڏان ته برهين مست خيالي، ڪڏان ته مسڪين چالي
ڪڏان سو قالي قال ڪريندا، ڪڏان ته جذبي حالي.

ابتدا ۾ ئي معلوم ٿيڻ لڳو ته ڪو سريلو مجذوب آهي، جو شعر کي موسيقيءَ جي بندش ۾ آڻي، ان جي صحيح تصوير ڏيکاري رهيو آهي. ڪافي سردي هوندي به ٻڌندڙن جي نبض ۾ نئين حرارت ڊوڙي رهي هئي. استاد سنڌي خان ته جهومي رهيو هو... احمد جي سريلي آواز تي ٻئي ڪنهن جي ڪاميابي مشڪل ٿي نظر آئي، جو فقير غلام علي مسرور پنهنجي ستار کي هٿ ۾ ورتو. احمد هارمونيم کي سنڀاليو. فقير مسرور جي آواز ۾ بلا جو درد موجود هوندو هو. فقير بيدل جي روحاني فيض کان معمور، اڪيون ڳلابي ۽ ويس بسنتي، محمد محسن بيڪس جو پورو مثال هو... فقير ستار تي پوري کي چيڙيو... اها پوري جنهن لاءِ سلطان المشائخ خواجه نظام الدين دهلوي فرمايو هو ته ”مان الست بربڪم“ جي آواز کي ”پوري“ جي آواز ۾ ٻڌو هو. فقير صاحب ڳائڻ شروع ڪيو:

سر جو سانگو لاهي - پير اچي هن پڙ ۾ پائج

¹ فقير صاحب دادو جو نه پر لعلورائڪ لاڙڪاڻي جو ويٺل هو.

² حافظ احمد مرحوم مسرور فقير جو گهرو دوست هو.

عجب درد ۽ فڪر جي ڳالهه هئي، جنهن کي فقير مسرور ٻڌائيندو رهيو.¹
مطلب ته فقير صاحب جا وقت جي صوفين، درويشن، شاعرن ۽ موسيقارن سان گهرا تعلقات هئا ۽ وٽس سماع جون محفلون ٿينديون رهنديون هيون.
محترم عبدالواحد ابڙو پنهنجي هڪ مقالي ۾ لکي ٿو ته ”فقير صاحب جي زندگيءَ جو اهم ترين دور سال 1921ع کان 1930ع تائين شمار ٿئي ٿو. آخر سندس درد دل رنگ لاتو عوام جي عقيدت ان ڏانهن جهڪي. سندس اوتارو گويا صوفين جي ڪيف ۽ مستيءَ جو آڻيانو بڻجي ويو. ڪيترائي وقت جا درويش، شاعر ۽ موسيقار سندس صحبت لاءِ ڪهي ايندا هئا. ڪيترا هندو سندن عقيدت ۾ شامل هئا.“²

فقير غلام علي مسرور نه صرف هڪ اعليٰ انسان هو پر سچو صوفي، سٺو شاعر ۽ ماهر موسيقار به هو. سنڌي خان ستار نواز موسيقيءَ ۾ سندس استاد هو. سندس ڪلام ۾ ڪيترين ئي خوبيون نظر اينديون. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو سنڌي ادب جي مختصر تاريخ ۾ لکي ٿو ته ”شڪارپور جي هن صوفي شاعر جو ڪلام وعظ ۽ نصيحت سان ڀر آهي، سندس مشهور مسدس ”هيران جوهار“ ڇپيل آهي. مسرور، بيدل جو معتقد هو. غزل ۾ به توحيد جي تنوار اٿس.“³
ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ سندس شاعريءَ متعلق لکي ٿو ته ”مسرور قديم نوع تي بيت ۽ ڪافيون به چيون آهن ته علم عروض جي ڪيترين ئي صنفن تي طبع آزمائي ڪئي اٿس. سندس مسدس مسرور عرف هيران جوهار سنڌي زبان جو شاهڪار مسدس آهي، جنهن ۾ شاعر سولي، سلوٽي ٻولي ۽ دلڪش انداز بيان سان هدايت جا نڪتا واضح ڪيا آهن.“⁴

مسرور فقير جو ڪلام ”ڪليات مسرور“ سندس فرزند بيدل مسرور بدوي وٽ محفوظ آهي. بيدل بدوي اڄ ڪلهه پاڪستان ٽيليويزن ڪراچي ۾ پروگرام پروڊيوسر آهي. هونءَ صرف سٺو موسيقار آهي، پر منجهنس ڪافي ادبي شوق پڻ آهي. ڪهاڻيون ۽ شعر لکندو رهي ٿو.
مسرور تندي آدم طرف ڪن دوستن سان ملڻ ويو هو. اتي سخت بيمار ٿي پيو ۽ اتيئي 19 آگسٽ 1953ع ۾ وفات ڪيائين: آخر ۾ سندس ڪلام جو نمونو پيش ڪيو وڃي ٿو:

برادر هي خبر توکي ڏئي ڪُن ڪجهه ٻڌڻ گهرجي
سڻي سا گوش دل جي سان، ذرا ان تي هلڻ گهرجي
ڪيل انجام پنهنجي کي وساري ناچڻ گهرجي
اڳيان آڏي پڇا جي لاءِ عمل صالح ڪرڻ گهرجي

ڪيو تو قول مالڪ سان ته تنهنجي ياد ۾ رهندس
شرارت نا ڪندس ڪڏهين، ملي هر جنس سان هلندس

¹ لطف الله بدوي (مرحوم): هدايت علي نجفيءَ سان ابتدائي تعارف.
² عبدالواحد ابڙو: فقير غلام علي مسرور (مقالو) گورنمينٽ هاءِ اسڪول شڪارپور، سوڀينر، سال 1973ع صفحو 81
³ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو: سنڌي ادب جي مختصر تاريخ: صفحو 214
⁴ ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ: تذڪره شعراءِ سکر: ص-228-229

انهيءَ انجام سان هٿڙي اچڻ تنهنجو ٿيو آهي
خلاصي خاص ويڙهي ۾ رهڻ تنهنجو ٿيو آهي
سراسر سير هي سارو پسڻ تنهنجو ٿيو آهي
سڄو عالم سنڌ هڪ سان سڄڻ تنهنجو ٿيو آهي
امانت عشق جي بوجو ڪٿي نا هاڻ ڪاهل ٿي
زماني جي هوا ۾ تون بردار ڪين غافل ٿي
هتي جو دم گهڙي آهين سدا خوشنود ٿي گهارج
خدا جي خلق کي راضي رکج ڪنهن کي نه آزارج
پيو ان ڪانسوا دل ۾ شغل ڪو علم جو ڌارج
پڙهڻ سان گڏ ڪڙهڻ جي ڪر گهڻو ئي پاڻ کي ڳارج
نتيجو علم جو اهڙو گداگر مان تونگر ٿئي
هجي بي سرو سامان سو به صاحب هفت ڪشور ٿئي.

حاجي محمود خادم (1895-1961ع)

عروضي شاعريءَ جو ماهر بلند پايه شاعر حاجي محمود ولد محمد بچل ذات تونيه تعلقي
ميرو خان جي ڳوٺ ”بني“ جو رهاڪو هو. ابتدائي تعليم پنهنجي ڳوٺ جي مدرسي ۾ مولانا
حاجي دين محمد قمبراڻي کان حاصل ڪيائين، جتي قرآن شريف ۽ فارسي پڙهيو بعد ۾
”بنيءَ“ جي سنڌي اسڪول مان پنج درجا سنڌي پڙهي، انگريزي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ
لاڙڪاڻي ويو. لاڙڪاڻي ۾ انگريزي سان گڏ عربي به پڙهندو رهيو. ٿوري عرصي ۾ عربيءَ جي
چڱي ڄاڻ حاصل ڪيائين.

1911ع ۾ جڏهن اڃا ٻئي درجي جو شاگرد هو ته امير علي خان لاهوريءَ سان گڏجي حرمين
شريفين جي زيارت ڪري آيو، جيئن واپس آيو ته تنگ نظر ماڻهن کيس انگريزي تعليم کان
روڪيو. نتيجي ۾ انگريزي تعليم اڌ ۾ ڇڏي، 1912ع ۾ سنڌي فائنل پاس ڪيائين. 1914ع ۾
حيدرآباد مان تهپداري جي تربيت وٺي بيراج کاتي ۾ نوڪري ڪيائين؛ جتي تهپدار مان
سروپر بڻيو 1949ع ۾ ان عهدي تان رٽائر ڪيائين.
خادم مرحوم مشاعرن جو مور هو. جتي به مشاعرو هوندو هو ته اتي هر حالت ۾ پهچي ويندو
هو. ڪيترا ڀيرا بيماريءَ جي حالت ۾ به مشاعرن ۾ شريڪ ٿيو. مطلب ته هڙان خرچ ڪري
مشاعرن ۾ شريڪ ٿيندو هو. علم عروض جي سکيا لاءِ رياض البلاغت نالي ڪتاب لکيائين،
جنهن ۾ علم عروض جي آسان نموني سمجهاڻي ڏنل آهي. سندس ڪوششن سان لاڙڪاڻي ۽
سنڌ جي ٻين شهرن ۾ مشاعرن جون محفلون ٿينديون رهيون. جمعيت الشعراءِ سنڌ جو قيام ۽
اديب سنڌ رسالي جو جاري ٿيڻ سندس ئي ڪوششن جو نتيجو هيو. لاڙڪاڻي جون ادبي

ڪانفرنسون، مشاعرا ۽ سوسائٽيون حاجي محمود مرحوم جي ڪوشش جو نتيجو هيون. گلدستہ، توڙي اديب سنڌ سندس ئي جدوجهد سان جاري ٿيا. سڄي سنڌ ۾ جيڪا عروضي شاعري ترقي ڪئي، ان ۾ هن جي ڪوشش کي وڏو دخل آهي.¹

اها حقيقت آهي ته خادم مرحوم پنهنجي ساري زندگي شعر و شاعريءَ جي ترقيءَ لاءِ وقف ڪئي هئي. هڪ مقالہ نگار لکيو آهي ته ”مرحوم خادم شعر ۽ ادب جي باغ جو سڄو پڇو مالهي ٿي، ان کي اهڙو ته برسايو جو ان جي خوشبو ”اديب سنڌ“ وغيره گلدستن جي صورت ۾ سڄي سنڌ واسطو لڳي.

خادم صاحب شاعريءَ ۾ ايترو ته بلند مقام حاصل ڪيو جو کيس ”مخدوم الشعراء“ جو لقب مليو.²

خادم مرحوم نه صرف سٺو شاعر هو پر هڪ مخلص دوست ۽ سماجي ڪارڪن به هو. پير حسام الدين راشدي صاحب کي جڏهن شعر و شاعريءَ جو شوق هو تڏهن خادم جو شاگرد بڻيو ۽ استاد جي ارشاد تي لاڙڪاڻي جي مشاعرن ۾ ويندو رهندو هو. پير صاحب سندس متعلق لکي ٿو ته ”طبيعت جو نهايت سادو ۽ نيڪ، دوستيءَ لاءِ آتو ۽ محبت ۾ ثابت قدم، نيجه ۾ نهايت پڪو ۽ پختو. هڪ دفعو دوستي ٿي ته وري ان ۾ وڇور نه پوندي هو غرض ۽ مطلب جي دوستي رکندو ئي ڪونه هو. پوءِ قط چو پوي وڇور ڇاجي ڪري ٿي ۽ راهه و رسم چو چڄي؟ شعر جي فن ۾ پنهنجو مٽ پاڻ. مشڪل ڪو سندس ثاني سنڌ ۾ لپندو. عروض جي علم تي سنڌي زبان ۾ پهريون ڪتاب پاڻ لکيائين. ڏاڍو سهنجو ۽ سليس. غزل نهايت سنجيدو پختو ۽ استادانه هوندو هيس. ڪنهن کي مجال جو سندس ڪلام تي حرف هڻي سگهي. عشق ۽ حسن جا معاملو به آڻيندو هو. پر زياده تر اخلاقي اقدارن ۽ اصلاحي نڪتن تي نظر هوندي هيس. سندس شعر تي سندس پنهنجي استاد ڊاڪٽر صديقي مرحوم جو رنگ زياده غالب هو.“³

خادم مرحوم گهڻو ڪري غزل چيا. ڪي ٿورا نظم، رباعيون ۽ قطعا به لکيا اٿس. هو نه صرف سٺو شاعر هو پر بهترين نثر نويس به هو. نظم ۽ نثر جا اٽڪل هڪ درجن کي ڪتاب لکيائين.

آخر ۾ خادم مرحوم جي ڪلام جو نمونو پيش ڪيو وڃي ٿو:

عشق تنهنجي ۾ ٿيو جڏهن کان منهنجي دل جو رخ
مون تڏهن دلبر سڃاتو حق ۽ باطل جو رخ.

نزع ۾ اي مصحف رو آه، ورد ياسين جو ضرور
دم ڏيان جنهن دم اڳيان تنهنجو رخ زيبا هجي

¹ فهميده ناز مغل: لعل چند مجروح جي شاعري: سنڌ يونيورسٽي، پاران لکرايل تحقيقي مقالو صفحو 24، سال 1974ع

² نياز محمد شيخ: غلام سرور فقير جي شاعري: تحقيقي مقالو صفحو 52

³ سيد حسام الدين راشدي: هوڏو ٿي، هوڏينهن: صفحو 117، سال 1977ع

جهان ۾ عشق ري ڪڏهين ته ڪنهنجي ڪامراني آ
اگر آ دين يا دنيا ته تنهنجو عشق باني آ
ڪهين ڪي ڏک ڏيڻ ناهي چڱو ورنه چوان جيڪر
ته يا رب ڏي رقيب ڪي جا منهنجي زندگاني آ
پهاڪو آه مٿڙا گهر ته توکي پي گهران پر هت
قصو ٻيو آ زياده جيئن گهران تيئن بدگماني آ.

ڪالهه هيون سي ڪير ڪنڊ قومون ٻئي
هڪ ٻئي تي ٿي سڌي شمشير اڃ
ڪالهه هو آواز هڪ ۽ هڪ زبان
ٿي وئي هر هڪ جي ٻي تقرير اڃ
ڪلهه قلم هڪ خط نوشتو هڪ هيو
مختلف هڪ ٻئي جي ٿي تحرير اڃ.

نه آهي هوش رستي جو نه سڌ آهي منزل جي
ويان ٿوان طرف، مرضي ٿئي ٿي جنهن طرف دل جي.
چڪي دل آه دردن جي جا لذت دوستو دل سان
ڪري ٿي مرحبا مرڪي، تڏهن هر غم ۾ مشڪل جي.
بنايو باغ مقتل ڪي آ منهنجي رت جي هر قطري
چٽيندي ٿي وڃي گل ڇٽڪ اڃ شمشير قاتل جي.
مرڻ جي وقت پي الفت رهي جلاد سان اهڙي
جو منهنجي رت وڃي ٿي جوهر شمشير قاتل جي.

مولوي محمد عظيم شيدا (1897ع)
مولوي محمد عظيم شيدا جي ولادت سنه 1897ع ۾ ڳوٺ گل ٻرڙو تعلقي وارھ ضلعي
لاڙڪاڻي ۾ ٿي. سندس والد جونالولعل بخش سولنگي آهي. ابتدائي تعليم پنهنجي وڏي پيءُ
مرحوم آخوند فقير محمد کان حاصل ڪيائين. عربي فارسي جي تعليم ڪنڊي شهر ۾ مولانا
سيد عبدالعزيز مڪراني خاران کان حاصل ڪيائين. ڪجهه وقت پير جهنڊي جي مدرسي ۾
به پڙهيو جتي حديث جو علم حاصل ڪيائين. باقي تعليم مولانا محسن شاهه وٽ ميان جي
ڳوٺ ۾ حاصل ڪري دستاربندي ڪيائين.

مولوي صاحب مختلف مدرسن ۾ پڙهائيندو رهيو آهي. هن وقت سندس عمر سئو سال جي لڳ ڀڳ آهي. شاعريءَ جو شوق کيس فقير هدايت علي تارڪ جي صحبت ۾ حاصل ٿيو. تارڪ فقير ۽ مولوي شيدا ڪنڊي جي شهر ۾ مولانا عبدالعزيز خاراني وٽ گڏ پڙهندا هئا. اتي ئي ٻئي هڪئي جا گهرا دوست بڻجي ويا. تعليم حاصل ڪرڻ کانپوءِ مولوي صاحب جڏهن وڳڻ ۾ مدرسو بڻيو تڏهن ويجهڙائيءَ سبب تارڪ فقير سان سندس جلد جلد ملاقاتون ٿينديون هيون. شيدا لکي ٿو ته ”تڏهن نجفي صاحب جن سان هيڪاري قرب وڌي ويو ۽ روحاني رغبت ٿي وئي. درميان ۾ ٻن ايڏائي ميلن جو مفاصلو هو انهيءَ ڪري جلد جلد ملاقاتون ٿينديون رهيون. سندن قريب رهڻ ۽ ڪچهرين منهنجي طبع تي شاعرانه اثر وڌو. شاعريءَ جي ابتدا ته ابتدائي ملاقاتن کان دل ۾ پيدا ٿي چڪي هئي، پر هن نئين رنگ جي ملاقاتن طبع کي نئون رنگ لائي ڇڏيو.“¹

مولوي صاحب خلافت تحريڪ جو سرگرم رڪن ٿي رهيو. پنهنجي آتم ڪهاڻي ۾ لکي ٿو ته ”قومي مشغولي خلافت جي زماني کان وڌي سرجوشي سان رهندي آئي. جمعيت العلماءِ ضلعي لاڙڪاڻي جو صدر به رهيو آهيان ۽ جمعيت العلماءِ هند جي ورڪنگ ڪميٽيءَ جو به ميمبر رهي چڪو آهيان.“²

مولوي صاحب حضرت عشق جي به سلامي پري، جنهن سبب سندس شعر ۾ سوز ۽ درد پيدا ٿيو. هو لاڙڪاڻي جي بزم مشاعره جي طرحن تي پنهنجو ڪلام لکي موڪليندو هو. هو لکي ٿو ته ”عشق جي چمات اچانڪ مون کي به لڳي وئي. خلوت ۾ جهونگاربندي شعر موزون ڪندو رهيس. انهيءَ وقت لاڙڪاڻو شعر و شاعريءَ جو مرڪز هو بزم مشاعره جي طرحن تي پنهنجا شعر لکي روانو ڪندو هيس.“³

مولوي صاحب جو ڪلام غزلن تي مشتمل آهي، ٿورا نظم به لکيا اٿس. سندس شاعري عاشقانه، ڪي قدر ناصحانه آهي. مولوي صاحب کي اسلامي تاريخ جي به چڱي ڄاڻ آهي. سندس ڪتاب ”سیرت مصطفيٰ“ 1976ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪرايو آهي. آخر ۾ مولوي صاحب جي ڪلام جو نمونو پيش ڪجي ٿو:

غزل⁴

مٿي لعل مان ڏي مون کي باقي پري پيمانو
آباد سدا ساقي تنهن جو رهي ميخانو.

¹ مولوي محمد عظيم شيدا: علامه تارڪ سان مصاحبتون ۽ ملاقاتيون، مقالو هفتہ وار ذوالفقار تارڪ نمبر، سنہ 1964ع صفحو 14

² سه ماہي مہراڻ: شاعر نمبر، سال 1969ع صفحو 276

³ مقالو: هفتيوار ذوالفقار: تارڪ نمبر، صفحو 16 سال 1964ع

⁴ هيءُ غزل شيدا صاحب راقم الحروف کي هڪ خط ۾ لکي موڪليو هو. ان خط ۾ تارڪ فقير بابت به ڪي يادگيريون لکي موڪليون هئائين.

هڪ ڄام ڏٺو ساقي مونکي جو ازل ۾ هو
بيش رهيس دائر، محشر ۾ به مستانو.
اک کول نظر ڪر ڪاٿي تنهنجو آ ڪاشانو
ڪاٿي آ وطن تنهنجو چو آهين ٿيو بيگانو.
دلبر جو چڙي در ٻي در نه ڪهين ويندس
دربان چون ماڻهو پل مونکي ڪي ديوانو.
گلشن ۾ خزان آئي بلبل آ ٿيو نالان
گلشن سان جلي گڏ ويو بلبل جو به خسخانو.
جاڏهون جو آهين شيدا، اوڏانهن جي تياري ڪر
چو تنهنجو ٿيو مونس آ چغد جان ويرانو.

حياتي ڏڪن ۾ گذرڻي وئي
منهنجي لاءِ دنيا سقرڻي وئي.
سجڻ موڪلائيندي مرڪي چيو
”شب وصل ڇا مختصر ٿي وئي“
فقط آب ۽ گل جي تصوير تي
حياتي هي شيدا بسر ٿي وئي.¹

سنڌ جي ٻاجهاري ٻولي، سنڌ جي مٺي زبان
جنهن زبان جو پٽ ڏئي آهي وڏايو شان مان
جنهن جي ڪافين ڏوهيڙن، مفتون ڪيو سارو جهان
سنڌ جي مٺي زبان جو آه منڙو داستان.
هن زبان جو بوستان ۽ باغبان زندهه رهي
هن زبان جو شل سدا طوطي زبان زندهه رهي.²

¹ 31 جولاءِ 1932ع تي بزمِ مشاعره لاڙڪاڻي طرفان سرائي علي گوهر خان جي صدارت ۾ هڪ مشاعري جي محفل ٿي هئي، مصرع طرح هئي، ”شب وصل ڇا مختصر ٿي وئي“. ان مشاعري جي ڪارروائي الحقيقت ۾ شايع ٿي هئي. مولوي جا مٿيان اشعار اتان ورتل آهن.
² تحفہ لاڙڪاڻہ سال 1951ع، صفحو 161ع

غزل¹

مونکي پير مغان گهرجي نڪو ابرابر سان مطلب
 نه ساقي سان نه ساغر سان نڪو خمار سان مطلب
 نه زاهد سان نه راهب سان نڪو آ رند سان مطلب
 نڪا تسبيح پي گهرجي، نڪو زنار سان مطلب
 شهيد ناز آهيان مان وري قاتل جي ڌمڪي ڇا
 مان بسمل اڳ مئل آهيان نڪو تلوار سان مطلب
 پراڻو پاپي آهيان ميڪڊي جو ڇا ڪندو واعظ
 نه مسجد سان نه مندر سان نڪو اخبار سان مطلب
 مڪي خاڪو لڱن کي مست ٿي در تنهنجي تي وينس
 شهنشاهي سان منهنجو ڇا نه شاهوڪار سان مطلب.

حافظ احسن چنه (1901ع)

حافظ احسن جي ولادت 12 اپريل 1901ع ۾ ٿي. سندن لقب حافظ ۽ تخلص احسن آهي. شروع ۾ ”مجرم“ تخلص رکيائين پر پوءِ جلد ئي اهو تخلص ترڪ ڪري ”احسن“ سڏائڻ لڳو. سندس والد جو نالو جمع خان آهي ۽ ڳوٺ ملڪاڻي شريف (ضلعي دادو) اٿس. ڇهن ورهين جي ڄمار ۾ پنهنجي ڳوٺ جي مدرسي ۾ پڙهڻ ويٺو. جتي مولانا غلام محمد ملڪاڻي ۽ وٿان قرآن شريف ۽ ڪجهه فارسي پڙهيو.

سال 1920ع کان شعر چوڻ شروع ڪيائين. شاعريءَ ۾ سندس استاد جمع خان غريب هو. شعر و شاعريءَ جي وڌيڪ تعليم شمس العلماء مرزا قليچ بيگ کان حاصل ڪيائين. حافظ صاحب هڪ ڪهنه مشق شاعر آهي. ادبي ڪانفرنسن ۽ مشاعرن ۾ باقاعديءَ سان ويندو رهندو آهي. شاعريءَ جي هر صنف تي طبع آزمائي ڪئي اٿس. سندس شاعريءَ جا هيٺيان ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن.

ديوان احسن، گلزار شعر، احسن الاخلاق، رباعيات احسن، مظاهر مصطفوي، گلسته احسن، لطيفي لات ۽ احسن الاشعار ان کان علاوه سنڌي نثر ۾ هڪ درجن کن ڪتاب لکيا اٿس. حافظ صاحب جي ڪلام جا اهم موضوع آهن: حمد و نعت، عشق و محبت ۽ اخلاق و نصيحت، سندس ڪلام ۾ سادگي آهي ۽ فني لحاظ کان ان ۾ ڪٿي ڪٿي اوڻايون نظر اينديون. محمد بخش واصف تذڪره الشعراء ۾ لکيو آهي ته ”احسن صاحب جڏهن پنهنجو ديوان مڪمل ڪيو تڏهن اهو هن فقير ڏي اصلاح لاءِ موڪليائين. ديوان ۾ عشقيه ڪلام بلڪل گهڻو هو ۽ ٻيا مختلف غزل به هئا. ڪلام ۾ اهڙي نزاکت ۽ بلاغت ڏسڻ ۾ ڪانه آئي،

¹ سه ماهي مهراڻ: شاعر نمبر: صفحو 278

جهڙي هڪ اعليٰ شاعر ۾ هئڻ گهرجي. ڪلام بلڪل سادو ۽ سليس هو. نازڪ خياليءَ کان بلڪل ٿورو ڪم ورتل هو تنهن هوندي به حافظ صاحب چڱن شاعرن مان آهي.¹
حافظ صاحب جي ڪلام بابت مرحوم غلام محمد گرامي لکيو آهي ته ”ڪلام جي سادگي، رواني، پختگي ۽ برجستگي حافظ صاحب جي فن جو نمايان معيار آهي.“²
احسن صاحب اڄ ڪلهه دادو مان هڪ هفتيوار اخبار آواز سنڌ شايع ڪري رهيو آهي، ان سان گڏوگڏ سخن جي مشق به جاري رکيو اچي. سندس ڪلام جو نمونو ملاحظه فرمائيندا:

دل ڪسڻ ڏيئي دل اسو آه دلبر جو رواج
منهن لڪائڻ عاشقن کان مه منور جو رواج
نيم بسمل مرغ جان جي خلق تي تن جي وري
بي خطر خنجر وهائڻ ٿيو ستمگر جو رواج
نقد سر دلبر وٺي پوءِ ٿو ڪري بوسو عطا
شوخرو دلدار وٽ ڪو ناه، اوڏر جو رواج
ناز سان انداز سان غمزہ سان هڪدم دل ڪسڻ
۽ ڪرڻ ناز و ادا ٿيو ناز پرور جو رواج
حسن جي زر جو غني آهين تون ڏي خيرات ڪجهه
سائين کي زر ڏيڻ ٿيو صاحب زر جو رواج
صدقہ دیدار ڏي مسڪين کي لوڏاءِ ڪين
نامِ مولا جي گهرڻ آهي گداگر جو رواج
ٿو ڪري اي يار نيزاري سنڌءِ احسن غلام
عجز ۽ آزي ڪرڻ ٿيو اصل نوڪر جو رواج

تون هڪر ته دلبر وفا ڪر وفا ڪر
پلي پوءِ پيو تون جفا ڪر جفا ڪر
پريرو اچي پاءِ پاڪر ته هاڻي
اهي ناز نخرا ڦٽا ڪر ڦٽا ڪر
ڪيا قول جيڪي تو دلدار مونسان
اهي هاڻي پنهنجا ادا ڪر ادا ڪر
پلي قتل ڪر پر نه ڪر خون ضايع
هٿن لاءِ پنهنجي حنا ڪر حنا ڪر

¹ محمد بخش واصف: تذڪره الشعراء، صفحو 3، سال 55-1956ع
² سه ماهي مهراڻ - شاعر نمبر صفحو 251، سال 1969ع

اي داتا گهران دان ديدار جو ٿو
 سو نامِ خدا اڄ عطا ڪر عطا ڪر.
 رقيب جي شورش تي مٽ منهن نه مونڪان
 اچي جڳ سڄي کان پڇا ڪر پڇا ڪر
 اڱڻ يار آيو ڪريان ڇا مان صدقي
 ڪٿي سر تون احسن فدا ڪر فدا ڪر.¹

حيدر بخش جتوئي (1901-1970ع)

سنڌ جو سورهيہ سپوت حيدر بخش جتوئي ڳوٺ بکوديرو ضلعي لاڙڪاڻي جو ويٺل هو. سن 1922ع ۾ بمبئي يونيورسٽي مان ميٽرڪ جو امتحان پاس ڪري پهريون نمبر حاصل ڪيائين. 1931ع ۾ ڏوڪري تعلقي جو مختيارڪار مقرر ٿيو جتان ترقي ڪري 1941ع ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو.

ڪامريڊ حيدر بخش نهايت ئي حساس طبع انسان هو. ان زماني ۾ هارين جي حالت تمام خراب هئي، اهي زميندارن جي ظلم و ستم جو شڪار هئا. هارين جي اها حالت ڏسي ڊپٽي ڪليڪٽري جي عهدي کي ڇڏي هارين جي پلائي جا ڪم ڪرڻ لڳو. هو نه صرف هارين جو همدرده هو پر هر مظلوم انسان سان ڪين همدردي هئي. حيدر بخش سنڌي ثقافت جو سچو عاشق هو. هن سنڌين کي پنهنجا حق وٺي ڏيڻ لاءِ هر طرح جون قربانيون ڏنيون. 1955ع ۾ جڏهن سنڌ تي ون يونٽ جو ڳڙو ڪريو تڏهن ون يونٽ خلاف وڏي هلچل هلايائين. سوين سور ۽ سختيون سهندو رهيو پر هي پهڙ وانگر اڏول رهيو ۽ پنهنجي مقصد کان مور نه مڙيو. آخر ون يونٽ جو ڪوڙو ڪوٽ ڪري پيو. اهو اعلان ٻڌي پاڻ ته خوش ٿيو پر اسان کان هميشه لاءِ موڪلائي ويو. حيدر بخش جتوئي حق ۽ حقيقت کي ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪجهه پمفليت لکي شايع ڪرايا، جن تي کيس سزائون مليون، انهن مان سنڌ ۾ غير منصفانه ڍلون، ۽ ون يونٽ جي بانين جو خفيہ دستاويز گهڻو مشهور آهن. ”هاري حقدار“ نالي اخبار جاري ڪري هارين ۾ سجاڳي آندائين، حڪومت مٿس سختيون ڪيون، پر مٿير مڙس شاهه جي مصرع وانگر.

”جيئن جيئن ٽپي ڏينهن، تيئن تيئن ٽاڻي پنڌ ڪي.“
 جو سچو مثال بڻجي ڏيکاريو. ڪڏهن مڇ جي جيل جو مهمان ته ڪڏهن ڪيمبل پور جو قيدي، ڪڏهن لاهور جي قلعي ۾ قابو ته ڪڏهن وري سکر ۾ سوگهو ڪڏهن حيدر آباد ۾ هٿيڪو ته ڪڏهن وري نوابشاهه جي جيلن ۾ قيدي بڻيو رهيو.

ڪامريڊ حيدر بخش نه صرف هڪ مخلص ليڊر هو پر اعليٰ پائي جو شاعر به هو. هن شاعريءَ جي شروعات اسڪول جي زماني کان ڪئي، 1927ع ۾ ڊي جي سنڌ ڪاليج ۾ هڪ مٿيون ڪلام سندس ديوان تان ورتل آهي.

شاعر جي حيثيت سان مشهور ٿيو. پنهنجي هڪ انٽرويو ۾ سوڀي ڳيانچنداڻي کي ٻڌايو هئائون ته ”1927ع ۾ ڪاليج جي ڪيريئر ۾ منهنجو نالو مشهور شاعريءَ ۾ ٿيو. اتي منهنجو هڪ دوست هوندو هو. اتي اسان شاعرن جي جماعت هئي ”سرسوتي گروپ“. اتي مشاعرا به ٿيندا هئا.“⁰

حيدر جي شاعري پنهنجي دور ۽ حالتن جي چٽي تصوير آهي، ان ڪوڙي ۽ خيالي شاعري ڪانه ڪئي آهي، پر سندس شعرن ۾ جذبن جي سچائي نمايان آهي، جيئن پاڻ چيو اٿس:

جگر جا ٽڪرا سمجھو اشعار حيدر.

هو ظلم جي پاڙ پٽڻ کي ئي انسانيت سمجھي ٿو. اهڙو انسان جيڪو ظالم سان جنگ جوڙي ٿو سو صحيح معنيٰ ۾ مسجود ملائڪ آهي:

پتيو ظلم جي پاڙ احسان ڪريو
فرشتن کي سڄدي جو فرمان ڪريو.

حيدر کي سنڌ وطن سان بي پناهه محبت هئي، هو ٻڌائي ٿو ته سنڌ سدائين قائم رهندي، سنڌ جو نالو ڪڏهن به مٽجي نٿو سگھجي. ان ”جيئي سنڌ، جيئي سنڌ“ نظم لکي، سنڌ وارن کي هڪ نئون نعرو ڏنو:

سنڌ جونام ٿو مٽجي ڪيئن
سنڌ جو مان ٿو گھٽجي ڪين
هر دم سنڌ جو زندهه نام.

جيئي سنڌ، جيئي سنڌ.

سڻ هي حيدر جو آواز
آواز آهي ڇا انداز
آواز آهي يا الهام

جيئي سنڌ، جيئي سنڌ.

هو انسان جي عظمت جو قائل هو ۽ انسانيت ئي سندس مذهب هو فرمائي ٿو:

تنهنجي ماڻهن سان محبت آهي مذهب منهنجو
تن جي تفريح ۽ خدمت آهي مطلب منهنجو.

سندس شاعريءَ جي مجموعن ۾ ”تحفه سنڌ“ ۽ ”آزاديءَ قوم“ وڏي اهميت رکن ٿا. انهن مجموعن ۾ سندس ٻه نظم ”حيوان ۽ انسان“ ۽ ”پيام امن“ شاهڪار حيثيت رکن ٿا. سندس شڪوه وارو نظم به سنڌي شاعري ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهي. آخر ۾ سندس ڪلام جو نمونو پيش ڪيو وڃي ٿو:

⁰ ماهوار سنڌي ڊائجسٽ: صفحو: 21 آگسٽ 1973ع

”انسان ۽ حيوان“

آدمي متجي ۽ آدم خور ٿيو
دشمن انسان سڀ کان زور ٿيو
باز بچڙو آدمي شه مور ٿيو
ڊاڪو ۽ ڌاڙيل، خوني، چور ٿيو
آدمي چاهو ۽ چار مان ٿيو
آدمي انسان مان حيوان ٿيو.
پاڪستان زنده باد

پريويل قيد خانن کي - ڪيو قابو جوانن کي
مارايو مهربانن کي - نهوڙيو نڪتہ دانن کي
اجهايو شمع دانن کي - ڇڏيو ڪاٽي زبانن کي
پڙهو قومي ترانن کي - تہ پاڪستان زنده باد.
جيئي سنڌ

پيءُ آ پنهنجو هر انسان - پنهنجو آهي هي ايمان
پنهنجو آهي هي اسلام - جيئي سنڌ، جيئي سنڌ.
جيئي هند ۽ جيئي سنڌ - جيئي جيءُ منوهر هند
پيار بهار ٿئي عام ۽ جام - جيئي سنڌ، جيئي سنڌ.
جيئي سنڌو جو درياھ - جيئي سنڌو پنهنجو ساھ.
آب حيات آ جنهن جو جام - جيئي سنڌ، جيئي سنڌ.
سنڌ سمجھ آ ستل شير - ڪين ڪي رهندو تنهنجي زير
سنڌ ۾ سھسين سورھيه جام - جيئي سنڌ، جيئي سنڌ.
سنڌ جو سنڌ آ چئو ليڪ، - پنهنجو آھ سلام عليڪ
پنهنجو آھ عليڪ سلام - جيئي سنڌ، جيئي سنڌ.

لطف الله بدوي (1904-1968ع)

لطف الله بدوي سنڌي زبان جو قابل قدر عالم محقق، مورخ ۽ شاعر هو. سندس والد جو نالو حاجي امام بخش خادم هو جو پنهنجي وقت جو سٺو شاعر ۽ نثر نگار هو. جنهنجا ٻه ڪتاب ڪليات خادم ۽ چار درويش گهڻو مشهور آهن. ڪليات خادم ۾ لطف الله بدوي ترتيب ڏني

هئي، جا سنڌي ادبي بورڊ پاران ڇپرايل آهي.

بدوي مرحوم ابتدائي تعليم منگهن واري (خيرپور) ۾ پنهنجي والد سڳوري کان حاصل ڪئي جو ان وقت اتي نوڪريءَ ۾ هو. وڌيڪ تعليم گورنمينٽ هاءِ اسڪول شڪارپور ۾ حاصل ڪيائين.

عربي فارسيءَ جي تعليم وڪٽوريا جوبلي عربي اسڪول ۾ مولوي آخوند عبدالرحمان کان حاصل ڪيائين. پاڻ جڏهن ۹ سالن جو هو ته سندس والد وفات ڪري ويو.

بدوي مرحوم پهريائين ٿيلگراف کاتي ۾ ڪلارڪ جي حيثيت سان ملازمت اختيار ڪئي، پر ٿوري ئي وقت ۾ اها نوڪري ڇڏي ڏنائين ۽ پنهنجو گهڻو وقت پنهنجي عزيز، صوفي شاعر فقير غلام علي مسرور جي صحبت ۾ گذارڻ لڳو. مسرور جي صحبت ۾ کيس راڳ جو شوق ٿيو. الفني پائي، يڪتارو ڪئي، جوڳي ٻڻجي ڪافيون ۽ غزل ڳائڻ لڳو.

1920ع کان تعليم کاتي ۾ ملازمت شروع ڪيائين. شروع ۾ نل ۾ ماستر ٿيو. جتي قادر بخش بشير ۽ عبدالڪريم گدائيءَ سان سندس ادبي رهاڻيون ٿينديون رهيون. هو نل کان علاوه جيڪب آباد ضلعي جي ڪن پين اسڪول ۾ به پاڙهيندو رهيو. 1962ع ۾ زرعي ڪاليج لائل پور مان ڊپلوما پاس ڪري ميرپور ماٿيلي ۾ زرعي ماستر مقرر ٿيو. ان کانپوءِ قادر پور ۾ زرعي تعليم ڏيندو رهيو. هو اٽڪل ٻارنهن سال قادر پور ۾ رهيو ۽ ”جوڳي“ تخلص سان شعر چوندو رهيو. گهوٽڪيءَ ۾ سيد اظهر گيلانيءَ سان سندس ادبي ڪچهريون ٿينديون رهيون.

هو 1949ع ۾ ميونسپل اسڪول جو اسسٽنٽ ڊپٽي ايڄوڪيشنل انسپيڪٽر مقرر ٿيو. جتان گورنمينٽ ڪاليج شڪارپور ۾ سنڌيءَ جو ليڪچرار مقرر ٿيو ۽ اتان ئي رٽائر ڪيائين. اها نوڪري کيس ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم ۽ سيد عارف شاهه گيلانيءَ جي ڪوشش سان ملي. جتي 1950ع کان 1958ع تائين شاگردن کي سنڌي ادب پڙهائيندو رهيو. 21 نومبر 1965ع تي سندس فرزند دلبنڊ پروفيسر احسان بدوي ڪراچي ۾ هڪ حادثي ۾ وفات ڪري ويو. هن درد ناک حادثي سندس دل تي گهرو اثر ڪيو. اڪثر بيمار رهڻ لڳو آخر

1968ع تي هن دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو.

بدوي مرحوم ڪيترائي ڪتاب لکيا، جن مان 28 ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. سندس سنڌي مسودن جو تعداد 32 آهي. ان کان علاوه 9 اردو مسودا سندس پوين وٽ محفوظ آهن. سندس ڪلام ان وقت جي اخبارن ۽ رسالن ۾ ڪثرت سان شايع ٿيندو رهيو. پر افسوس جو سندس مڪمل شعري مجموعو شايع نه ٿي سگهيو. سندس شعر جا هيٺيان ڪتاب قلمي صورت ۾ سندس پوين وٽ محفوظ آهن: (1) گوهر سخن، (2) ديوان لطف، (3) رسالو لطف الله بدوي، (4) تند تنبير، (5) مثنوي حسن و عشق، (6) غزل، (7) نور کي خطاب (مثنوي)، (8) مڪتب حيات، (9) نور نامو، (10) ارمغان، (11) مسافر، (21) ذڪر و فکر.

بدوي مرحوم کي لکڻ جو شوق پير علي محمد شاهه راشدي ۽ پير حسام الدين شاهه

راشدي صاحب جي صحبت ۾ حاصل ٿيو. منيد ۾ راشدي برادران ٿي سندس حوصله افزائي ڪئي ۽ نيٺ بدوي هڪ اعليٰ اديب ۽ شاعر جي حيثيت ۾ اڀريو. شاعريءَ ۾ سندس شروع ۾ تخلص جوڳي هو بعد ۾ لطف ۽ ان کانپوءِ بدوي سڏائڻ لڳو: علامه اقبال جي شاعريءَ کان گهڻو متاثر هو. اهوئي سبب آهي جو اقبال جي ڪلام جو ڪجهه حصو سنڌي نظم ۾ ترجمو ڪيائين.

بدوي مرحوم بابت پير علي محمد شاه راشدي لکيو آهي ته ”جوڳي وڏو محقق ۽ اهل قلم ثابت ٿيو ان کان وڌيڪ جنهن ڳالهه مون کي متاثر ڪيو سا هيءَ هئي ته هو وڏو انسان ثابت ٿيو. انسان ۾ جيڪي خصلتون ۽ خوبيون هئڻ گهرجن، سي سڀ منجهس موجود هيون.“¹

مرحوم غلام محمد گرامي سندس شاعريءَ متعلق لکيو آهي ته ”سندس شاعري مختلف اصناف سخن تي نهايت پختي ۽ استادانه آهي... هڪ قادر الڪلام جون سڀ فني خوبيون سندس فن ۾ موجود آهن.“²

آخر ۾ بدوي جي ڪلام جو نمونو پيش ڪجي ٿو:

ڪافي

وسرن مون کان ڪين ويڙهي ڇا - شاهه برابر سين
قابو هت مان ڪوٽ ۾ آهيان، هت ويڙهي ڇن وين، شاهه برابر سين
آءُ اڪيلي ڪنهن سان اوريان، پاءُ نه اٿم ڪا پيڻ، شاهه برابر سين
مشڪ برابر مون لاءِ آهي، ڪاٺر جي ڪيهه ڪيڻ، شاهه برابر سين
سانگي ساري لطف ٿمن ٿا، روز ٿما ٿا نيڻ، شاهه برابر سين.

غزل

بهار آندي هئي صحن چمن ۾ رنگ ورعنائِي
قفس ۾ پر نه بلبل ڪي، پئي ان جي خبر ڪائي
وڃائي بال و پر وڃي، جا اڏڻ کان بڻي عاري
انهيءَ جي لاءِ يڪسان آ، خزان ويئي بهار آئي
ڪنڻ چمڪي، پري کان پر، ڏسي پڃري ۾ هيءُ ٿٽڪي
ڪڪن جو آشيان منهنجو چمڪ ۾ آه تيزائي
نشيمن جنهن جو شاخ گل جي چوٽي تي هيو هر دم
قضا ان کان ڪسي ورتي، اڪيلي ان جي سرهائي
سندس آواز جي سوز و گداز اندر بلا خيزي
چوڻ ٿوان جي نغمي ۾، نه آ سوز نوازائي
محبت جو سڄو آغاز آهي جوش ۽ مستي

¹ پير علي محمد شاه راشدي: لطف الله جوڳي مرحوم (مقالو) ماهوار نشين زندگي جنوري 1969 ع صفحو 20

² ماهي مهراڻ - شاعر نمبر، 1969 ع صفحو 309

مگر انجام ان جو ڇا، نه ڪنهن هي ڳالهه سمجھائي
اسان جي حال جي ڪهڙي خبر پرده نشين توکي
سنڌ دور جي شعلي سيني ۾ ڪئن آڳ پڙڪائي
خدا رحمت ڪري توکي ان درد مند عشق تي جنهن کي
ملي آسو گواري، انتظار، قيد تنهائي
بڻيو هت سنڌ ۽ هاڻي، پٽائي آه ڪو غالب
شهناشاه سخن مان لطف ئي آهيان، نه هرجائي.

عبدالفتاح عبد عاقل (1907-1973ع)

عبدالفتاح عبد جي ولادت 27 اپريل 1907ع ۾ ڳوٺ عاقل تعلقي لاڙڪاڻي ۾ ٿي، پنهنجي
ڳوٺ جي اسڪول ۾ سنڌي چار درجا پڙهي، پنهنجي والد مولوي عاقل وٽ عربي فارسيءَ جي
تعليم حاصل ڪيائين. بعد ۾ لاڙڪاڻي مدرسي مان ميٽرڪ جو امتحان پاس ڪيائين.
1922ع ڌاري ”سنڌ زميندار“ سکر جو اسسٽنٽ ايڊيٽر مقرر ٿيو. ان وقت اخبار جو ايڊيٽر
پير علي محمد شاهه راشدي هو. عبد صاحب گهڻو وقت اتي نه رهيو، ٿوري وقت ۾ اخبار جي
نوڪري ڇڏي خان بهادر محمد ايوب ڪهڙي جي ننڍي ماڻيلي پيءُ علي گوهر جو منشي ٿيو.
ڪجهه وقت کانپوءِ طب جو ڪيس شوق جاڳيو، نتيجي ۾ اها نوڪري ڇڏي لاڙڪاڻي ۾ مطب
کوليائين. 1952ع ۾ حڪومت سان گڏوگڏ ڪهڙن صاحبن سان اناج جي واپار ۾ پائيواري ٿي رهيو.
ڪجهه وقت ”اديب سنڌ“ رسالي جي ادارت جا فرائض به سرانجام ڏنائين. 1965ع کان ٻيا سڀ
ڪاروبار ڇڏي حڪومت ڪندو رهيو. عمر جي آخري دم تائين اهڙي شغل رهيس. تاريخ 23
اپريل 1973ع ۾ وفات ڪري ويو.

عبد صاحب جي طبيعت ننڍي هوندي کان ئي شاعري طرف مائل هئي. ويتر ڪيس گهر ۾
ٿي شاعرانه ماحول مليو. سندس والد عاقل مرحوم سنڌي ۽ فارسيءَ جو قادر الڪلام شاعر هو.
هو پنهنجي والد کي استاد وٺي ڪانئس ڪلام جي اصلاح ڪرائيندو رهيو. طبع جي موزوني ۽
قابل استاد جي نگرانيءَ سبب عبد نه صرف هڪ باڪمال شاعر بڻيو پر سٺو نقاد به بڻيو. هن
گيت، غزل، نظم ۽ قطعا چيا آهن. سندس ڪلام مختلف اخبارن ۽ رسالن ۾ ڇپجندو رهيو آهي
پر هن وقت تائين سندس ڪلام جو مجموعو شايع ٿي نه سگهيو آهي. سندس شاعري متعلق
مرحوم غلام محمد گرامي لکيو آهي ته ”عبدالفتاح عبد هڪ ڪهنه مشق ۽ باڪمال شاعر
آهي. لاڙڪاڻي جي سرزمين کي سندس ذات ۽ فن تي فخر آهي. عبد صاحب غزل ۽ نظم جي
مروج ۽ قديمي هيئت ۽ اسلوب ۾ جنهن پختگيءَ ۽ استادانه برجستگيءَ سان تجربا ڪيا آهن،
سي تحسين جي لائق آهن.“¹

¹ سه ماھي مھراڻ - شاعر نمبر: سال 1969ع صفحا 160-161

هن هيٺ سندس ڪلام جو نمونو پيش ڪيو وڃي ٿو:
سندم افسانئ غم آڀ ڳوڙها
اڃا پي هو چوي ٿو مختصر ڪر.

چمن جي حاڪم پڙهو گهميو بهار آيو بهار آيو
خزان جي هوندي بهار ڳايو بهار آيو بهار آيو
ڪنڊي کي رشڪ گلاب ڪوٺيو برن کي جنت جو باغ ڪوٺيو
ڏسان ٿو مالهيءَ جو اهڙو رايو بهار آيو بهار آيو
ڪري ٿو تنقيد بلبلو پي هي، قمرين ڇا جي لاتي ڪو ڪو
نفس ۾ سڀ کي ڪڍي وجهايو بهار آيو بهار آيو
کلي ٿي مڪڙي تڙي ٿو گل پي، نهاري نرگس پي گهور سان ٿو
انهن کي پاڙون ڪڍي پٽايو بهار آيو بهار آيو
چمن شناسن کي آه دل ۾، گهڻو ئي فڪر بهار دل ۾
دڪين دليين کي نه چئي ڏکايو بهار آيو بهار آيو
وهايا درياءُ سخن جا مون، بهار جنهن لئي اڃا ته ڪونهي
شريير ڪنهن آه شر ڪڍايو بهار آيو بهار آيو
ڇهن ۽ ڪانون چمن کي ڄاتو آ پنهنجي وڏن جو ورثو
انهن ئي بي وقت هل هلايو بهار آيو بهار آيو.

گيت

اڄ وصل جي موسم آئي آ

بريت تي سبزي چائي آ - هر طرف تي ساوڪ آئي آ
ڪئي خوب گلن لالائي آ - اڄ وصل جي موسم آئي آ
اڄ وصل جي موسم آئي آ.

اڄ ڍولڻ ڪاوڙ مار ڪڍي - مسڪين ڏي مٿڙا نهار ڪڍي
منهنجا عيب ثواب وسار ڪڍي - پير شمع جي ۾ ٿو پتنگ مري
ڪجهه چنڊ کان ناه چڪور پري - رڳو توکي پسند جدائي آ
اڄ وصل جي موسم آئي آ.

منهنجانين عجيب عرض ٻڌا - ڪيا يار اڱڻ تي پير وڌا
ڪري جڳ جا مالڪ پال پلا - جيئن ”عبد“ جي اڄ ٿي سڻائي آ
اڄ وصل جي موسم آئي آ.

تارڪ جي شاعريءَ جو ادبي جائزو

تارڪ جي صوفيانہ شاعري

فقير هدايت علي تارڪ جي پرورش صوفيانہ ماحول ۾ ٿي. سندس والد تراب علي فقير هڪ صوفي فقير هو. تارڪ کي صحبت ۽ سنگت بہ صوفين جي ئي وڻندي هئي. اهڙي سنگت لاءِ سدائين سکندور رهندو هو. جيئن پاڻ چيو اٿس:

تارڪ مون کي صوفي وڻن شل پنهنجي سنگت ۾ کڻن،
سنگت بہ صوفي جي ٺهي صوفي صفا، صوفي صفا.

تصوف هر دور ۾ مقبول ۽ محبوب رهيو آهي. پر ان لفظ جي ماخذ، ان عقيدتي جي بنياد ۽ ان جي ماهيت بابت اهل علم جي وچ ۾ هميشہ اختلاف رهيو آهي. تصوف بابت هيٺيان بيان ملن ٿا: ¹

۱- تصوف ”صف اول“ تان ورتل آهي، جيئن ته صوفي عبادت الاهي جي شوق ۾ نماز پڙهڻ وقت پهرين صف ۾ ويهن ٿا، ان ڪري انهيءَ نالي سان مشهور آهي.

۲- هيءُ لفظ ”صوف“ مان ٺهيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي الڳ رهڻ.

۳- هيءُ صفا (پاڪيزگي) مان ورتل آهي، ڪن جو چوڻ آهي ته ”ڪوھ صفا“ شروع ۾ صوفين جي رهڻ جو هنڌ هو، جنهن سبب اهو نالو رائج ٿيو.

۴- ”صوفيه“ عرب جي قبيلي معز جو هڪ شخص هو ۽ ان جي اولاد ڪعبي شريف جي مجاور هئي.

۵- ”اصحابه صف“ رسول ڪريم ﷺ جن جا ڪي صحابي هئا، جن وٽ گهر ٻار ۽ دنياوي سازو سامان ڪجهه بہ ڪونه هو. هنن پنهنجي زندگي عبادت الاهي ۽ دين جي خدمت لاءِ وقف ڪري ڇڏي هئي. ان ئي نسبت سان ان گروهه کي بہ صوفيه جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو.

۶- صوفيانہ هڪ معمولي قسم جي جڙي ٻوٽي آهي، جنهن تي هيءُ جماعت گذر ڪندي هئي.

۷- ”صفوت الصفا“ وارن جي ان چڱ کي چوندا آهن، جا گردن تي پئي رهي. مندر ۾ صوفي سڳورا ان قسم جون چڱون رکندا هئا. ان ڪري مٿن اهو نالو پيو.

۸- جيئن ته صوفي ”صوف“ (تلهي اُن) پهرين ٿا، تنهن ڪري ماڻهو کين صوفي سڏڻ لڳا.

⁰ اهي بيان: ”الفرحان“ مصنف سيد محمد نظير الحسن ۽ جواهر العشاق شرح رسالہ غوث الاعظم جي اڀياس جي روشنيءَ ۾ لکيا ويا آهن.

منهنجي ناقص راءِ موجب آخرين راءِ قرين قياس معلوم ٿئي ٿي. صوف پهرڻ سبب صوفي سڏجڻ لڳا.

ڊاڪٽر مير ولي الدين صاحب تصوف جي تعريف ۽ شيخ الاسلام ذڪريا انصاري رضه جي بيان ڪيل وصف کي مستند سڏيو آهي، جا هن ريت آهي:

”تصوف وه علم هه جس سه تزكيه نفس، تصفيه اخلاق، تعمير ظاهر و باطن كه احوال كا علم هوتا هه، تاكه سعادت ابدى حاصل كى جاسكه. اس كا موضوع بهى تزكيه و تصفيه اخلاق و تعمير ظاهر و باطن هه اور اس كى غايت و مقصد سعادت ابدى كا حاصل كرنا هه.“^①

صوفي سچارن تصوف جون ڪي منزلون بيان ڪيون آهن: انهن مان لاهوت، جبروت، ملكوت ۽ ناسوت جي هڪ مصنف هن ريت سمجهاڻي ڏني آهي:

”عزیز! لاهوت ختم (نجم) جیسا هه۔ جبروت و ملکوت و ناسوت ڏالی، پتی اور پھول جیسے ہیں۔ ای عزیز ظہور سے پہلے درخت میں تھا۔ درخت کا نام تھا نہ نشان۔ درخت کے ظہور کے بعد ختم درخت میں هوتا هه۔ لیکن نہ تو ختم کا نام هوتا هه نہ نشان۔ ای عزیز حق تعالیٰ خلق کے ظہور سے پہلے باطن میں تھا، خلق کے ظہور کے بعد خلق کے باطل میں هه۔“^②

ابوبڪر ابو اسحاق پنهنجي تصنيف ”تعرف“ ۾ تصوف جا ڏهه رڪن ٻڌايا آهن. ان کان پوءِ هر هڪ رڪن جي سلیس نموني سمجهاڻي ڏني اٿس. اهي رڪن هي آهن، ”پہلے رڪن تجرید توحید هه، پھر سماع كا سمجھنا حسن معاشرت، ايتار الايتار، ترك اختيار، سرعت وجد، دلون كى باتون كا ظاهر كرنا، كثرت سے سفر كرنا، روزى نه كھانا اور ذخيره نه كرنا.“^③

مطلب ته تصوف جي تعريف بابت ڪافي کان زياده مواد ملي سگهندو. مختصر طور تصوف جي اسين هن ريت تعريف ڪري سگهون ٿا ته تصوف وجدان، ڪشف يا حسي باطن جي ذريعي حقيقت ڳولهي لهڻ جو ٻيونالو آهي. تصوف جا سڀ سلسلا ۽ سڀ شاخون حق تعاليٰ کان شروع ٿي، ان تي ئي ختم ٿين ٿيون. صوفين وٽ ڏوئي جي ڪا گنجائش ڪانه آهي. ڇاڪاڻ ته سندن ڪشف جا نتيجا ساري ڪائنات جي هڪ اصل يا هڪ حقيقت الحقائق جو اثبات ڪن ٿا. جنهن جو نالو وحدت آهي، مگر اتي پهچي صوفيان فڪر ٻن وڏين شاخن ۾ ورهائجي وڃي ٿو: جي آهن. وحدت الوجود ۽ وحدت الشهود.

وحدت الوجود وارن جو چوڻ آهي ته وجود صرف هڪ آهي ۽ هن ڪائنات جي هر شيءِ ان هڪ ذات جو مظهر آهي. مولانا ثانوي جي ڪتاب ”تحقيق وحدت الوجود والشهود“ جو ترجمو سندس هڪ عزيز ثناء الله صاحب سنه ۱۹۶۳ع ۾ ڪيو هو. ان ڪتاب ۾ وحدت الوجود بابت

① ڊاڪٽر مير ولي الدين صاحب: قرآن اور تصوف، صفحو ۱۰، سال ۱۹۴۵ع

② خواجه بنده نواز (مترجم) جواهر العشاق، شرح رساله غوث الاعظم: ص ۲۷

③ پير محسن، ڊاڪٽر (مترجم) تعرف، ص ۱۰

جائليل آهي ته ”نظريه وحدت الوجود کي روڙي وجود صرف ايڪ هجي ۽ اورو ذات خداوندي هجي۔ ڪائنات کي تمام اشيائ اس کي صفات ڪي مختلف مظاهر هجن۔“^①

وحدت الشهود جي سمجهاڻي هن ريت ڏني وئي آهي:
 ”وحدت الشهود ڪا نظريه دراصل وحدت الوجود ڪي نظريه ڪي رد عمل ڪي طور پر پيش ڪيا گيا هئا۔ اس ڪي بموجب ذات خداوندي اور اشيائ ڪائنات ايڪ دوسري ڪي عين نهي غير هجن۔ خدا کي ذات هاري عقل و فهم کي رسائي سي باهر هجي۔ ڪائنات خدا کي ذات يا صفات کي مظاهر موجود بالذات هجن۔ خدا کي عدم محض سي اس کي پيدا ڪيا هجي۔ اس لئ خدا اور جملہ اشعا کي خالق مخلوق ڪا تعلق هجي۔“^②

ان وحدت واري عقيدتي جو لازمي نتيجو اهو ٿئي ٿو ته سالڪ پنهنجون سڀ اميدون ۽ آسرا، عقيدتون ۽ ارادا، خواهشون ۽ تمنائون ترڪ ڪري، انهيءَ هڪ ذات سان تعلق پيدا ڪري ٿو. تصوف جو مقصد آهي روح جون اندريون تقاضائون: اهو ئي سبب آهي جو عام مخلوق روحانيت سان عملاً واسطو رکندڙ هجي يا نه. پر ان جو احترام ضرور ڪري ٿي. سبب اهو آهي ته اهو اجتماعي ناانصافي خلاف انساني ضمير جي اندروني بغاوت جو نالو آهي. تنهن ڪري عوام ۾ ان جو مقبول هجڻ ڪا تعجب جي ڳالهه نه آهي. پر خواص به هن نقط نظر کان ته عوام کي پنهنجي هٿ وس رکيو وڃي، تصوف آڏو سر جهڪائڻ تي مجبور هئا. اها صرف هن ناچيز جي راءِ نه آهي، بلڪ خود صوفين جون پاڪ زندگيون، جن هميشه خواص جي پيٽ ۾ مظلوم عوام جي مدد جو آواز بلند ڪيو ان دعويٰ جو دليل آهي.

سنڌي شاعريءَ ۾ تصوف فارسي شاعريءَ جي معرفت آيو. فارسي ۾ سڀ کان پهرين شيخ ابو سعيد ابوالخير پنهنجي رباعين ۾ صوفيانہ شاعري ڪئي. ان کان پوءِ حڪيم سنائي صاحب جو دور اچي ٿو. جو تصوف جي ٽن وڏن ٽئين مان هڪ هو. ٻيا بزرگ هئا فريدالدين عطار ۽ مولانا رومي. سنائي گهڻو ڪري تصوف جي مسئلن کي پنهنجي بحث جو موضوع بڻايو. عطار شعر ۾ عشق و محبت جو روح ڦوڪيو ۽ آخر ۾ رومي تصوف جي اسرار جو هڪ اهڙو محل تعمير ڪيو، جنهن جي بلنديءَ کي هن وقت تائين ڪوبه صوفي شاعر پهچي نه سگهيو آهي. سندس دور ۾ ۽ کانئس پوءِ ڪيترائي صوفي شاعر ملن ٿا، پر رومي، عطار ۽ سنائي سان صوفيانہ شاعريءَ ۾ ڪوبه همسري ڪري نه ٿو سگهي.

تارڪ جنهن دور ۾ اک کولي، سوعروضي شاعريءَ جو دور هو. خاص طور غزل کي گهڻو پسند ڪيو ٿي ويو. مير سانگي، مرتضائي ٺٽوي، مجتبائي، حاجي فضل محمد ماتم، محمد هاشم مخلص، شمس الدين بلبل، زمان شاه، علي نواز علوي، مولانا عبدالغفور مفتون همايون ۽ مرزا قليچ بيگ جي شاعريءَ جو هر هنڌ هڳاءُ هو.

تارڪ جڏهن جوان ٿيو ته ان دور ۾ لاڙڪاڻو عروضي شاعريءَ جو مرڪز هو. قادري صاحبان

① ثناء الله (مترجم) تحقيق وحدت الوجود والشهود: ص ۳۷۔

② ايضاً

جي اوطاق تي مشاعرن جون محفلون ٿينديون رهنديون هيون، جتي شاعرن مان گهڻا غزل پڙهندا هئا. لاڙڪاڻي کان سواءِ سنڌ جي ٻين گهڻن ئي شهرن ۾ مشاعرن جو رواج پئجي چڪو هو. انهن مشاعرن جون ڪارروايون هفتہ وار ”الحقيقت“ لاڙڪاڻہ، ماهور ”گلدستہ سنڌ“ لاڙڪاڻو ۾ ڇپجنديون رهنديون هيون. ان کان سواءِ ان دور جي شاعرن جو ڪلام ان وقت جي ٻين اخبارن ۾ به ڇپجنڊو رهندو هو. ان دور ۾ ڪي شاعر اهڙا به هئا جن کي ڪافي پسند هئي. ڪي شاعر نظم به لکندا هئا. فقير هدايت علي تارڪ ڪلاسيڪي شاعريءَ سان گڏوگڏ عروضي شاعريءَ تي به ڪاميابيءَ سان طبع آزمائي ڪئي. پر سندس شاعريءَ ۾ سڀ کان گهڻو تعداد غزلن جو آهي ۽ ٻئي نمبر تي ڪافيون اچن ٿيون. مطلب ته هن غزل ۽ ڪافي تي پنهنجي طبع جا خوب جوهر ڏيکاريا آهن. هن هيٺ سندس شاعريءَ جو ادبي جائزو پيش ڪيو وڃي ٿو.

سنڌي شاعريءَ جو تصوف سان پراڻو ناتو آهي. قاضي قادن، شاهه ڪريم، شاهه لطيف، سچل سرمست، بيدل، بيڪس، روحل، شاهه نصير، خير محمد فقير، دريا خان، مصري شاهه، ٻڌڙو فقير، سيد رکيل شاهه ۽ صوفي فيض درياھ جي شاعري تصوف جي مضمونن سان ڀريل نظر ايندي. تصوف سنڌي شاعريءَ کي ڇا عطا ڪيو؟ اهو سوال پنهنجي جاءِ تي دلچسپ به آهي ته سوچڻ جهڙو به. اها هڪ حقيقت آهي ته فارسي شاعري هجي يا سنڌي شاعري، جيستائين ان ۾ حقيقي عشق جو شراب شامل نه ٿيو هو، ته اها سرمستي کان خالي هئي. عشق جي جام پيئڻ کان پوءِ ئي مدامي مستي حاصل ٿئي ٿي. جيئن سچل سائين فرمايو آهي:

جنهن دل پيتا عشق دا جام
سادل مستو مست مدام.

صوفي بزرگن ۽ سنڌي ڳائڻن، سنڌ ۾ صوفياڻي شاعريءَ کي تمام گهڻو مشهور ۽ مقبول بڻايو. صوفياڻا ڪلام جهنگ جهر عام ٿي ويا. فقير يڪتارا ۽ ڇٻڙيون ڪٿي اوتارن ۽ اوطاقن تي بيخود ٿي ڳائڻ لڳا. ڪڏهن موج ۾ اچي نچندا به هئا ته ڳائيندا به هئا.

”نچ وي ناچو ٿي ويل نچڻ جي.“

هڪ دوست وٽان معلوم ٿيو ته شڪارپور شهر ۾ هڪ راڳ جي محفل ٿي هئي. ان ۾ هڪ ڳائڻو، صوفي خير محمد جي هيءَ ڪافي ڳائي رهيو هو:

پسي صورت جو سلطان، هم حيران لڳي.

اها ڪافي ڳائيندي فقير اهڙو وجد ۾ اچي ويو، جو ٻيا بند وساري صرف ”هم حيران لڳي“، ”هم حيران لڳي“ اچارڻ لڳو ۽ ڪو وقت انهيءَ جذبي ۾ رهيو.

صوفياڻي شاعريءَ مان هڪ ٻيو فائدو اهو به ٿيو ته شراب جنهن کي ”ام الخبائث“ چيو وڃي ٿو. سو حقيقي عشق جي علامت بڻجي ويو ۽ پير، جو ميخانه جو هڪ ذليل پيشور ليکيو ويندو هو، سو مرشد ڪامل جي مترادف بڻيو.

مختصر ته تصوف پنهنجي انيڪ خوبين سبب نه صرف وڏي مقبوليت حاصل ڪئي، پر

سنڌي شاعريءَ جي دائري ۾ وڏي وسعت پيدا ڪئي. کيس نوان فڪر، نوان موضوع ۽ نوان اسلوب عطا ڪيا جنهن سبب زبان مالا مال ٿي وئي. صوفي شاعرن پنهنجي منڙي زبان کي سينگاري، سنواري ان ۾ وڏي وسعت پيدا ڪئي.

تارڪ بنيادي طور هڪ صوفي انسان هو. عشق هر وقت مٿس چانيل رهيو ٿي، عشق ئي سندس شاعريءَ جو محرڪ بڻيو. هو ٻڌائي ٿو ته:

رڳ رڳ ۾ منهنجي هونگ ٿي هو هو سندن هلي،

احوال هو جو ظاهر ٿو هو بهو ڪريان.

هو عشق کان سواءِ انسان کي مردار سمجهي ٿو:

عشق ري انسان کي مردار جي سمجهو مثال،

ٿي حلال ابرو سندن تلوار جي تڪبير مڃ.

حضرت عشق سندس شخصيت کي سوڌي سنواري، هر طرح افضل ۽ اعليٰ بڻايو. تارڪ

عشق کي وڏو انعام ۽ وڏي دولت سمجهي ٿو. هو ٻڌائي ٿو ته جيڪي پنهنجي محبوب جي محبت ۾

مرن ٿا، سي شهيد آهن ۽ انهن جو مان مٿاهون آهي. اهڙو مان ۽ مرتبو ملن کي ڪڏهن به نصيب

ٿي نه ٿو سگهي.

شهيد عشق جا مرقد، مدامي رب ڪيا روشن،

نه ملن جي مزارن تي ڏنم تارڪ ڪڏهن ميلا.

تارڪ ٻڌائي ٿو ته عشق ”دوزخ ڌڙڪو“، ”بهشت دلاسو“ سمجهي، ٻين کان بي نياز رهي ٿو:

عشق لاهو ف عليهم ٿو ڪري،

پو ٿو لاهي دوزخي دهشت سندنو.

عشق ڇا آهي؟ ان جو پورو جواب ته ڪو ڪامل ئي ڏئي سگهي ٿو. پر ايترو ته سڀ ڄاڻن ٿا ته

اهو هڪ لطيف جذبو آهي، جو لطافت سان گڏوگڏ طاقتور به آهي. جنهن جي هم ڳيري سڄي دنيا ۾

مڃيل آهي جو خودي ۽ ان جي سڀني لوازم کي ساڙي خاڪ ڪري ڇڏي ٿو. تان جو عاشق جو نالو

نشان به نه ٿو رهي. چو ته اها آڳ محبوب کان سواءِ سڀ ساڙي خاڪ ڪري ڇڏي ٿي.¹

تارڪ فرمائي ٿو:

عشق سڀ نيڪيءَ بديءَ کان آه دور،

امر نه ڏين مهلت کان نفور،

عشق آڏو مات آهي سڀ مقام،

دوزخ و اعراف ۽ حور و قصور.

صوفي عشق ۾ پنهنجي خواهش، پنهنجي پسند، پنهنجو نفعو، ايتريقدر جو پنهنجي هستيءَ

کان به بيخبر ۽ بي نياز بنجي وڃن ٿا. سندن هر شيءِ محبوب جي ٿي وڃي ٿي. مولانا روم هڪ

¹ العشق نار يحرق ما سوي المحبوب.

مزبور آکاڻي لکي ٿو ته: ”هڪ ماڻهو پنهنجي محبوب جو درڪڙ ڪايو ۽ اندران آواز آيو ڪير؟
 ”مان“ جنهن تي محبوب چيو ته ”وڃ“، اڃا تون اندر اچڻ جي لائق نه آهين. جڏهن تنهنجي خامي
 جا ڏوئي جوڦل آهي، جدائيءَ جي باهه ۾ سڙي ويندي، تڏهن توکي اجازت ملندي“ اهو غريب سال
 کن جدائيءَ ۾ تڙپندو ۽ ٿاڀا کائيندو رهيو ۽ عشق جي آڳ ۾ جلندو رهيو. جڏهن سال کن کان پوءِ
 واپس موٽي آيو ته وري وڃي محبوب جو درڪڙ ڪيائين، جڏهن کانس پڇيو ويو ته ”ڪير
 آهين؟“ تڏهن جواب ڏنائين ته ”تون ئي آهين.“

بانگ زديارش ڪه برادر کيست هان.

گفت برادر هم توئي اي دلستان.

جنهن تي محبوب کيس ايئن چئي اندر گهرايو ته ”هڪ گهر ۾ ٻن جي گنجائش ڪانه هئي
 جڏهن ”تون“ مان ”ئي آهيون، ته خوشيءَ سان اچي سگهين ٿو.“

شاهه لطيف ڪهڙو نه سهڻو چيو آهي:

ٻن ترارين جاءِ، ڪانهي هڪ نيام ۾.

مون ۾ آهين تون، متان تنهنجو ئي توکي لڳي.

اهو ته مجازي عشق جو حال هو، جيڪڏهن حقيقي عشق آهي ته ان جي قوت جو ڪير اندازو
 ڪري سگهي ٿو؟ علامه شبلي لکي ٿو ته ”ان ڪشش يعني عشق جو سجدو حسن آهي، يعني جتي
 حسن هوندو اتي هيءَ ڪشش به هوندي ۽ جيتري قدر حسن ڪامل تر هوندو، اوتري قدر ڪشش به
 زياده سخت ۽ مضبوط هوندي جيئن ته حسن ڪامل صرف شاهد حقيقي ۾ ئي هوندو آهي، تنهن
 ڪري عشق به اهو ئي ڪامل هوندو، جو شاهد حقيقيءَ سان تعلق رکندڙ هوندو. اهو ئي سبب آهي
 جو صوفي حضرات جي شاعريءَ ۾ جيڪو جذبو ۽ اثر آهي، سو ٻين جي ڪلام ۾ مشڪل نظر
 ايندو. صوفي سونهارن جو مطلوب شاهد حقيقي ئي آهي، تنهن ڪري سندن عشق هوا و هوس کان
 پاڪ ۽ نهايت مضبوط ۽ دير پا هوندو آهي. مجازي حسن نامڪمل ۽ جلد ختم ٿيڻ وارو هوندو
 آهي، تنهن ڪري مجازي عشق ۾ اهوزور، جذبو ۽ استقلال ڪونه هوندو آهي، جو عشق حقيقي ۾
 هوندو آهي.“^۵

شاهه ڪريم بلڙي واري اها حقيقت هن ريت واضح ڪئي آهي، فرمائي ٿو ته:

مجازي موهي، ڪڏهن ويندم نڪري،

اکڙيون توهي، مڇڙ وهين وسهي.

مطلب ته صوفي نه صرف عشق کي هڪ اهم ۽ مؤثر قوت سمجهن ٿا، بلڪ سندن چوڻ آهي
 ته ”عشق ڪائنات جي تخليق جو باعث آهي ۽ عشق جو درجو ايمان کان به مٿاهون آهي.“ شاهه
 باهור رح فرمايو آهي:

^۵ شبلي نعماني: شعر المعجم، حصو پنجنون صفحو ۵۷

ايمان سلامت هر ڪوئي منگي، عشق سلامت ڪوئي هُو
جهڙي منزل عشق پڄاوي، ايمان خبر نه ڪائي هُو
صوفين جو چوڻ آهي ته الله پاڪ کي پنهنجي جمال باڪمال سان محبت آهي ۽ انهيءَ
ڪري ئي هن چاهيو ته ڪنهن آئيني ۾ پنهنجو مشاهدو ڪري، نيٺ هيءُ آئينو جنهن جونالو
ڪائنات آهي، سو تخليق ڪيو ويو. اهو ئي مضمون شاعرن نئين نئين نموني سان ٻڌو آهي.
رومي فرمايو آهي:

شد جهان آئين رخسار دوست،
هر دو عالم در حقيقت عڪس اوست.

تارڪ فرمائي ٿو:

تمنا ڪئي جڏهن ان جانِ جانِ جلوه پسائڻ جي،
ڪيائين ڪوشش اول آئين صورت بنائڻ جي،
مٿي پاڻي بنائي ان مان آئينو بنيائين.
وجهي عڪس ان ۾ رکيئين رمز پنهنجي رخ ڇپائڻ جي.

جويسو ٿا، پرينءَ جي صورت،
سالڪن صاف چيو ڪٿي سو گند.

تارڪ هڪ سچو صوفي هو. کيس سنگت به صوفين جي ئي پسند هئي. هونءَ صرف تصوف
جو وڏو ڄاڻو هو. پر سندس شخصيت عملي طور تصوف جو پيڪر هئي. اهو ئي سبب آهي جو
تصوف سندس شاعريءَ جو مک موضوع آهي.
هو وحدت الوجود جي سمجهاڻي هن ريت ڏئي ٿو:

ڪٿي هندو، ڪٿي مومن ڪٿي مسلم ڪٿي ڪافر،
بنائي بيڪ سو پنهنجا ٿيو سو بر ملا آهي.
ڪٿي بلبل، ڪٿي تارڪ ڪٿي ٿيو قادري ظاهر
چوي خود شعر خود اشعار خود طبع رسا آهي.
تارڪ فقير تصوف جي ٻين ڪيترن ئي نڪتن جي سهڻي نموني سمجهاڻي ڏني آهي.
سندس ڪلام پڙهڻ سان معلوم ٿيندو ته هونءَ صرف تصوف جو ڄاڻو هو. پر عملي طور به هڪ
صوفي باصفا هو.

اخلاق و نصيحت:

تصوف جو اخلاق سان تمام گهرو ۽ ويجهو ناتو آهي. ان جو سبب اهو آهي ته هڪ صوفي يا
سالڪ صوفيانہ تعليمات جي اثر سان جڏهن پنهنجي اعتباري هستي کي فنا ڪري ڇڏيندو آهي

تہ ان هستيءَ جا سڀ لوازم غرور، حسد، حرص ۽ ظلم وغيره خود بخود گم ٿي ويندا آهن.

مولانا سيد شاھ محمد نظير الحسن لکيو آهي تہ،

”تصوف کي درمياني حالت افعا لي ہے۔ جسے عملیات سے خاص تعلق اور درستی اخلاق سے خاص لگاؤ ہے۔ اللہ

کي محبت میں وہي بڑھ کر ہے جو سب سے زياده اخلاق الاهی سے متعلق ہے۔“^۵

جڏهن سالڪ سمجھي ٿو تہ نہ مان آهيان ۽ نہ ڪا منهنجي ذاتي ملڪيت آهي. مان ان جو ئي آهيان ۽ سندس ئي طرف موٽي وڃڻ وارو آهيان، تہ فردن ۽ قومن جي وچ ۾ ”مان“ ۽ ”تون“ جا ختم ٿيڻ وارا ويڃا، پنهنجو پاڻ ختم ٿي ويندا آهن. صوفي سچارن کي نہ مال جي طلب هوندي آهي ۽ نہ شان و شوڪت ۽ شاهي ديهي جي. هو هميشه دنيا جي بکيڙن کان دور رهڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، خود تارڪ فقير جي زندگي ان ڳالهه جي شاهد آهي.

اخلاقيات جي سلسلي ۾ دنيا جي بي ثباتي، صوفيان شاعريءَ جو اهم موضوع رهي آهي. شايد ان جو وڏو سبب اهو آهي تہ هو پنهنجي اکين سان ڏسندا رهن ٿا تہ روز حڪومتون ٺهنديون رهن ٿيون ۽ ٻهنديون رهن ٿيون. اجل اٿڻ آهي، موت جو پيالو ضرور پيئڻو آهي. زماني جا انقلاب ۽ موت فوت تہ هر ڪو ڏسندو رهي ٿو، پر هڪ صوفي جو شاعر بہ آهي، سو ڪيترو حساس ٿئي ٿو. ان جو اندازو هڪڙو صوفي شاعر جي ئي ڪلام مان چٽيءَ ريت لڳائي سگهجي ٿو.

ويھين صديءَ جي پھرين اڌ تي نظر ڦيرائڻ سان معلوم ٿيندو تہ اھو انتشار ۽ افراتفری، بغض ۽ ڪيني، نفاق ۽ ناسازي، دوکي ۽ دغا، مکر ۽ فريب، خود مطلبي ۽ خود غرضي، خوشامد ۽ چاڀلوسيءَ جو زمانو هو. ھندن ۽ مسلمانن جي مذھبي جنون سبب ھندو مسلم چڪتاڻ شروع ٿي، جنھن جو چيھ اھو ٿيو جو ھندن کي پنھنجو وطن ڇڏڻو پيو ۽ سنڌ کي پاڪستان نصيب ٿيو. ان زماني ۾ ھڪ ٻئي تي ڪيس، سازشون، پڇ ڊاھ، ساڙ ٻار، گارگند عام ڳالھيون ھيون. خود مسلمانن جا بہ ڪي فرقا مذھبي مناظرن ۽ جھيڙن جھڻن ذريعي نفاق جي باھ ڏکائي رھيا ھئا. ڪڏھن بريلوي ۽ ديوبندي فرقن جا جھيڙا، ڪڏھن شيعہ سني جا جھيڙا، جيڪي پنجاب جي ملن مولوين، ڏاڪرن ۽ واعظن پيدا ڪيا، اھڙو ماحول ڏسي، تارڪ فقير چٽيءَ ريت چئي ڏنو تہ:

نہ جھيڙي بنا آھ تارڪ پيو ڪجھ،

لڌم جو تشيعت ۽ سنت جو منجھ.

پر مشرب رندان انھن ڳالھين کان پاڪ آھي. اتي صلح ئي صلح آھي. نفاق جو نالوئي ڪونھي، جيئن تارڪ فرمائي ٿو:

مشرب رندان ۾ آغاز تا انجام صلح.

اھو حال ڏسي تارڪ، فقيري پوش پائي، دنيا جا لڳ لڳاپا لاهي، صوفين جي سنگت ۽ صحبت اختيار ڪئي. اھا ئي سنگت کيس پسند ھئي، جيئن پاڻ چيو اٿس:

تارڪ مون کي صوفي وٺن، شل پنھنجي سنگت ۾ کڻن.

^۵ محمد نظير الحسن سيد: العرفان، ص ۹۰-۹۱ سال ۱۹۱۶ع

سنگت به صوفي جي ٺهي، صوفي صفا صوفي صفا.
 تارڪ ڪلفت ۽ ڪدورت، ڪروڙ ۽ ڪيني کي ڪوري ڪيڙ، پيار و محبت اتحاد و
 اخوت جو پيغام ڏيندو رهيو ۽ پاڻ ۾ هر دم هڪ ٿي رهڻ جي هدايت ڪندو رهيو:
 ڪدورت ڪڍي ڪفر اسلام جي،
 هم سان ٿي هڪ دل رليون پيو رليج.
 ڪنهن سان ظلم ۽ زيادتي ڪرڻ يا سرڪشي اختيار ڪرڻ انتهائي خراب ڳالهه آهي.
 جيڪي نوڙت ۽ نياز وارا هوندا آهن، سي ڪڏهن به سرڪش ڪين ٿيندا آهن:
 ڪجي ڪين ڪنهن سان ڪڏهن سرڪشي،
 سراپا اهو آهه نوڙت جو منجهه.
 تارڪ ٻڌائي ٿو ته حرص و هوس بچڙيون بلائون آهن. انهن کان هميشه پاسو ڪجي. جن
 نياڳن انهن کي پنهنجي دل ۾ جڳهه ڏني، سي سدائين نقصان ۾ رهندا. حريص هر طرح خلق خدا
 کي آزاريندو رهي ٿو. هو ڪڏا ڪم ڪندو رهي ٿو. تنهن ڪري انسان کي ڪپي ته ڪڏهن به
 حرص جي چار ۾ گرفتار نه ٿئي. تارڪ فرمائي ٿو ته:
 سو ڪيئن نه مک جان منهن کي پتي، توڙي اڏي مٽي،
 جنهن کي جهان ۾ ٿيا حرص و هوا نصيب.
 تارڪ نه صرف دنيا جي طالبن کي خراب سڏيو آهي، پر آخرت جي طالبن کي به ننڍو اٿس.
 هو هميشه طالب الموليٰ ٿي رهڻ جي تلقين ڪندو رهي ٿو. هو ٻڌائي ٿو ته صحيح معنيٰ ۾ مردهاڻي
 ئي آهن، جيڪي موليٰ جا طالب آهن:
 طالب الدنيا مونث، طالب الموليٰ ٿي مرد
 ٿا چون تنهن کي مخنث، جنهن کي عقيبي جي طلب.
 جڏهن دنيا جي ڌنڌن کان پاڻ کي آزاد ڪبو، تڏهن ئي مقصد جو موتي ملندو. پر جيڪڏهن
 طالب دنيا جي ڌنڌن ۾ غرق هوندو ته اهو منزل مقصود نه ماڻي سگهندو.
 ڪر ڦٽا دنيا جا ڌنڌا، جي ٿي مولا جي طلب
 ڪين مولا جي طلب ٿئي، جي ٿي دنيا جي طلب
 جڏهن ڪو دنيا جي حرص و هوس ۾ ڦاسي پوي ٿو ته ان جو اتان نڪرڻ محال ٿيو پوي،
 تارڪ ان کي ”چور ڳپ“ سڏي ٿو. جا هڪ نئين ۽ مناسب تشبيهه آهي. جنهن جي استعمال ڪرڻ
 سان نه صرف سنڌي ماحول جي عڪاسي ڪئي اٿس، پر پنهنجي شعر کي به پراثر بنايو اٿس،
 شعر ملاحظه فرمايو:
 نه دنيا مان تارڪ ڇڏي ڪير سگهيو
 نه نڪتو ڪو ڦٽڙي منجهان ”چور ڳپ“
 دل خدا جو گهر آهي: تنهن ڪري اها پاڪ ۽ صاف هٿڻ گهرجي. پر جيڪڏهن دل تي

ڪدورت جي ڪٽ چڙهي وڃي ته ”الله“ واري صيقل سان ان کي صفا ڪرڻ گهرجي. جڏهن دل جو آئينو صاف هوندو، تڏهن ان آئيني ۾ محبوب جو مشاهدو ماڻي سگهيو.

صفا ڪر دل جو آئينو ته دلبر جي پسين صورت،

انهيءَ زنگار کي تون ”لا“ جي صيقل سان هڪدم ڪٽ.

صوفي شاعرن جي ڪلام جي مطالعي مان معلوم ٿيندو ته هنن ظاهري علم کان وڌيڪ روحاني علم کي اهميت ڏني آهي. هو ڀرت جو پٺو پڙهڻ ۽ عشق وارو اکر اچارڻ جي تلقين ڪندا رهن ٿا.

قاضی قادن جوہک بیت آھی:

ڪنز، قدوري، ڪافيہ جي پڙهي پروڙين سڀ

تہ کر مندی ماکوڑی کوہ ۾ پیئي کچی اپ.

پت جي گھوٽ شاھ لطيف فرمايو آهي:

اڪريڙهه عشق جو پيا ورق سڀ وسار.

تارڪ ڪنز، قدوري، ڪافيہ ۽ صرف و نحو، فقہ حديث ۽ تفسير جو علم مدرسن ۾ حاصل ڪيو هو. پر هو ٻڌائي ٿو ته ان علم کان معرفت واري هڪ ئي ڪتاب جو مطالعو وڌيڪ بهتر ۽ برتر آهي:

علم صرف ونحو تفسیر و حدیث وفقہ چٹہ

درس دل جي ۾ رهي ڪو پڙهه ڪتاب معرفت.

کر مطالعہ درس دل میں عشق وحدت جو سبق،

چو تو اٽلائين قدوري، ڪنز، ڪافيہ جو ورق.

نفس انسان جو وڏو دشمن آهي. تنهن ڪري انسان جو فرض آهي ته ان کي پنهنجو دوست نه بڻائي، بلڪ ان کي دشمن سمجهي کيس زير ڪري، مٿس ضابطو رکي. چو ته جيڪڏهن ان کي چٽراڳ ڇڏي ڏبو ته هو انسان کي گمراهه ڪري ڇڏيندو: محمد بخش واصف حيدرآبادي جو هڪ شعر آهي:

گهلي هي ويندو راه جهنم ڏي باليقين،

نادان نفس جي نه هت پنهنجي مهار ڏي

تارڪ به نفس کي تابع ڪرڻ جي تلقين ڪئي آهي پر سندس اندازن والو آهي. فرمائي ٿو:

ڪمائي جي ڪُڙھ ۾ ٻڌل آ ڀلو.

نه گهر نفس جي گهوڙي تورڻ جو وجهه.

هو وڌيڪ ٻڌائي ٿو ته ٻاهريون بلائون مارڻ ڪا پهلواني ڪين آهي. پر صحيح معنيٰ ۾ پهلواني اها آهي ته پنهنجي اندر واري بلا يعني نفس کي مارڻ گهرجي.

مارين ٿو بهريون بلائون لحظي ۾ لڪ ڇا ٿيو.
مار جيڪا آهي تنهنجي نفس جي اندر بلا.
هڪ سڄي عاشق جو فرض آهي ته هوڏ ۽ هٿ ميساري، پاڻ وساري، نفس کي ماري مات ڪري:
عاشق آهين ته سگهو پاڻ وسارج ڪنهن ريت،
هوڏ ۽ هٿ ڇڏي نفس کي مارج ڪنهن ريت.
هيءَ دنيا فاني آهي. ساهه تي ڪو ويساهه ڪونهي، لڳو واءِ، ويو ساهه. حياتي ڪنهنجي جو
ڇٽڪو آهي. واريءَ جي ڪوٽ مثل آهي جو جلدي ڪري پوي ٿو. تارڪ ٻڌائي ٿو ته هن دنيا جي
باغ جو رنگ و بونيت ختم ٿي ويندو. چو ته هيءُ سارو باغ بي بقا آهي. تنهن ڪري هر انسان کي
گهرجي ته پيار ۽ محبت جو وکر وهائي، ته جيئن سندس نالو نشان باقي رهي:
هن باغ جي بقا جو آرنڱ و بوعبث،
غنچه ڪلڻ کان اڳ ۾ ڌرتيءَ ۾ ڪي ڌريا.

چشم عبرت ساڻ ڏس، گور غريبان جا دڙا،
ڪيترا ها قصرتن جا ٿي ويا مسمار سپ.

اٿئي جي نقد جان هٿ ۾، وهائج هي وکر تارڪ،
هليا ويا جي هي واپاري ته ساري عمر چپ پيو چٽ.

عشقيه شاعري:

غزل جي شاعريءَ ۾ عشق جو مضمون لازمي هوندو آهي. چو ته غزل جي لغوي معنيٰ ئي آهي
عورتن سان ڳالهيون ڪرڻ. اهو ئي سبب آهي جو فارسي، سنڌي ۽ اردو غزليه شاعري عشق و
محبت جي مضمونن سان ڀر آهي. تارڪ جي شاعريءَ جو به گهڻو حصو انهيءَ ئي مُک مضمون تي
مشمول آهي. هو هڪ حسن پرست انسان هو. عشق سندس رڳ رڳ ۾ سمايل هو. هو عام غزل جي
شاعرن وانگر خيالي عاشق ڪين هو پر هن صحيح معنيٰ ۾ عشق ڪيو هو ۽ سهڻن جي ثنا خواني
سندس ورد ۽ وظيفو هو. هڪ هنڌ فرمائي ٿو:

تا ثنا خوابي ڪريون سهڻن جي اهڙي ريت سان،
جيئن ٻڌائن تا خليفا، پير کي ۽ پاڻ پٽ.

تارڪ جيڪو شعر چيو آهي، سو تفريح طبع لاءِ نه پر اندر جي اڌمن کيس شعر چوڻ تي
مجبور ڪيو. سندس ڪيترائي شعر ائين معلوم ٿئي ٿو ته ڄڻ نچندي، مستيءَ جي حالت ۾ چيا
اٿس. هو صحيح معنيٰ ۾ صوفي شاعر هو. سندس شاعريءَ جي اوسر به ان ئي ماحول ۾ ٿي، اهو ئي

سبب آهي جو سندس ڪلام عشق ۽ محبت، تصوف ۽ معرفت حسن ۽ حسن پرستيءَ جو خزانو آهي. تارڪ جي حسن پرستي ان حد تي پهتل هئي، جو جتي به هن سونهن وارا ڏٺا ٿي، اتي لڏو لاهي ويهي رهيو ٿي، جيئن پاڻ ئي چيو اٿس ته:

مون جهانِ حسن ۾ سهڻا ڏسي،
ديده بازي لاءِ لاڻي آه لڏ.

۽ حسن جي هٻڪار جو واس وٺڻ لاءِ ڀنور بڻجي وڃي ٿو:
مثل پونرن جي ٿرون ٿا گلرخن جي چوٽرف،
ات ونون ٿا واس آهي حسن جو هٻڪار جت.
هو مرخن کان گهڻوئي منهن موڙڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، تڏهن به سهڻن کان سواءِ سندس
هڪ دم نه ٿو سري:

ٿي مرخن کان تارڪ موڙيوسي منهن گهڻو،
ليڪن انهن بنان حياتيءَ جا دم سريا،
تارڪ پاڻ اجارڻ جو نسخو نظر باز ڪي اهوئي ٻڌائي ٿو ته:

جي نظر باز ۽ عاشق ٿو ٿيڻ چاهين تون،
سڪ ۾ سهڻن جي سڙي پاڻ اجاريج ڪنهن ريت.
کيس عشق وارا وٺڻ ٿا ۽ انهن کي دل سان دعائون ڏيندو رهي ٿو، پر جي برهه کان بيزار آهن،
تن کي پتئيندو رهي ٿو:

الاهي عشق وارن کي سلامت تا قيامت رک.
نه هڪڙي جهٽ به ڏي هڪ برهه جي بيزار کي صحت.

هو ٻڌائي ٿو ته محبوبن جي محبت واري مام ملان سمجهي نه سگهندا، ڇو ته هو صرف چار
تت ڄاڻن ٿا. پر انهن اڻڄاڻن کي خبر نه آهي، ته ”پريت“ پنجنون تت آهي:

ماهروين جي محبت جو نه ملن سمجهيو مت،
چار تت عالم چون ٿا، پرت پنجنون آه تت.
جڏهن حضرت عشق دل ۾ ديو دمائي ٿو ته پوءِ سارو ڪاروبار ڇڏي وڃي ٿو:
عشق جي اوقات ۾ ڪثرت جو ڪاروبار ڇڏي،
شهر ڇڏي، دڪان ڇڏي، بازار ڇڏي، واپار ڇڏي.

ذرا هيءُ به شعر ملاحظه فرمايو ۽ عشق جي اثر جو اندازو لڳايو: تارڪ فرمائي ٿو:

عشق جي آثار کان ٿي ويا سيئي يڪبار چپ،
عقل چپ، ادراڪ چپ، اذڪار چپ، افڪار چپ.

تارڪ ٻڌائي ٿو ته عشق آسان نه آهي، محبت محنت گهري ٿي، اتي ڪالمنپ هلي نه سگهندي:

محبت ۾ محنت اچي ٿي مٿي،
هلي ڪين هرگز اتي لم ٺپ.

مٿئين شعر ۾ ”لم ٺپ“ وارا عام لفظ ڪهڙي نه خوبصورتيءَ سان نڀايا اٿس.
هو ٻڌائي ٿو ته سڪ جو سودو سهانگو نه آهي، پر هتي سر قربان ڪرڻو پوي ٿو: محبت ڪا
مڇي پاڇي نه آهي جو ڪنهن هٿ تي ملي سگهي:

هي سودو سر جو آهي ۽ مهانگو ٿو ملي ڏاڍو
مڇي پاڇي نه آهي جو وڪامي ٿي ڪنهن جي هٿ.

تارڪ محبت جي مشڪل مرحلن ۾ ثابت قدم رهيو، تنهن ڪري کيس يقين آهي ته:

اسان جي ڪندا عشق تي آفرين،
وڃي پئي اها جي امينن کي سڏ.

تارڪ ٻڌائي ٿو ته الله پاڪ عاشقن جو رتبو بلند ڪيو آهي. ملان ڪٿي ڪيڏا به مٿا مارين ته
به انهيءَ اعليٰ مقام کي پهچي نه ٿا سگهن. هوان دعويٰ جو دليل اجهو هن ريت ڏئي ٿو:

شهيد عشق جا مرقد مدامي رب ڪيا روشن،
نه ملن جي مزارن تي ڪڏهن تارڪ ڏنم ميلا.

هو بار بار عشق ڪرڻ جي صلاح ڏئي ٿو ۽ عقل جي ياري کان دور رهڻ جي نصيحت ڪري ٿو:

عشق ري بي کي اختيار نه ڪر،
عقل هرگز تون پنهنجو يار نه ڪر.

تارڪ ٻڌائي ٿو ته جنهن دل ۾ عشق نه آهي، سا مردار آهي ۽ ان کي حلال ٿيڻ لاءِ ابرو جي
تڪبير جي ضرورت رهي ٿي، شعر ملاحظه فرمايو:

عشق ري انسان کي مردار جي سمجهو مثال،
تي حلال ابرو سنڌي تلوار جي تڪبير مڃ.

هو ساقِي کان عشق جا پر پيالا گهرندو رهي ٿو. چو ته تن جي پيئڻ سان ويران دل مخزن اسرار

بُڻجي وڃي ٿي:

ساقِيءَ صاحب ڪرم ڏي ساغر سرشار عشق،
تا ٿئي ويرانه دل مخزن اسرار عشق.

هو عاشق کي نصيحت ڪري ٿو ۽ شعر وري ڪيڏو نه پيارو چيو اٿس، سهڻو خيال، سهڻا

الفاظ، تنهن ڪري شعر ۾ وڏو تاثير پيدا ٿي پيو آهي:

اشڪ جو طفل راز کولي ٿو.
اهڙو سنگتي ڪڏهن به ٻار نه ڪر.

زلف:

غزل جي شاعري جيئن ته سراسر عشقيه شاعري هوندي آهي ۽ عشقيه شاعريءَ جو سونهن، سونهن وارن جي صفت ۽ ساراهه ۾ سمايل آهي ۽ جڏهن محبوب جي سراپا بيان ٿيندي، تڏهن زلف زوراور جو ذڪر ضرور ٿيندو. غزل جي شاعرن هن موضوع تي ڪيترائي شعر چيا آهن. تارڪ به هن موضوع تي ڪيترائي خوبصورت شعر چيا آهن. ڪجهه نوان خيال به پيش ڪيا اٿس ته ڪن پراڻن خيالن کي به پنهنجي جدت طبع سبب نئين نموني پيش ڪيو اٿس. هيءُ موضوع کيس ايڏو ته مرغوب هو، جو ڪيترن شعرن چوڻ کان علاوه ٽي ”مسلسل غزل“ پڻ هن موضوع تي چيا اٿس. هن غزلن جو ردیف آهي ”بلا“ ۽ هڪ غزل جو ردیف ٿي ”زلف“ آهي. ان غزل مان نموني طور تي شعر پيش ڪجن ٿا:

اهڙو پاڻي پيچ ٿي دل عاشقن کي تار زلف،
نانگ چوڙو چاڙهي جيئن، تيئن پيچ پاڻي مار زلف.
ايئن ٿي مهجوري ۽ دل موڙهي رهي مشتاق جي،
جيئن رهي موڙهو مٿي ان خوڀرو خمدار زلف،
زلف مشڪين جو آهي تارڪ سدا سودا زده،
تنهن ڪري اڪثر انهيءَ جي وات آ گفتار زلف.

زلفن جا سنهڙا سڀ نه سمجهڻ گهرجن، چو ته اهي جڏهن ڏنگ هڻن ٿا ته ماڻهو درد جي شدت کان ٽپا ڏئي ٿو:

نه تون ڀانءِ زلفن جا سنهڙا هي سڀ،
هڻن ڏنگ جيڪر ته ڏين ٺينگ ٽپ.

عاشق ويچارو محبوب جي مُڪ جو صحيح لطف ڪيئن حاصل ڪري سگهي:
ڪيئن وٺان مان لطف روءِ دلربا،
زلف جي هر وقت آ چاري بلا.

هيءَ بلا اهڙي آهي، جتي گرو گوگي جي به دال نه ٿي ڳري، تارڪ مشهور محاورو استعمال ڪري، پنهنجي شعر ۾ وڏي خوبصورتِي ۽ تاثير پيدا ڪيو آهي.
ات گرو گوگي جي ڳرندي ڪين دال،
سخت آ زلف - صنم واري بلا.

تارڪ زلف واري بلا بابت گهڻائي شعر چيا آهن. ذرا هيءُ شعر ملاحظه فرمايو جنهن ۾ پنهنجي نادانيءَ جو ذڪر ڪهڙي نه سادگيءَ سان ڪري ٿو:

چو ڪرين ٿو هجر جانان ۾ تصور زلف جو،
بيوقوفِي ڏس جو چاهين ٿو ڪري واهر بلا.

هڪ ٻئي شعر ۾ وري لفظن جي تڪرار سان محبوب جي زلفن جو ظلم ڪهڙي نه اثرائتي

انداز ۾ پيش ڪيو اٿس.

مارمار آتنهنجي ڪوچي ۾ سدا

زلف بڻجي ويٺو مار آ، ماريار.

مارگيسو جو ڏنگ اهڙو آهي، جو ڏنگ لڳڻ سان ويچاري عاشق جا ڏهاڙا پورا ٿين ٿا. پر شاعر ان موت تي خوش ٿئي ٿو ڇاڪاڻ ته هو ان موت کي شهادت تصور ڪري ٿو. تارڪ ”ڪشتگان ڪربلا“ لفظن آڻڻ سان شعر ۾ وڏو سوز ۽ تاثير پيدا ڪيو آهي.

مارگيسو جي ڏنگڻ سان ٿي ويو تارڪ شهيد،

حشر ان جو چو نه ٿئي ”در ڪشتگان ڪربلا.“

زلف جي تصور ۾ جا رات گذري ٿي، سا ايئن آهي جڏهن يوسف عليه السلام جي زندان ۾ رات

گذري ٿي.

تصور زلف ۾ شب بسر ٿي

پئي يوسف کي جڏهن زندان ۾ رات.

ذرا هيءُ شعر به ملاحظه فرمايو:

هن زلف پر شڪن جي تصور ۾ ٿي ٿئي،

عمر دراز خضر به هڪ لحظي ۾ تمام.

زلف جو هڪ تصور هيءُ به آهي:

زلفن جي تصور ۾ ٿو مئي شام جي پيان،

آهيان حريفو آءُ ته سلطان شام جو.

محبوب جي زلفن جي خوشبو جو احوال ڪو تارڪ کان پڇي.

تنهنجي زلف عنبرين جي رشڪ کان ٿيو اي پرين،

عطر چٽ، عود ۽ اگر چٽ، نافٽ تاتار چٽ.

جيئن جو تنهنجي زلف جي خوشبو کڻي آئي صبا،

تيئن ويو عالم مان گهٽجي مشڪ و عنبر جو رواج.

زلف جو ذڪر به زلف يار وانگر ڪجهه طويل ٿي ويو. هينئر عجيبين جي البيلي اڪڙين جو

ڪجهه احوال اورجي، محبوب جون اڪڙيون جڏهن ميخانا آهن، يا ڪي پيمان آهن، جو عاشق بنا

پيئڻ جي مست و مست ٿي وڃي ٿو.

سرمست، جگر مست، ٿي دل مست ۽ دم مست،

مون کي ڪيو آه فقط چشم صنم مست.

محبوب جو منهن مصحف جي مثال آهي، جيڪي عاشق اتان اکين جي آيت پڙهن ٿا، تن کي

ٻئي ڪنهن ڪتاب پڙهڻ جي ضرورت ئي پيش نه ٿي اچي:

ڪهڙو انهن جو ڪم آ، قران سان دعا سان،

صورت سان جن پڙهي آ، تنهنجي اکين جي آيت.
محبوب جي لب جي لالائي تان ياقوت، مرجان ۽ ڪئي ڳاڙها گل گهور ٿين ٿا ۽ لاله جي گل
تي ترشڪ کان داغ ٿي پيو آهي:

تنهنجي لاله لب کان لاله ٿي گذاري داغدار،
ٿو ٿئي ياقوت مرجان ۽ گل احمر نثار.
مٿئين شعر ۾ محبوب جي لب جي نئين نموني تعريف ڪرڻ سان گڏ شعر کي صنعت
حسن تحليل سان پڻ سينگاريو اٿس.
محبوب جا لاله لب نه صرف خوبصورت آهن، پر ڏاڍا مٺا به آهن، جن اها چاشني چڪي، تن
کي قند و نبات مان ڪو مزو نه ايندو:

ڪڏهن لطف شيرين لبن جون ڏيندي،
مڪدر ٿي قند مڪرر ملندو.

جو چڪي چاشني، سو چوي توهين،
آهي شيرين لعل لب لاريب.
اهڙي مٺي محبوب جي واتان وري ڪٿا ٻول نڪرن، ڪيڏي نه حيرت ۽ تعجب جي ڳالهه آهي.
دل کي ڪندي سوال ٿي حيرت ونيو وڃي،
شيرين لب مان تنهنجي جو آيو جواب تلخ.
اهو مضمون حافظ شيرازي هن ريت بيان ڪيو آهي:
بدم گفتي و خورسندم عفاڪ الله نڪو گفتي
جواب تلخ مي زيب لب لعل شڪر خارا
خواجہ غلام فرید فرمایو آهي:

سڀ مصري ڪنڊ نبات يلیم،
اعجاز مسیح دي بات يلیم،
مئي، ڪوثر، آب حیات يلیم،
سڄو شوخ سخن راول ٿي دي

محبوب جون اڳيئي قاتل، ويتر هو سرمو پاڻي ۽ ڪجل جي ڌار ٺاهي، درد وارن ڏي
نھاري ٿو، ته عاشقن جا سر ڌڙڪان ڌار ٿي وڃن ٿا ۽ چار چشميءَ سان واٽهڙو مسافرن جون دليون ۽
دين ايمان ڦري ڇڏي ٿو. تارڪ اهي ۽ ان قسم جا خيال تمام خوبصورت ۽ سان شعرن ۾ پيش ڪيا
آهن. شعرن ۾ شروع وارو لفظ ٻئي مصرع ۾ قافيي طور استعمال ڪري شعر کي شاعرانه صنعت
سان سينگارڻ سان گڏ زبان تي عبور هئڻ جو دليل پيش ڪري ٿو: شعر ملاحظہ فرمايو ۽ شاعر جي

ڌار سڙمي ۽ ڪجل جي سان ڪرين،
درد وارن جون سريون ٿو ڌار ڌار،
چار چشمي سان اڪيلي سر ڦرين،
تو مسافر پ، ٿي ٿي، چار چار.

مطلب ته محبوبن کي عاشقن جو قتل مباح آهي:

دلبرن وٽ عاشقن جو سر ڪٽڻ آهي مباح،
يا هٽي پيڪان پنڀڻين جا ڦٽڻ آهي مباح.

جڏهن محبوب منهن مٽي وڃي ٿو ته عاشق کيس پرچائڻ لاءِ هر طرح جا حيل هلائي ٿو. هو
کيس پرچائڻ لاءِ چڱا مڙس ۽ پير فقير ميڙ وٺي وڃي ٿو ته من پيارو پرين پرچي پوي پر سنگدل
سهڻو اها ميڙ موٽائي ڇڏي ٿو ۽ التو عاشق سان تڪرار ڪري ٿو:

ڪين موٽائي ڇڏج هيئن ميڙ کي،
در تي آين سان نه ڪر تڪرار پرچ،
ميڙ ٿي پير و فقير آيا مڙي مون ساڻ گڏ،
ڪين پرتو پر پرين چوندي ٿيا لاچار سپ.

اهو دستور آهي ته رٿل کي پرچائڻ لاءِ پير فقير ميڙ وٺي آڻيا آهن ۽ در آڻي سڀ ڳالهيون وساري
اڳلو پرچاءُ تي راضي ٿي ويندو آهي ۽ تڏي آين سان تنگ نه پوندو آهي. جيئن چوڻي آهي ته ”تڏي آڻي
تنگ نه پئجي، توڙي هجن وير هزار.“ تارڪ مٿين شعرن ۾ مقامي ماحول جي تصوير پيش ڪئي آهي.
عاشق ويچارو وصال جون واٽون نهاري بندو رهي ٿو هو جدائيءَ جون ڪاريون مصيبت واريون
راتيون رٿندي ۽ سڌڪا پريندي گذاري ٿو ۽ درد مان دانهون ڪندو رهي ٿو:

اشڪباريءَ سان نالهه وافغان،
آه برسات ساڻ شامل گوڙ.

هونا اميد نه آهي، کيس اها اميد ۽ آسرو آهي ته رٿل راڻو هڪ نه هڪ ڏينهن ضرور ريجهندو
۽ جلد ئي وصال جو واءُ ورندي تنهن ڪري هونا زنين وٽ آزي نيازي ڪندو رهي ٿو ۽ شاهه جي هن
مصرع تي پوري ريت عمل ڪندو رهي ٿو ته:

جي ليلائي نه لهين، ته پڻ ليلايڃ.

تارڪ فرمائي ٿو:

ناز وارن سان ٿو جڳائي نياز،
شوخی کي تارڪا ٻئي هٿ جوڙ.

هو هر وقت کيس دل سان دعا ڪندو رهي ٿو:

ڪين ايندين ته به، ڪبي توکي دعا،
جان من هر دم تون پنهنجي جاءِ جُڙ.

جڏهن سوز فرقت سبب کيس گرمي ستائي ٿي ۽ من تي مونجهه رهي ٿي ته هو وره وارن وٽ
”وائڪ جهٽڻ“ ۽ ساڻن روح رهاڻيون ڪرڻ وڃي ٿو:

سوز فرقت کان اي تارڪ جيڪڏهن گرمي رسي،
وره وارن وٽ وڃي وائڪ جهٽڻ آهي مباح.

تارڪ ٻڌائي ٿو ته عشق جو ٻوٽو ڪڏهن به ڪومائجي نه ٿو سگهي. ڇو ته نيٺن مان ڳوڙهن
جي اڏجاري آهي:

ڪٽ نهالِ عشق ٿو ڪومائجي،
اشڪ جي نيٺن مان جاري آه اڏ.

کيس پنهنجو محبوب هر وقت ياد آهي. ان کان سواءِ کيس ٻيو ڪي ڪين ياد آهي.
ايتريقدر جو ورد وظيفا ۽ نفل نمازون به وساري وڃي ٿو:

مون کي نالو يار جو ياد آه، ٻيو ڄاڻان نه ڪو.
نفل ڪٽ، اوراد ڪٽ، دعوات ڪٽ، اذڪار ڪٽ.

آخر سندس التجائون، آهون ۽ داهون اثر ڪن ٿيون، محبوب مهربان ٿي وٽس اچي ٿو پر
لچارو محبوب، لڄ ۽ شرم سبب ساڻس گهرون ٿو ٿئي. ان وقت واري حجاب تي کيس افسوس به
ٿئي ٿو ته ڪاوڙ به اچي ٿي: ڪاوڙ به ڇو نه اچي جو ورهين کان پوءِ وصال جو ورق وري ۽ اهو به ايئن
حجاب ۽ شرم ۾ گذري وڃي ته ضرور منيان لڳندي تارڪ فرمائي ٿو:

نه ٿو مان سمجهي سگهان آئي آ الائي ڪٿان،
ملڻ جي وقت پئي وڃ ۾ آه ڪاهي لڄ.
وجهي بگاڙ ٿي هر دو فریق جي دل ۾،
اگر هو ماڻهو هجي ڏيان وڃي ها ڦاهي لڄ.

مختصر ته تارڪ پنهنجي شاعريءَ ۾ حسن و عشق سان تعلق رکندڙ مضامين وڏي خوبي ۽
خوبصورتيءَ سان ٻڌا آهن. انهن شعرن ۾ زبان ۽ بيان جون ڪيتريون ئي خوبيون نظر اينديون. سندس
شاعريءَ تي فارسيءَ جو ڪجهه اثر ضرور آهي، پر هن سنڌي ماحول کي به وساري ڪونه ڇڏيو آهي.

سرفروشي ۽ جان نثاري:

صوفي هڪ وڏو مجاهد ٿئي ٿو هو انسان ذات جي بهتري ۽ ڀلائيءَ لاءِ وڏي کان وڏي قرباني
ڏئي ٿو. هو ڪڏهن به مصلحتن جو شڪار نه ٿو بڻجي، پر حق جو هو ڪو ڏيندي، سوريءَ جو
سينگار بڻجي ٿو. تصوف جي تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿيندو ته صوفي سچارن پنهنجي
اصولن ۽ عقيدن جي برتري خاطر حق جي راهه ۾ سر ڏئي سرخرو ٿيا. منصور حلاج انا الحق جو

نعرو بلند ڪري، سوريءَ جو سينگار بڻيو ۽ اڄ ڏينهن تائين انا الحق جون تنوارون انهيءَ حقيقت جون آئينه دار آهن، ته قرباني ۽ سرفروشي کان سواءِ عشق جي عظمت حاصل ڪرڻ مشڪل آهي. تارڪ، جيئن ته منصوري مام جو متوالو ۽ انهيءَ راه جو پابند ٿيو هو، تنهن ڪري هن به پنهنجي شاعريءَ ۾ اهڙوئي پيغام ڏنو آهي. مثلاً:

مرد ٿي منصور ته دل، تن مٿي تعذير مڃ،
جو اچيئي، سر اتي، سو تيغ، تبر، تير مڃ.

انسان پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪاميابين ۽ ڪامرانين جو خواهشمند هوندو آهي. ڏينهن رات سندس اها ئي آرزو هوندي آهي ته دنيا ۾ وڏو ۽ ڪاميابيون حاصل ڪري، پنهنجو نالو روشن ڪري پر تارڪ جي نظر ۾ زندگيءَ جي سونهن ۽ سوڀ انهيءَ ۾ ڪانهي. هو زندگيءَ جي اصل ڪاميابي محبت جي راه ۾ فنا ٿي وڃڻ ۾ سمجهي ٿو، ڇو ته ان کان پوءِ ئي انسان کي امر ٿي وڃڻ جي سوڀ ۽ دلين تي نقش ٿي وڃڻ جي سونهن نصيب ٿيندي آهي.

منجهه محبت جي مرڻ هيءَ عاشقن جي سونهن سوڀ،
ڏک ڏسڻ کان نا ڏرڻ، هيءَ عاشقن جي سونهن سوڀ.

تارڪ پاڻ کي فنا ڪرڻ جو درس ڏئي ٿو. اهو درس دراصل حقيقي سرفروشيءَ جو درس آهي ۽ اها جان انسان کي ان وقت حاصل ٿئي ٿي، جڏهن هونءَ ۽ بقا جي اصل راز ۽ رمز کان واقف ٿئي ٿو. تارڪ فرمائي ٿو:

صوفيءَ بيسر کي تارڪ آه سوري سيج جيئن،
محو ذات حق کي ڪهڙو پاو سر جو احتياج.

سرفروشي ۽ جان نثاري جو اصل روح عبادت آهي. انسان ۾ اهو ادراڪ ۽ اهو جذبان وقت بيدار ٿيندو آهي، جڏهن هو خدا جي حقيقت کان روشناس ٿيندو آهي. جڏهن انسان تي اهي سڀ اسرار کلندا آهن ۽ جڏهن هوانهن سڀني حقيقتن جو عرفان حاصل ڪندو آهي، ته سندس آڏو زندگيءَ جي ڪا اهميت نه رهندي آهي. سندس نظرن ۾ اهميت صرف ان مقصديت جي هوندي آهي، جنهن کي حاصل ڪرڻ کان سواءِ زندگي پنهنجي اوج ۽ عروج تي پهچي نه سگهندي آهي. تارڪ مقصد جي حاصل ڪرڻ واري وسيلي کي شراب معرفت سڏي ٿو ۽ اهوئي اهو نشو آهي، جنهن ۾ انسان پنهنجي سر کي سوريءَ جو سينگار بڻائي، سرفروشيءَ جو سبق ڏئي ٿو:

من عرف جي مام سمجهي پي شراب معرفت،
سر ستي سوريءَ مٿي، ٿي تون ڪباب معرفت.

جدوجهد ۾ ئي انسان جي عظمت آهي، اهوئي سبب آهي جو تارڪ فرمايو آهي:

جنگ نفس بيحيا ۾ جن وڃائي پنهنجي جان،
ڇو نه عالم کان اتاهون تن ٿئي سالارن جو اوج

جهڊ ڪر تارڪ ته تون منصور جيئن بي سر بڻي،
جاڻي بالا رتبہ رندي جي سردارن جو اوج

تغزل:

غزل ۽ تغزل جو پاڻ ۾ اهڙو ئي ناتو آهي، جهڙو گل ۽ خوشبوءِ جو. جهڙيءَ طرح خوشبوءِ کان سواءِ گل بيڪار هوندو آهي، اهڙيءَ طرح تغزل کان سواءِ غزل بي رنگ، بي لطف ۽ بي مزو ڏسبو نظر ايندو. ايئن ڀيو معلوم ٿيندو ته شاعر بيجان لفظن کي زوري شعر جي قالب ۾ قيد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. تنهن کان سواءِ تغزل جو تعلق مضمون جي لطافت سان به آهي. تغزل جي عام تعريف ته اها آهي ته جيڪا به ڳالهه حسن ۽ عشق جي پيرايي ۾ ڪئي وڃي سا تغزل آهي. تارڪ جي غزل جي مطالعي مان معلوم ٿيندو ته سندس شعر تغزل جو بهترين مثال آهي.

سھاري تار زلف مشڪبو جي راھرو آھيان
چڏيم ھٿ کان جي ھي رشتو ته پو گمراھ ٿي پوندس.

مٿيون شعر تارڪ جي شاعرانه ڪمال سان گڏ تغزل جو بهترين شعر آهي. گمراهي کان بچڻ لاءِ زلف مشڪبو جي تار جو سهارو کڏڻو نه خوبصورت سهارو آهي. جفا ته محبوب جوشيئو آهي. پر تارڪ نه ٿو چاهي ته سندس محبوب خلق ۾ دل آزار شخص جيئن سڃاتو وڃي، تنهن ڪري هو کيس التجا ٿو ڪري ته هو پنهنجي عاشق جي دل نه ڏکوي، نه ته هر ڪو کيس دل آزار ڪري سڏيندو. تارڪ فرمائي ٿو:

جي دل عاشق ڪندين آزرده ايئن،
تو کي چوندو هر ڪو دل آزار شخص.

تارڪ جو هڪ ٻيو شعر آهي:

هوندي حياتي توکي جڳائي ملڻ پرين
جو ڪين آه هميشه هي پائدار عمر.

فراق ۽ ڦوڙائڻو ته عشق جي قسمت آهي، پر انسان جي اها آزرده هوندي آهي ته هو پنهنجي حياتيءَ ۾ ئي پنهنجي محبوب سان ملي ۽ ان جي حسن جو مشاهدو ماڻي. ڇو ته هن زندگيءَ تي ڪو اعتبار ڪونه آهي. جيتوڻيڪ اهو هڪ عام مضمون آهي، پر تارڪ جي تغزل واري انداز هن شعر کي ڀرلطف بنائي ڇڏيو آهي:

نه تنهنجو حسن محتاج بيان آ،
زيان منهنجي اندر تقرير عاجز.

محبوب جي حسن جي تاب کان زبان تعريف ڪرڻ کان قاصر ٿيو وڃي. عاشق ويچاري ۾ اها جرئت ڪئي جو هو پنهنجي محبوب جي سونهن جي ساراهه ڪري سگهي. پر تارڪ پنهنجي

زيان جي هن بيوسيءَ تي ان لاءِ شرمسار نه آهي. چو جو سندس محبوب جي سونهن ڪنهن صفت يا ساراهه جي محتاج نه آهي.

محبوب جي قد و قامت کي سروءُ شمشاد سان تشبيهه ڏيڻ ته غزل جي شاعري جي عام روايت آهي. پر تارڪ عام انداز کان هتي سڄڻ جي قد جي بلنديءَ کان پنهنجي عزم ۽ حوصلي جي بلنديءَ جو درس ورتو آهي. هو ٻڌائي ٿو ته سندس همت به انهيءَ ڪري بلند آهي جو سندس محبوب بلند قامت آهي. هن بلنديءَ ۾ ئي سندس ذات جي بلنديءَ جو راز آهي. جيڪڏهن هو اهڙي دلربا جو دامن ڇڏيندو ته هو ڪوتاهه ٿي پوندو. شعر ملاحظه فرمايو:

سڄڻ جي قد بالا کان سندم همت بلند آهي
چڏيان ڪيئن دوست دامن مان جو پوءِ ڪوتاهه ٿي پوندس.

هن شعر مان اها حقيقت به واضح ٿئي ٿي ته محبوب جي بلندي، سندس مقصد جي بلندي آهي. محبوب جيڏو عظيم هوندو، سندس شاعري به اوڏي عظيم ٿي ويندي. تارڪ راز ۽ نياز، سوز ۽ ساز، عشوه ۽ انداز جا مضمون اهڙي نموني بيان ڪيا آهن، جو انهن ۾ جابجا بيساختگي نظر ايندي. ان کان علاوه انهن شعرن جي ٻي اها خوبي آهي ته انهن ۾ جيڪا زبان استعمال ڪئي وئي آهي، سا نهايت نرم ۽ وڻندڙ آهي: مثلاً،

مون کان نه سو منهنجو شل دلبر، ٿئي ناراض،
جي لوڪ ٿئي ناراض ته بهتر ٿئي ناراض.

دلبر جي ناراضگي ڏاڍو ڏکيو ٿئي ٿي. تنهن ڪري هڪ عاشق اهوئي چاهي ٿو ته ڀلي سارو جهان کانس ناراض ٿي وڃي، پر هڪ منڙو محبوب ساڻس راضي هجي. پر جنهن محبوب جي عادت ٿي هر ناراض ٿيڻ جي هجي ته ان کي سدائين راضي رکڻ مشڪل نه بلڪ محال آهي. تارڪ پنهنجي محبوب جي رسڻ جي ريت جو ذکر ڪهڙي نه خوبصورت لفظن ۾ ڪري ٿو:

هڪ وقت ٿئي ناراض ته پرچائجي ان کي،
راضي ٿي سگهي ڪيئن، جوهر هر ٿئي ناراض.

وڇوڙي وارا مضمون غزل جي شاعريءَ جو هڪ لازمي جز هوندا آهن. تارڪ به جدائي فراق ۽ ٽوڙائي جا مضمون وڏي اثرائتي انداز ۾ بيان ڪيا آهن. هو وڇوڙي واري درد ۾ ڀري دور ۾ به پنهنجي دل کي پاڻ سهارو ڏيندي چئي ٿو:

اي دل مهجور درد هجر ۾ آهن گهڻا،
تو نه هڪڙي هن مصيبت ۾ گذاريو آ فقط.

هتي اها ڳالهه به تعريف جي قابل آهي ته تارڪ صرف پنهنجي غم هجر تي وايلا نٿو ڪري، پر دل کي سمجهائي ٿو ته عشق جي قسمت ئي جدا آهي. تون اڪيلي هن مصيبت ۾ مبتلا ڪونه آهين، پر هر محبت ڪندڙ دل کي درد ۽ فراق جون اهي گهڙيون گذاريون پون ٿيون. موسم بهار ۾ جيئن ابر بهار آ،

تيئن تارڪ هجر ۾ آهي بي اختيار طبع.

هجر ۾ طبيعت جي بي اختياري کي ابر بهار سان مناسبت ڏئي، اهو ثابت ڪيو ويو آهي ته جدائيءَ جو غم ان لاءِ ڪٿي ڏکوئيندڙ هجي، پر بيزار ڪندڙ ڪونهي. جهڙيءَ طرح ابر بهار جي وسيل سان چو طرف گلزاريون ٿيو وڃن، اهڙيءَ طرح هجر ۾ سندس طبيعت ابر بهار وانگر سخن جاسهڻا گل پکيڙيو ڇڏي.

تارڪ هجر جي موضوع تي ڪيترائي شعر چيا آهن، جن ۾ تغزل جو حسن نمايان نظر ايندو. هتي مثال لاءِ ان قسم جا ڪجهه شعر پيش ڪجن ٿا:

سڄڻ توکان سوا ٿيڙو جيئڻ لاچار حق حافظ
رهان مهجور ٿو ماندو، بحال زار حق حافظ،
ادا قاصد سڄڻ کي چؤ سنيهو هي خدا ڪارڻ،
ملو نه ته ٿو مري، هيءُ بره جو بيمار حق حافظ

ره اشڪبار فرقت جانان ۾ ساري رات،
تارڪ گذار عشق ۾ سک تون شعور شمع،
باد خزان کان زرد ٿئي جيئن چمن جو رنگ،
تئن ٿيو فراق يار جي کان منهنجي تن جو رنگ

جماليات

انسان قدرتي طور تي حسن پرست ۽ حسن جو ڳولائو رهيو آهي، حسن ۽ عشق ٻئي سندس فطري جز آهن. ناصر چيو آهي ته:

”حسن کي طلب و جستجو فطرت انساني کا خاصه ۽ اس لاءِ حسين چيز نه صرف جمالياتي حسن کي تشفي ڪرتي ۽، بلڪه حيات انساني کي طهائيت و مسرت کا سامان بهي ۽ اس لاءِ ان حسين چيزون کو جنهن قرآن حڪيم خدا کي زمينين ۾ ڪها ۽ استعمال ۾ نه لانا يا ان س من موٽنا اپني فطري تقاضون کو غير فطري طريقے سے دبانے کے مترادف ۽ اس لاءِ یہ کفر ان نعمت بھی ہوا۔“^۱

دنيا جو ڪوبه ملڪ، ڪوبه علائقو ۽ ڪوبه اهڙو انسان ڪونهي، جنهن کي حسن لاءِ پيار نه هجي ۽ هن حسن جي تلاش نه ڪئي هجي. انسان هر هنڌ حسن جي تلاش ۾ سرگردان رهي ٿو. جماليات هڪ فلسفو آهي، جنهن جو تعلق حسن ۽ فنڪاريءَ سان آهي. شاعر جيئن ته فطري طور حسن پرست ٿئي ٿو تنهن ڪري وٽس حسن لاءِ وڌيڪ پيار ۽ وڌيڪ سک هوندي آهي. هونءِ صرف انسان ۾ حسن جو ڳولائو هوندو آهي، پر ڪائنات جي هر شيءِ ۽ فطرت جي هر

^۱ نصير احمد ناصر: ”جماليات قرآن کي روشني مين صفحہ ۲۰۲ سال ۱۹۵۸ع

تغير ۾ حسن کي تلاش ڪري ٿو. حسن جي انهيءَ تلاش جو نالو شاعر آهي. جهڙيءَ طرح رنگ ۾ رنگي گلن ٻوٽن ۽ وڻن ٿڻن کان سواءِ باغ ويران نظر ايندو. اهڙيءَ ريت حسن جي آرزو ۽ حسن جي تلاش ۽ تذڪري کان سواءِ شاعر جو ڪلام پُسو ۽ ڦڪو نظر ايندو. ان جي رنگت ۽ رونق حسن جي دمر سان آهي.

حسن پرستي تارڪ جي رڳ رڳ ۾ سمايل هئي، تنهن ڪري سندس شاعريءَ ۾ به حسن جي تلاش نظر ايندي. سندس جمالياتي حس ايڏي ته تيز آهي جو هو هر بدلجندڙ موسم جو نظارو چٽيندي، حسن فطرت جو اهڙو نقشو چٽي ٿو. جو زبان مان خود بخود واه واه نڪريو وڃي. مثال طور سندس هڪ بهاريه غزل مان چار شعر پيش ڪيا وڃن ٿا:

برن باغن ۾ گلزاري، اچي هر جاءِ هٻڪاري،
چوي هرڪو هوا ڪايو، بهار آيو بهار آيو.
مُعطَر ٿيو دماغ ۾ جان، سنگهي گلدستہ ريحان،
پتي پتڪي ۽ گل پايو، بهار آيو بهار آيو.
صبا سيگهڙن ڪري سعيو، وري وڻ ٿڻ کي پهرايو،
پراڻو پوش لهرايو، بهار آيو بهار آيو.
ڪڍي مينا غزل خوان باغ ۾ تارڪ چوي رقصان،
”بهار آيو، بهار آيو، بهار آيو بهار آيو.“

ذرا هيءَ به ٿي شعر ملاحظو ۽ تارڪ جي جمالياتي شاعريءَ جو اندازو لڳايو:

اي نازنين جي نازمان هڪڙي نظر ڪرين،
ان ناز جي نگاه تان ساري نثار عمر.
تعريف سندءِ رخ جي زلفن جي اکين جي،
گل سنبل ۽ نرگس بيدار ڪي چوندس.

ساروئي بيان تنهنجي سراپا جي صفت جو،
منجهه موسم گل جي وڃي گلزار کي چوندس.

جا ڪون جمال يار جي سان چشم چار ٿي،
تا ڪون ڏسي پيئون ٿي، نقش و نگار دل.

جماليات جو هڪ پيورخ به آهي، سو آهي انسان جي ذات جو حسن، جيڪو خود ان جي اندر ۾ هوندو آهي ۽ انهيءَ حسن سبب زندگيءَ جا اونها پاڻا روشن ٿي ويندا آهن. اندر جي اها روشني انسان کي ذاتي رياضت ۽ محنت سان حاصل ٿيندي آهي. ۽ اها ئي انسانيت جي سونهن آهي، تارڪ پنهنجي اندر جي ان صفائيءَ جو ذڪر هن ريت ٿو ڪري:

منهنجو اندر صاف آهي صبح صادق جي طرح،
مون کي آهي، پنهنجي هن چاڪ گريبان جو قسم.

پنهنجي اندر جي صفائيءَ کي ظاهر ڪرڻ لاءِ چاڪ گريبان جو قسم ڪٽڻ به هن حقيقت
ڏانهن اشارو آهي ته عشق، رياضت ۽ سچائيءَ جي راهه ۾ انسان تي ڪيتريون ئي مصيبتون اچن
ٿيون. کيس چاڪ گريبان رهي به پنهنجي اندر کي اجارڻو ٿو پوي. پر اها چاڪ گريبانيءَ
پريشاني ان لاءِ عزت ۽ عظمت جو ذريعو بڻجي ٿي.

اها هڪ حقيقت آهي ته غزل جي شاعريءَ ۾ داخليت کي وڏو دخل آهي. پر اهو خارجيت
کان به خارج نه آهي. ڇو ته غزل جو شاعر زندگيءَ جي هر حقيقت ۽ انسان جي هر ڪيفيت جي
ترجماني ڪري ٿو.

تارڪ جي غزل ۾ به ٻئي ڳالههون نظر اينديون. هو هڪ طرف غزل جي روايتي انداز ۾ حسن
جي جلون ۽ عشق جي ديوانگيءَ جو ذڪر ڪري ٿو. ته ٻئي طرف، هو انهن حقيقتن کي به نه ٿو
وساري، جيڪي عام زندگيءَ ۾ اسان کي نظر اچن ٿيون. هو داخليت سان گڏ خارجي اثرن کي به
قبول ڪري ٿو. سندس دل جي ڪوري ۾ تخليق جي هڪ چٽنگ پيل آهي، جا هر وقت ڊڪندي رهي
ٿي. پر شاعر چاهي ٿو ته ان کي ٽوڪي هڪ آڙاهه بڻائي:

دل جي ڪوري ۾ پنهنجي چٽنگ پيل جا آهي،
ٽوڪي آڙاهه ڪري، تنهن کي اٿارين ڪنهن ريت.

خمریات

حرف سڀ جي هيٺان تارڪ چونڊيو مون ميخانه آ،
تا سندم ديوان کان سرمست سخن گهرجي ٿيڻ.

ساقی ۽ شراب جام ۽ صراحي، رندي ۽ مستيءَ جا مضمون غزل جي روايتي شاعريءَ جو اهم
جز آهن ۽ ان ۾ ڪوشڪ نه آهي ته غزل گو شاعرن اهڙا شعر چيا آهن، جن جي مستي اڄ به من کي
موهي وجهي. مثال طور هتي بلند پايه شاعر مير عبدالحسين خان سانگي جا ٻه شعر پيش ڪجن
ٿا:

ساقی پري ڏي جام مٺي خوشگوار ترت،
ٿيان اهڙو مست جو نه ٿيان هوشيار ترت.

اي سهڻا سيمتن ساقی پري ڏي پرت جا پيالا،
مٺي احمد دوسالو پي، ٿيون مخمور متوالا!

تارڪ فقير به ساقی ۽ شراب جي عنوان هيٺ نهايت ئي دلڪش شعر چيا آهن، جن ۾ رندي
۽ مستيءَ سان گڏ الستي رنگ به رچايو اٿس. جيڪڏهن سالڪ ٿي شراب جي گهر ڪري ٿو ته ان

مان مراد معرفت جو شراب آهي. جنهن لاءِ خواجہ محمد زمان لواريءَ واري فرمايو آهي.

سُتي ان شراب، جن سري سي سون ٿيا،

سمهڻ تن ثواب، ڪٽڻ تي ڪي ڪيميا.

تارڪ به ساقي کان اهڙو شراب طلبي ٿو جنهن جي پيئڻ سان حقيقي سرور حاصل ٿئي.

فرمائي ٿو:

ساقِي ڏي پري ساغر سرشار حقيقت،

جنهن کان ٿئي دل و جان ڪي خمار حقيقت.

سندس هڪ ٻيو شعر آهي:

فصل گل آيو چمن ۾ مٽي سندو هٿ جام وٺ،

فڪر کان فارغ بڻي، فرحت ڪري آرام وٺ.

تارڪ جام و شراب کي دنيا جي ڏکڻ کان وڃي چوٽڪاري جو ذريعو به سمجهي ٿو. تنهن

ڪري هو فصل گل ۾ جام کڻي فڪر کان فارغ ٿي، آرام ڪرڻ جي تلقين ڪري ٿو ۽ ڪڏهن

ڪڏهن گلڦامن، پري جمال جي ڏڪر سان جام و شراب کي وڌيڪ نشه آور بڻايو ڇڏي.

ساقِي و مطرب سڏي رکڻ ساڻ ڪر سير چمن،

بادهه نوشان بيخوديءَ ۾ بوسهءِ گلڦام وٺ.

اها هڪ حقيقت آهي ته فرقت جي باهه آبِ وصال سان ئي وسامي سگهي ٿي. تنهن ڪري

محبوب کي التجا ٿو ڪري ته ڪوا هڙو جام پياري عاشق تي احسان ڪر.

آبِ وصال سان اچي فرقت جي باهه ٺار،

جاني پيار جام هي ٿور و اسان تي ٿڌ.

پر انهيءَ شراب ۾ جڏهن هو تصوف جو رنگ پري ٿو ته اهو شراب غزل جي روايتي پيمانن

مان نڪري، ازلي سرور جي ساغر ۾ ڀرجيو وڃي:

جي گهرين سينو صفا ٿئي، پي تون اول جام صلح

تفرقي تڪرار کي تالان ڪري، آرام صلح،

شيعه سني، هندو ۽ مومن اندر آهي وڳوڙ،

صوفيءَ بي سرجي گهر ۾ ناهه ڪي ري نام صلح،

جنهن حضور حق ۾ پنهنجي جان دل حاضر رکي،

سو قدم پيو قرب جا پائي، پري پيو گام صلح،

لڙ تفرقي کان نظر ايندو نه جانب جو جمال،

ثمر وجهه الله جو ڏيکاري، تجلي تام صلح.

ساقِي ۽ شراب جي باب ۾ اسان ڏٺو ته تارڪ جا ٻه رنگ آهن، پهريون رنگ مجاز جو آهي،

جيڪو غزل جي شاعريءَ جي روايتي انداز ۾ آهي. ان ۾ به جيتوڻيڪ تارڪ جو پنهنجو هڪ الڳ اسلوب ۽ انداز آهي. ان رنگ ۾ چيل شعر به زبان ۽ بيان جي خوبين سان سينگاريل آهي. پر ٻيو رنگ غزل جي روايتي انداز کان هٽيل آهي. ان ۾ غزل جي داخليت جي بدران ٻيو ڀرپور خارجيت آهي ۽ ان سان گڏ شاعر جو انداز به نصيحت وارو آهي. پر هن ناصحانه انداز ۾ به هن ڪوشش ڪئي آهي ته غزل جو مزاج برقرار رهي.

جڏ ملو پير مغان کان صلح جو تارڪ سبق،

هن غزل جو نانءُ مون آهي رکيو پيغام صلح.

انسانيت جو پهريون سبق آهي صلح ڪل؛ اهوئي سبب آهي جو صوفي بزرگن پنهنجي قول، فعل ۽ عمل سان سدائين صلح ڪل جو سبق ڏنو. ”صلح ڪل وارو مذهب صوفين جو آهي، جو هڪڙو طبعي ۽ اخلاقي ۽ سچو چو عام انساني مذهب آهي.“¹

خلق خدا سان اهڙو سهڻو سلوڪ هئڻ گهرجي جو هر مذهب وارا ماڻهو سندس عزت ڪن ۽ کيس پنهنجو سمجهن، فارسي جي مشهور شاعر عرفي ڪهڙو نه سهڻو چيو آهي:

چنان با نيگ و بد عرفي برکن کز پس مردن،

مسلمانن بزمزم شويد، و هلند و بسوزاند.

اها هڪ حقيقت آهي ته ظلم ۽ زيادتي دل آزاري ۽ دل سوزي کي هر مذهب ۽ هر قوم ننديو آهي. خاص طور صوفي سياڻن جو ته اهو مسلڪ رهيو آهي ته مذهبن جي وڳوڙ مان آزاد ٿي، خلق خدا جي خدمت ڪرڻ گهرجي. تارڪ ٻڌائي ٿو ته مذهب ۽ ملت جنگ و جدل سان ڀرپور آهن، تنهن ڪري هورندن وٽ رهڻ جي هدايت ڪري ٿو. ڇاڪاڻ ته مشرب رندان ۾ آغاز کان انجام تائين صلح ئي صلح آهي، اتي جنگ ۽ جهيڙي جو نالو نشان به نظر نه ايندو:

مذهب و ملت مڙئي جنگ و جدل سان هن ڀريل،

مشرب رندان ۾ آ آغاز تا انجام صلح.

قافيه ۽ رديف

عروضي شاعريءَ ۾ نه صرف وزن کي اهميت حاصل آهي، پر ان ۾ قافيه ۽ رديف پڻ ضروري سمجهيا وڃن ٿا، بلڪ ڪڏهن ڪڏهن ته شعر جي سونهن سوائي ڪرڻ جو سبب بڻجن ٿا. سيد مسعود حسن رضوي لکيو آهي ته ”... اس مين ٿڪ نهين ڪه جن چيزون س شاعري ساعري بن جاتي ه ان مين قافيه اور رديف کو بڑا دخل ه.“²

تارڪ جي شاعريءَ جي مطالعي مان معلوم ٿيندو ته هو هر خيال کي لفظن جي سهڻي سٽاءَ ۽ جذبي جي ڀرپور قوت سان بيان ڪري ٿو. هو صرف قافيه پيمائي نٿو ڪري، پر قافين کي خيال جي

¹ قليچ بيگ مرزا، تقريرون ۽ تحريرون صفحو ۲۲ سنڌي ادبي بورڊ سال ۱۹۷۰ع

² سيد مسعود حسن رضوي ”هماري شاعري“ صفحو ۲۷، سال ۱۹۴۴ع

ادائگيءَ لاءِ استعمال ڪري، انهن ۾ روح وجهيو ڇڏي اهوئي سبب آهي جو اهي نهايت سبائتا
سهڻا ۽ سهائيندڙ آهن، هتي مثال خاطر ڪجهه شعر پيش ڪيا وڃن ٿا:

ڪربلا ۾ جن مسلمانن ڪني آلِ رسول،
شل نه ڪنهن ڪافر کي ٿئي اهڙي مسلماني نصيب،
اي رقيبِ خرصالت توکي ٿا عاشق پتن،
رهندين فڪرِ رزق ۾ ٿيندڙ نه شل ماني نصيب.

حسن جي هٿ تي سڃي جوناها ڪم
نقد دل جي سان منجهه بازار ڦٽ.

حسن صنم جي هر گهر هر دم هلي حڪايت،
ملڪين مقال تنهنجي وائي آ هر ولايت.
تي عشق جي شرح ۾ ان جي زبان وڌجي،
عاشق ڪري جو ڪاٿي ان شوخ جي شڪايت.
ڪهڙو انهن جو ڪم آ، قرآن سان دعا سان،
صورت مان تنهنجي جن پڙهي آهي اکين جي آيت.

قافيه کي ان ڪري به وڏي اهميت حاصل آهي، جواهو خيال ۽ جذبي جي اظهار جو بهترين
ذريعو بڻجي ٿو. مثال خاطر تارڪ جي هڪ غزل جا ڪجهه شعر پيش ڪجن ٿا. جن ۾ قافيه جي
صحيح سٽ ۽ برجستگي وڏو لطف پيدا ڪيو آهي: سڄو غزل مرصع پيو معلوم ٿئي:

هي حال دل زار سندنو يار کي چونڊس،
جو درد ڪيو مون سان، سو دلدار کي چونڊس.
ساروئي بيان تنهنجي سراپا جي صفت جو
منجهه موسم گل جي وڃي گلزار کي چونڊس.
بيداد بتن جي کان ملي امن نه هرگز
هي حال وڃي وقت جي سرڪار کي چونڊس.

مٿين شعرن ۾ نه صرف قافين جي سهڻي سٽ ۽ خوبصورت چونڊ نظر ايندي، پر ردیف "کي
چونڊس" به شعرن کي پرلطف بنائي ڇڏيو آهي.

فارسي جي مروج لفظن جي قافين کان سواءِ تارڪ نيٺ سنڌي قافيه به اهڙي خوبي ۽
خوبصورتيءَ سان استعمال ڪيا آهن، جو هر قافيو معنيٰ ۽ مقصد جي ادائگي لاءِ بهترين ذريعو
بڻجي چڪو آهي. شعر ملاحظه فرمايو ۽ تارڪ جي قافيه بندي جو داد ڏيو:
وري آهه گلشن ۾ آيو بسنت

اچڻ سان عجب رنگ لايو بسنت

سڄڻ سائين سڪاين کي به ڪجهه ساريو خدا ڪارڻ،
پري پيرا پريتئون منهنڙو ڏيڪاريو خدا ڪارڻ.

--

صبا پيغام پهچايو، بهار آيو، بهار آيو،
ٿيو خوش من ٻڌي وايو، بهار آيو، بهار آيو.

--

دربدر دلبر مون کي رانجهن رلائي تو ڪيو،
برهم پريت اب بي طاقت بنائي تو ڪيو.

غزل جو شاعر جيئن سهڻن، موزون ۽ مناسب، قافين جي چونڊ ڪري ٿو، تيئن رديف طرف به خاص توجهه ڏئي ٿو. ڇاڪاڻ ته غزل جي شاعريءَ ۾ قافيه سان گڏوگڏ رديف کي به وڏي اهميت حاصل آهي. اهوئي سبب آهي جو تارڪ پنهنجي غزلن لاءِ نهايت خوبصورت رديفن جي چونڊ ڪئي آهي. ايئن معلوم ٿو ٿئي جن موتي پوڻا اٿس. هونئن به رديف قافيه جي معنويت کي وڌائي ان ۾ بي ساختگي پيدا ڪري ٿو. قافيه ۽ رديف جي هم آهنگيءَ سان شعر ۾ هڪ عجب صوتي تاثير پيدا ٿئي ٿو جنهن سان شعر جو اثر ڀيٽو ٿيو پوي، مثلاً هي شعر:

ري دل جي روشني منهن ڀر نور ٿيو ته ڇا ٿيو،
ري قرب ذات صاحب مقدور ٿيو ته ڇا ٿيو.

روز ٿيو حسن يار جو تازه بتازه نوينو،
جنهن جو آه ثاني نڪو تازه بتازه نوينو.

مٿين شعرن ۾ ڪم آيل رديف ڪيڏونه حسن پيدا ڪيو آهي، سچ ته انهن رديفن سبب شعرن جي سونهن سوائي ٿي پئي آهي؛ هڪ ٻئي غزل جا ڪجهه شعر پيش ڪجن ٿا، جن ۾ تارڪ رديف ”خدا ڪارڻ“ ڪم آڻي، شعرن کي نهايت ئي حسين، رنگين ۽ دلنشين بڻايو آهي؛ شعر ملاحظه فرمايو:

سڄڻ سائين سڪاين کي به ڪجهه ساريو خدا ڪارڻ،
پري پيرا پريتئون منهنڙو ڏيڪاريو خدا ڪارڻ.
نه بي پرواهه ٿي اهڙو رهين ٿو سنگدل جهڙو
ڪري ماڻه مشتاقن کي هيئن ماريو خدا ڪارڻ،
اچو منهنجي اڱڻ جاني ڪريان سر ساهه مان قرباني،
بهاني يار دعوت جي گهڙي گهاريو خدا ڪارڻ.

ذرا ”چار ڏينهن“ جي هن رديف جي به اثر انگريزي ملاحظه فرمايو:

عیش عشرت رنج راحت، وصل هجرت چار ڏينهن،
عشق الفت يا عداوت آه مدت چار ڏينهن،
يار جاني جي جواني، جاوداني ڪين آه،
محب مورت، خوبصورت، سرو قامت، چار ڏينهن.

آخر ۾ هڪ غزل جا ڪجهه شعر پيش ڪجن ٿا، جنهن ۾ ”بسم الله“ رديف کي وڏي خوبصورتيءَ سان نپايو ويو آهي. ان رديف آڻڻ سان نه صرف شعر وڻندڙ ٿي پيا آهن، پر تارڪ ان رديف کي ذومعني استعمال ڪري پنهنجي خدا داد قابليت جو چٽو ثبوت پيش ڪيو آهي، ”بسم الله“ جي عام لغوي معنيٰ کان علاوه تارڪ پنهنجي محبوب کي پڻ ”بسم الله“ سڏيو آهي، شعر ملاحظه فرمايو:

اڱڻ منهنجي اچي جي دلربا دلدار بسم الله،
ڏسي صورت ڪري سجدا پڙهان صد بار بسم الله،
سندم آهي هي سر حاضر، وڻي جاڏي ڪيو تاڏي،
هڻي ابرو سنڌي تلوار ڪيو بردار بسم الله،
نه آهي ڪفر و دين سان ڪم فقط گهرجي رضا تنهنجي،
وجهو گردن ۾ منهنجي زلف جو زنار بسم الله،
نه مان هڪڙو ڏسي ديدار دلبر تو ٿيان صدقي،
پڙهن ٿا ڀرت مان ڪيئي پسي سينگار بسم الله،
سجڻ خلوت اندر مون کي جو بسم الله چئي تارڪ،
زبان منهنجي تي تيلاهن رهي تڪرار بسم الله.

شاعراڻيون شوخيون

تارڪ جي انداز بيان ۾ جتي بيحد متانت ۽ گنجپير ٿا آهي، اتي شاعراڻيون شوخيون به آهن. هوطنز جا نشتر به هڻي ٿو ته مزاح سان انهيءَ طنز جي زخم تي مرهم به رکي ٿو. سندس زبان نهايت سلوڻي ۽ پر اثر آهي. هو هڪ شعر ۾ زاهد جي بانگ واري غرور کي هڪ مزيدار تشبيهه ذريعي، مٽيءَ ۾ ملائي ڇڏي ٿو:

بانگ ممبر تي چوڻ جو ڪر نه اي زاهد غرور،
ڪڪڙيون پي تان تان ڪندي لاهن ٿيون آنا ڪيترا.

زاهد پارسا جي پارسائيءَ تي ڪهڙي نه طنز ڪري ٿو. پر اها طنز حقيقت پسند نوع ۾ بيان ڪري ٿو. جيئن زاهد کي ڪجهه شرم اچي. فرمائي ٿو:

يثر ب ۽ بطحا گهمڻ سان پي رکڻ دل ۾ ريا،
پارسا، هيءَ پارسائي توکان ٿي مون نه ٿي.

بزرگيءَ جو چوڻو پهرِي، من ۾ غرور ۽ ريارڪڻ بابت تارڪ چوي ٿو ته اهڙي ريارڪار واعظ جي
بزرگيءَ کان سندس ڪفر هزار ڀيرا بهتر آهي. شعر ملاحظہ فرمايو ۽ تارڪ جي طنز جو داد ڏيو.
خرقہ بزرگي زيب تن، ڪبروريا ۾ محومن،
صد بار منهنجو ڪفر آ، اهڙي مسلماني کان وڌ.

تارڪ ٻڌائي ٿو ته زاهد ڪڏهن به عاشق بڻجي نه ٿو سگهي. چو ته عشق آسان نه آهي، ختمي
جو پيت ڪاٺ وارو ملو. دل جو خون ڪيئن پي سگهندو؟ تنهن ڪري جي زاهد عاشق ٿيندو ته پاڻ
لڄائيندو ۽ خلق ڪلائيندو.

زاهد پنهنجي ايمان جي پختگيءَ جي وڏي ڊاڙهڻي ٿو. پر تارڪ ٻڌائي ٿو ته جيڪڏهن هو
ڪنهن نازنين جي اک جو اشارو ڏسي ته دين ايمان تان هٽ ڏوئي ويهي.
ڪٿ بچي ايمان سگهندو زاهد بي پير جو
نازينن جو لڳي ٿو غمزهءِ خونخوار جت.

زاهد ويچاري جو ڪهڙو حال پڇو ٿا، جيڪو پين کي نفل نمازن ۽ ذڪر اذڪار جون
نصيحتون ڪندو هو. سو حسن جي غمزه جوشڪار ٿي ويو آهي. هينئر هر عبادت ڪانئس وسري
وئي آهي.

حسن جي غمزه کان ٿي ويو زاهد بي پير جو.
نفل چٽ، اوراد چٽ، تسبيح چٽ، اذڪار چٽ.

زاهد جبوءَ دستار پائي، وڏو نيڪي ۽ پارسائيءَ جو يونگ ڪيو وڃي، پر جيڪڏهن هو
تارڪ جو محبوب ڏسي ته ڪانئس جبوءَ دستار وسري وڃي:

هن بت طناز کي جيڪر ڏسين اي زاهدا،
ڪين هرگز توکي ايندا جبه و دستار ياد.

قاضي ۽ مفتي عاشقن تي فتوائون جاري ڪن ٿا، ڪين گمراهه ۽ ڪافر ڪوٺين ٿا، پر بتن
جي غمزه کان پوءِ قاضي صاحب جو جيڪو حال هو، سو تارڪ جي زباني ملاحظہ فرمايو:
ڏنم قاضي کي ڪلهه غمزه بتان کان،
پيل ڪنڌ ۾ هئا، دستار جا پيچ.

هو قاضي کي صلاح ڏئي ٿو ته ڪوڙا مسئلا ۽ ڪوڙيون ڳالهيون ڇڏي پنهنجا فق وارا
ڪتاب ٺپي اچي محبوب جي مصحف رخ جي ڪا تلاوت ڪر، اهڙي ريت ڪوڙ کان پاسو
ڪري، سچ جي طرف اچ:

ڪر ڪا تلاوت مصحف رخ سنڌي،
ڪوڙا نه ڪر مسئلا، قاضي ڪتاب ٺپ.

۽ زاهد کي وري هيءَ سهڻي صلاح ڏئي ٿو ته:

چل نشين زاهد، سهڻن جو سير ڪر،
حورو قصور واسطي ناحق نه مار چپ.

ناصح به روز روز اٿندي ويهندي، نصيحتون ڪندي، عاشق کي تپائي ڏنو هو. پر چڱو ٿيو جو
ناصح به پنهنجي دل ڦرائي ويٺو، هاڻي ويٺو پنهنجي ڪئي جو ڪيتو لوڙي، تارڪ ڪهڙي نه
طنزيه انداز ۾ سائس مخاطب آهي:

ناصح اڻيڪ دل ڦرائي ٿو،
هاڻ پنهنجي ڪئي جو ڪيتو لوڙ.

زاهد ۽ ناصح کان علاوه، شاعرن رقيب سان به خوب چڪريون کاڌيون آهن ۽ اهي ئي
چڪريون غزل جي روايتي شاعريءَ جي سونهن آهن. رقيب جو وجود عاشق جان باز لاءِ هميشه
تڪليف ۽ آزار جو سبب رهيو آهي. هو عاشق کي تڙائي، محبوب جي محبت پاڻ حاصل ڪرڻ
گهري ٿو، تنهن ڪري هڪ شاعر جو عاشق به هوندو آهي، سو ڪائنس نفرت ڪري ٿو، هڪ اردو
مصنف پنهنجي تصنيف ۾ رقيب کان بيزاريءَ جو سبب هن ريت ڄاڻايو آهي ته ”عاشق جڏهن
پنهنجي معشوق جو پين جي طرف لاڙو ڏسي ٿو، ته معشوق سان بي پناهه محبت سبب هو کيس ته
چڙهي نه ٿو سگهي، پر پين تي ناراض ٿئي ٿو، سندس خيال موجب جيڪڏهن اهي رقيب رليا کيس
پاڻ ڏي مائل نه ڪن ها، ته هو جيڪر عاشق کان بيزار نه ٿئي ها.“¹

تو کي چورن اسان جي ٿا ابتڙ،
هي لچن جي سڄڻ لچائي سمجه.

تارڪ رقيب روسيه کي ڏسي لاهول پڙهي ٿو چو ته هو مردود به شيطان کان گهٽ نه آهي:

مان رقيب روسيه ڏسندي پڙهان لاهول ٿو،
شل نه رب ڏيکاري اهڙي شڪل شيطاني وري

هڪ شعر ۾ رقيب کي خر خصلت سڏيندي، خار مان کيس فڪر روزگار جي بددعا ڪري ٿو.

ان بي پير کي پتيندي چوي ٿو ته:

اي رقيب خر خصلت ٿا پتن توکي عشاق،
رهندين، فڪر رزق ۾ ٿيندءَ نه شل ماني نصيب.

متين شعر ۾ شاعر پنهنجي دل جا خوب بخار ڪڍيا آهن، هو رقيب کي نه صرف خر خصلت
سڏي ٿو، پر کيس اهڙي پٽ ۽ ڀارتو ڏئي ٿو ته ”شل هي رليو رقيب، دربدر ٿئي ۽ کيس ڪٿي به ماني
ڳيو نصيب نه ٿئي، اهڙي ريت بڪون ڪاتي بچڙو ٿي مري وڃي.

مطلب ته غزل جي شاعريءَ ۾ رقيب تي لعنت ملامت ڪرڻ، هڪ عام ڳالهه آهي، پر تارڪ
جي انداز ۾ شوخي به آهي ته ملامت به:

¹ سيد مسعود حسن رضوي: هماري شاعري ص 255 (انئون چاپو) ڪتاب نگر دين - ديال روڊ لکنئو سال ۱۹۶۲ع

جهڙڪ پنهنجي بند ڪر روڳي رقيب،
آيو منهنجو دلربا گفتار منجه.

روڳي رقيب جي ترڪيب ڪيڏي نه مزيدار آهي، هو پنهنجي محبوب کي به عرض ڪري
تو ته هوا هڙي روڳي رقيب سان نه رهي ۽ نه ئي ان سان ڪو ميل ميلاپ رکي.
سدا محو حيرت ۽ عبرت گذار.
پسي واقعاتن تي وڃون ٿيڙ.

واچون ٿيڙ هڪ عام محاورو آهي ۽ اها هڪ حقيقت آهي ته وڃون ماڻهو ان وقت ٿيڙ بند
آهي، جڏهن هو ڪنهن ڳالهه جو گهرو احساس نه وٺندو آهي. تارڪ اهڙي گهٽ احساس رکندڙ
ماڻهو ٿي ظريفانه طنز ٿو ڪري، ته هيءَ دنيا حيرت ۽ عبرت جي جاءِ آهي، هتي رونما ٿيندڙ هر
حادثي ۽ واقعي ۾ هڪ عبرت ۽ حيرت جو درس هوندو آهي. تنهن ڪري توکي به گهرجي ته انهن
واقعن ۽ حادثن مان سبق پراءِ چو ته ”واچون ٿيڙ“ وارو اڀوجهه زندگيءَ جي حادثن جو مقابلو نه ٿو
ڪري سگهي.

بيداد بتن جي ڪان ملي امن نه هرگز
هي حال وڃي وقت جي سرڪار کي چونڊس.

وقت جي سرڪار وٽ فرياد ۽ سا به بتن جي بيداد جي فرياد! حسن جي سرڪار تي وقت جي
سرڪار جو ڪهڙو وس! پر تارڪ سهڻن کي سرڪار جو خوف ڏياري، کين بيداد کان باز رکڻ
چاهي ٿو. هيءُ شعر شوخ بيانيءَ سان گڏ غزل جو به بهترين شعر آهي،
دل به منهنجي ويو ڦري دلبر نه ماريو آ فقط
مون ته ان جي روءِ ڏي هيڪر نهاريو آ فقط

هن شعر ۾ شوخي به آهي ته سادگي به آهي. عاشق ڪيڏو نه سادو آهي، جنهن کي اڏا به خبر
ڪانهي ته دلبر ڏي نهاريو ڪيڏو خطرناڪ ٿئي ٿو، پر تارڪ جي انداز بيان ۾ ته جاهل عارفانه آهي،
جنهن شعر کي وڌيڪ دلڪش بنائي ڇڏيو آهي. کيس پنهنجي موت جو غم ڪونهي، پر دل جي
ڦرجي وڃڻ جو افسوس ضرور اٿس ۽ هو پنهنجي خطا کان پيڇڻ آهي. سندس خيال ۾ ته صرف
هڪ پير و محبوب کي ڏسڻ جي ايڏي وڏي سزا ته نه هئڻ گهرجي:

سرتي ڪنيون سا بيبي آهي بار روشني،
مجلس ۾ تنهنجي آه جيئن ڪو مزور شمع.

هيءُ شعر انداز بيان جي شوخي سان گڏ وسعت خيال جو به هڪ نمونو آهي. شمع کي مزور
جي استعاري ۾ آڻي، شاعر پنهنجي قادر الڪلامي جو ثبوت ڏنو آهي.

محبوب جيڪو خود خوشين ۽ شرارتن جو مجسمو آهي، تنهن جي هن شرارت جو به ذڪر
ڪيڏو نه شوخاڻو آهي؛ وِتر ”ميچ“، نيٺ سنڌي رديف شعر ۾ وڌيڪ سونهن پيدا ڪئي آهي؛
شعر ملاحظه فرمايو:

منهن کي ڦيرائي ٿو ڪري پاسي،
جيڪڏهن ٿو ڏيان ملڻ جي مڃڻ،
ڪو ٻجھارت پڇي ڏئي مان کي،
ڏني دلبر آ اک پڇڻ جي مڃڻ.

تارڪ جي شوخ بيانيءَ جو هڪ ٻيو انداز به ملاحظہ فرمايو:

پڙهي تارڪ سندو ڪاغذ لکيو دلبر جواب ان جو،
اسان جي دل ڳنڍيل توسان آ رک پنهنجي گهر ڪاغذ.

پڇي دل ۾ ٿو سودا خام تي خام،
پڪاري دل تي پنهنجو نام تي نام،
چڏي ٿو زلف کي هويار چوڙي،
وجهي ٿو عاشقن کي دام تي دام.

درد تنهنجو ٿو ڪرائي دريدر تنهنجو قسم
سوز ساڙي ساهه کي ٿو سربسر تنهنجو قسم.

اهي ۽ ٻيا ڪيترائي اهڙا شعر تارڪ جي ڪلام ۾ نظر ايندا، جي بي ساختہ انداز بيان جي
پيداوار آهن؛ جن ۾ شوخي به آهي ته حسن ۽ خوشي به. ايئن ٿو معلوم ٿئي ته آمد جو هڪ دريا آهي
جو وهندو وڃي ۽ لفظ گلن جي پنڪڙين وانگر ترندا ٿا اچن؛

مقامي ماحول

غزل اسان وٽ فارسي ۽ اردو جي معرفت آيو، تنهن ڪري سنڌي غزل جي شاعري گهڻي
ڀاڱي فارسي زده، بلڪ اردو جو نقل نظر ايندي، پير حسام الدين راشدي صاحب پنهنجي
شاهڪار تصنيف هوڏوڻي هوڏينهن ۾ لکيو آهي ته: ”مير عبدالحسين سانگي ۽ گدا شاهه اردو
ديوانن کي پڙهي، سنڌ ۾ غزل گوئي جي جيڪا بدعت وڌي، ان ۾ مير صاحب ته وري به گهڻي حد
تائين نباهي وڃي مٿي چڙهيو ليڪن گدا شاهه وچ ۾ گهي پيو.“
تارڪ واري دور ۾ به غزل جو گهڻي ڀاڱي اهوئي حال هو، جيڪو سانگي ۽ گدا جي دور ۾ هو.
لاڙڪاڻي ۽ ٻين شهرن ۾ ٿيندڙ مشاعرن ۾ شاعر جيڪي شعر پڙهندا هئا، انهن ۾ فارسي الفاظ ۽
ترڪيبون عام جام استعمال ڪندا هئا.
هڪ غزل گو شاعر هجڻ جي حيثيت ۾ تارڪ به انهن ترڪيبن جي استعمال کان پاڻ

° سيد حسام الدين راشدي: هوڏوڻي، هوڏينهن

بچائي نه سگهيو آهي، پر ان جي باوجود هن ڪوشش ڪري فارسي ترڪيبن کان ڪنارو ڪيو آهي، هن صرف انهن هنڌن تي انهن جو استعمال ڪيو آهي، جتي شعر جي حسن ۽ خوشي لاءِ انهن جو استعمال ضروري هو. مثال لاءِ هڪ شعر پيش ڪجي ٿو:

ڪاڪل پيچان جا گردن ۾ وجهي پيچن ۾ پيچ،
زلف جي ڳاري ڳرڻ، هي عاشقن جي سونهن سوڀ.

مٿين شعر ۾ ڪاڪل پيچان جي ترڪيب ڌاري آهي، تنهن ڪري غير مانوس پئي لڳي، تارڪ جي ڪلام ۾ ٻيون به ڪيتريون ئي اهڙيون ڌاريون ترڪيبون ضرور نظر اينديون، جيڪي ظاهريءَ طرح غير مانوس لڳنديون، پر خيال ۽ مضمون جي ادائگي لاءِ ڪي قدر ضروري به آهن. مثلاً هيٺيان شعر ملاحظه فرمايو:

حسن تنهنجي سان چا نسبت ٿئي قمر جي نور کي،
ماهرو جي منهن اڳيان ڏسجي ٿو ماوِ تلم مات.

ساقِي و مطرب سڏي ڪڍ ساڻ ڪر سير چمن،
باده نشان بيخوديءَ ۾ بوسئِ گلڦار وٺ.

آءُ نه توکي ٿو چوان ڪر باده نوشي دائما،
موسم گل ۾ فقط هي حظ صبح و شام وٺ.

مٿين شعرن ۾ فارسي الفاظ ۽ ترڪيبون استعمال ڪيون ويون آهن، پر تارڪ جي شاعريءَ جي گهري مطالعي مان معلوم ٿيندو ته هن پنهنجي ڪلام ۾ سنڌي ماحول جي تمام گهڻي عڪاسي ڪئي آهي.

تارڪ کي پنهنجي مٺي وطن سان بي پناهه محبت هئي. ان سان گڏ کيس جيڪل جي ٻولي جي به وڏي ڄاڻ هئي. ان جا ڪيترائي مثال سندس ڪلام مان ملي سگهندا. تارڪ کي غزل اهڙا به چيا آهن جن ۾ نيٺ سنڌي ردیف آندو اٿس، مثال لاءِ سندس ٻن غزلن مان ڪجهه شعر پيش ڪجن ٿا:

سڄي سڪ آهه وئي سڀ مان ڇڏائي،
گهڻو مهر ۽ مروت آهه اڻ لپ،
ڪري جار هيري راهه خدا ۾
انهيءَ سالڪ جي صحبت آهه اٽلپ.
جهان سارو ٿيو ماتم ڪده آ،
تنهين ۾ امن راحت آهه اڻ لپ.

جنهين ۾ ٿئي ميسر وصال دلبر.
عشاقن جي سا قسمت آهه اڻ لپ.

ماهروين جي محبت جون ملن سمجهيومت،
چارت عالم ٿا سمجهن، پرت پنجون آهه ت.
خون دل ڪاڻ آهي ڪم عاشقن جو روز و شب،
ناهه توجيئن زاهدا ڪاڻ وڃي ختمي جويت.
جي گهرين جانب سان گڏ جالڻ، سمهڻ جو ساءِ ڇڏ،
ڏس ته سسئي کي سمهڻ سان، ڪيئن ڪري ويو جا رجت،
من اندر آڻڻ وجهي چر خو چلائج ڇت سندو،
ڪڙ پها پوڻيون پرت جون سڪ سندو سٺ صاف ڪت.

تارڪ پنهنجي غزلن ۾ ڪيترا اهڙا شعر به چيا آهن جن ۾ مقامي تلمحون آنديون اٿس، ان سان گڏ سنڌ جي هنرن ۽ ڌنڌن جو ذڪر ڪري، هڪ طرف سنڌي ثقافت جي تصوير پيش ڪئي اٿس ته ٻئي طرف پنهنجي ذات ۽ ڏانوسان معنيٰ جاموتي مهيا ڪيا اٿس.

تارڪ نه صرف سنڌ جي هنرن ۽ ڌنڌن کان واقف هو، پر پنهنجي تهذيب ۽ ثقافت جي به وڏي جاڙ هيس، وٽس لفظن جو ڏو خزانو موجود هو، نه صرف ايترو پر هو نيٺ سنڌي اصطلاحن ۽ پهاڪن کان به پوري ريت واقف هو. هتي مثال لاءِ سندس هڪ غزل مان ڪجهه شعر پيش ڪيا وڃن ٿا. جن جي هر مصرع ۾ ڪو نه ڪو محاورو ضرور استعمال ڪيو اٿس. وڏي ڳالهه ته اهي محاورا قافيه طور استعمال ڪيا اٿس، شعر ملاحظه فرمايو:

ٿو ڳوليان تو سان حال اورڻ جو وجهه،
مگر ناهه ڪنهن ذڪر چورڻ جو وجهه.
جڳائي ٿو سهڻن تان صدقي هي سر،
ملي جي ڪڏهن ڪلهون ڪورڻ جو وجهه.
خلاف عاشقن جي اوهان وٽ سدا،
رقيب ڪي آ ڇيڻي پورڻ جو وجهه،
ڪمائي جي ڪڙهه ۾ ٻڌل آ ڀلو،
نه گهر نفس جي گهوڙي تورڻ جو وجهه.
پچر ڪر ته توکي پچارن پرين،
اٿيئي سڳي سڪ جي سورڻ جو وجهه.
ڳلي ڳولي دلبر سنڌي ڪر صحيح،
جو آهي اڃا ڏيهه ڏورڻ جو وجهه.

هينين غزل ۾ ”ميچ“ نيٺ سنڌي رديف استعمال ڪيو اٿس؛ هي رديف تارڪ کان اڳ ڪنهن به غزل جي شاعر استعمال نه ڪيو آهي.

مون ڏني يار کي اچڻ جي ميچ،
 ڏسي مون کي ڏنڻ وڃڻ جي ميچ،
 مون کي شايد ڏنڻ ٿرڻ جي ميچ،
 پائنن سامون اتي هجڻ جي ميچ،
 چوڻا مون کي اوهين ٻڌايو چئي،
 مون سهي ڪئي آهي سڄڻ جي ميچ،
 نٿو ڍاپان سو ڪيئن ڏيان ان کي،
 ان جي ديدار مٿن رڄڻ جي ميچ،
 عاشق کي سريءَ جو سانگوناھ،
 چوڻو تن کي ڏئين ڪهڻ جي ميچ،
 منهن کي ڦيرائي ٿو ڪري پاسو،
 جيڪڏهن ٿو ڏيان ملڻ جي ميچ،
 ڪو ڳجهارت پڇي ڏئي مون کي،
 ڏني دلبر آڪ پڇڻ جي ميچ،
 رمز ”لاتقنطو“ منجهان تارڪ،
 ملي آميد ۾ رهڻ جي ميچ.

تارڪ پنهنجي محبوب جي بيوفائي جو بيان ڪهڙي نه ڏک ڀرئي لهجي ۾ ڪري ٿو!
 ٻڌي ٿو عاشقن کي ڏک جون ڏوريون،
 وجهي اغيار کي ٿو پيار جا پيچ!

”ڏک جون ڏوريون ٻڌڻ ۽ پيار جا پيچ وجهڻ“ نيٺ سنڌي محاورا سنڌي ماحول جي عڪاسي ڪن ٿا.

سنڌ جي ڳوٺن ۾ رواج آهي ته جڏهن ”ڪوڏي ڪوڏي“ ۽ ”ٻلهارو“ يا ٻي ڪا اهڙي قسم جي راند کيڏي ويندي آهي ته ٻه مٺي (ڪيپٽن) ٿيندا آهن ۽ هر هڪ موجود رانديگرن مان واري واري سان چونڊ ڪندو آهي يا رانديگر پاڻ پنهنجي مرضيءَ سان مک رانديگر سان وڃي ملندا آهن؛ جن کي ”ننڍ وڏ“ چيو ويندو آهي. تارڪ ان رسم جو ذڪر ڪندي پنهنجي محبوب سان پنهنجي بي پناهه محبت ۽ وفاداريءَ جو ثبوت پيش ڪيو آهي؛ تارڪ فرمائي ٿو:
 آءُ پنهنجي يار جي پاسي ٿيس.
 نازنين راند ۾ ڪئي ننڍ وڏ.

اهو دستور آهي ته جڏهن دريا جو پاڻي وڌندو آهي ته ڍنڍون ڍورا پاڻيءَ سان ڀرجي ويندا آهن

۽ دريا جا ڦاٽ گهڻي پاڻيءَ سبب وهڻ شروع ٿيندا آهن، تارڪ نيٺ سنڌي تشبيهه ڏيئي پنهنجي سڪ جو سهڻي نموني ذڪر ڪيو آهي، شعر ملاحظه فرمايو:

جيئن سڪ وڌي ٿي دل ۾ تيئن ٿيون رڻ اڪيون،
دريا چڙهي ته وهن ٿا بي اختيار ڦاٽ.

تارڪ ٻين به ڪيترن ئي شعرن ۾ نيٺ سنڌي تشبيهون آڻي، خوبصورت نموني مقامي ماحول جا مثال پيش ڪيا آهن، هتي مثال لاءِ ٻه شعر پيش ڪجن ٿا:

آتش فرقت ۾ ايئن ٿو جيءُ جلي،
جيئن ٿي سوناري جي ڪوٺاريءَ ۾ من.

تيئن سنڌ زلف دوتا ۾ آه قابو دل سندم،
جيئن ڊڪڻ ڪاٺين کي هڪ ٻئي ۾ ملائي ڪن ٿا نپ.

ٿا ثناخواني ڪريون سهڻن جي اهڙي ريت سان،
جيئن پڌائن ٿا خليفا پير کي ۽ پاڻ پٽ.

عوامي شاعري

۱- جهولڻا:

جهولڻا سنڌي بيت جو هڪ قسم آهي، جو سچل سائين ايجاد ڪيو هو. ڪانئس پوءِ ٿورن شاعرن ان تي طبع آزمائي ڪئي. تارڪ فقير جيئن ته سچل سرمست جي شاعريءَ کان گهڻو متاثر هو تنهن ڪري هن جهولڻا لکيا، تارڪ جي هن شاعريءَ جو موضوع تصوف ۽ عشق آهي، مثال لاءِ هڪ جهولڻو پيش ڪجي ٿو:

نور شهود وجود اندر ئي - پاءِ جسي ۾ جهاتي - ڏينهان راتي - ڪر اثباتي
لاهو تي لاثاني ٿي تون لائي لا جي کاتي - ڦاڙي چاتي - ڪر اثباتي
سڪ جي سرڪي - پي ڏس مرڪي، ذوق ظهور و ذاتي - سمجھ صفاتي - ڪر اثباتي
پير مغان جي پيرين پوٽان ٿيئي معاف مماتي - پاءِ حياتي - ڪر اثباتي
تارڪ پنهنجي تار سنڌي تون ٻارج دل ۾ چواتي - ڏس تجلاتي - ڪر اثباتي

تارڪ جي جهولڻن جي خاص خوبی اها آهي ته انهن ۾ موضوع جي بلنديءَ سان گڏوگڏ بيحد سلاست ۽ رواني آهي، اهي سڀڪ سنڌيءَ جو سهڻو مثال آهن.

انتظار ۽ اوسيئڙي جي مضمون کي عشقيه شاعريءَ ۾ اهميت حاصل آهي، دوست جي ديدار لاءِ محب جي ملڻ لاءِ مشتاق ڇا ڇا نه ڪري ٿو، هو فالون پائي ٿو، ڪانگ اڏاري ٿو، پوڻيون پٽائي

ٿو. واتون واجهائي ٿو. پيرن تي پڙ ڇاڙهي باسون باسي ٿو. پنهنجي پرين ڏي نياپا، سنيها موڪلي ٿو. مطلب ته مٺڙي محبوب سان ملڻ لاءِ هڪ مسڪين ۽ مجبور عاشق ڇا ڇا ڪري ٿو. اهو انتظار ۽ اوسيٽري جو احوال تارڪ جي هڪ جهولتي ذريعي ملاحظہ فرمايو:

يار پيارا تنهنجي ڪارڻ نٿو نٿو فلان پايان۔ ڪانگ اڏايان
روز نجومِي ورتيا جاجيون پوڻيون تن ڪوڻ پتايان۔ ڪانگ اڏايان
پيراڻيون پڙ پيرن جا ٿي باسيان ۽ باسيان۔ ڪانگ اڏايان
سو پيغام هزارين نياپا۔ پانڌين ساڻ چوايان۔ ڪانگ اڏايان
نائ الله اڄ تارڪ وٽ ٿي ڏکيا ڏينهن لنگهيان۔ ڪانگ اڏايان

تارڪ مٿين جهولتي ۾ مقامي ماحول کي پيش ڪري، پنهنجي شعر ۾ وڏي ڪشش ۽ خوبي پيدا ڪئي آهي. مختصر ته تارڪ جي هيءَ شاعري، سولي سنڌيءَ ۾ سنڌ واسين لاءِ هڪ سهڻي سوکڙي آهي.

۲۔ هفتي جا ڏينهن ۽ ٻارهن ماه:

هن قسم جي شاعري، اسان جي لوڪ ادب جو قيمتي سرمايو آهي. هن سلسلي ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ”هفتا، ڏينهن راتيون ۽ مهينا“ جي عنوان سان هڪ ڪتاب ترتيب ڏنو، جو ادبي بورڊ طرفان ۱۹۶۱ع ۾ شايع ٿي چڪو آهي. ان ڪتاب ۾ ڪل ۶۲ شاعرن کي شامل ڪيو ويو آهي. هن قسم جي شاعريءَ بابت ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ڪتاب جي مقدمي ۾ لکيو آهي ته، ”محبت ۽ مجاز واري شاعريءَ ۾ هفتا، ڏينهن، راتيون ۽ مهينا مقبول عنوان آهن، ڇاڪاڻ ته اهي الفت جا اهڃاڻ آهن، يادگيرين جا نشان آهن ۽ سک وارن جي تمنائن جا داستان آهن.“^۵

اها حقيقت آهي ته هفتي جي ڏينهن ۽ مهينن واري شاعري خالص عشقيه شاعري آهي. خاص طور فراق ۽ ڦوڙائي، انتظار ۽ اوسيٽري جو احوال هن قسم جي شاعريءَ جو اهم جز آهي. جڏهن وڇوڙي جو واءُ گهلي، جاني جدا ٿي وڃي ته پوءِ عاشق پنهنجي محبوب جي ياد ۾ سندس ملڻ جي آس ۾ هڪ هڪ ڏينهن ۽ هڪ هڪ مهينو ڪيئن گذاري ٿو. آرام حرام ٿي وڃي ٿو ۽ ماتم مچي وڃي ٿو. پرين جا پور سورن مٿان سُور اُپارين ٿا.

تارڪ هن قسم جي شاعريءَ ۾ وڇوڙي ۾ ورلاپ ڪندي، درد مان دانهون ڪندي، وصال لاءِ واجهائيندو رهي ٿو. هوان قسم جا مضمون آڻي مجاز مان حقيقت جي طرف وٺي وڃي ٿو. هتي مثال لاءِ ٻن ڏينهن يعني آچر ۽ سومر جي عنوان هيٺ چيل بيت پيش ڪجن ٿا:

آچر

آچر ڏينهن اکين کي اچي نا آرام۔ اٿئي پهر اندر ۾ محبت جو ماتام
هڪدم حبيب ڏٺو جوش سندو هٿ جام۔ نشو ڏاڍو نينهن جو خيال ويو سڀ خام
پلپل پور پرين جو پيو دل کي دام۔ من ڏيڪاري منهن ڪڏهن گلرو سو گلغام

^۵ ڊاڪٽر بلوچ: هفتا، ڏينهن، راتيون ۽ مهينا صفحو ۲ سال ۱۹۶۱ع

ورد وظيفو وات کي نرتئون تنهن جو نام، عشق سنڌي آثار کي ڄاڻي خاص نه عام
سندو قرب ڪلام دم دم آهي دل کي

سومر

سومر ڏينهن سڀني پرين تي هجر جي هيهاٽ - ٻي سڀ وائي وسري ٿي بره سنڌي هڪ بات
محبت تنهن محبوب جي سڪ لائي سڪرات - پس ط خاطر پرينءَ جي تهڊل ڏاڍي تات.
راتون ڏينهان روح کي ٿي وائي ان جي وات - واڏائي وصل جي ڏاڏي ڪا ذات
وحدت واري ويتر ٿي هڪ ئي ذات صفات - ساريندي سهڻي کي ٿي پره ڦٽي پربات
عشق سنڌي آيات - وظيفو ۽ ورد ڪيم

۳- ٻارنهن ماهه:

تارڪ سنڌي شعر ۾ جيڪي ٻارنهن ماهه چيا آهن، سو سمورو صوفيانه ڪلام آهي. هن
پنهنجي شعرن ۾ تصوف جي ڪيترن ئي نڪتن کي نروار ڪيو آهي، تارڪ جا چيل سرائيڪي
ٻارنهن ماهه ڊاڪٽر بلوچ پنهنجي ڪتاب ۾ شامل ڪيا آهن. هن قسم جي شعر ۾ تارڪ فقير
ڪتاب ۾ شامل سڀني شاعرن کان مٿيرو نظر ايندو. هڪ ته لفظن جو سهڻو انتخاب ٻيو وري
مضمون لاجواب، تنهن ڪري تارڪ فقير هن فن ۾ هن طرح ڪامياب نظر اچي ٿو. هن هر مهيني
لاءِ چار مصرعون چيون آهن جي گيت واري وزن يعني ”فعلن فعلن“ تي چيل آهن، تنهن ڪري
منجهن گهڻو مزو ۽ میناج آهي، صرف شروع واري هڪ ئي بيت ۾ ٻارنهن مهينا خوبصورتيءَ سان
نيائي وڃي ٿو:

تون چيت اندر تون جيٺ اندر - ويساک اندر اظهار ٿئين
تون منجهه اکاڙ ۽ ساوڙ ۾ تون سندا بڊي آثار ٿئين
تون اسو اندر تون ڪتي اندر تو ناهري ۾ نروار ٿئين
تون پوه اندر تون مانگه اندر منجهه ڦڳڻ تون تارڪ وار ٿئين.

مطلب ته هو هر شعر ۾ تصوف جون ڳالهيون ڪري ٿو سندس سموري شاعريءَ تي تصوف
جورنگ غالب آهي، مثال لاءِ ماهه ڪتي جي عنوان هيٺ شعر ملاحظه فرمايو:
اڄ ماهه ڪتيءَ جو آيو هر جا وحدت جي گلزاري ٿي،
سڀ دين ۽ ڪفر جي ديس اندر اچي هو حق جي هڪاري ٿي
جا ذات ڳجهي ادراڪ کان هٽي، سا جلوه نما چوڌاري ٿي،
اي تارڪ نعرو انا الحق هڻ تون سرس سنڌ سرڌاري ٿي.

۴- ڏوهيڙا:

تارڪ فقير جي سنڌي ڪلام ۾ ڪجهه ڏوهيڙا به ملن ٿا، اهي ٻن مصرعن وارا به آهن ته تن ۾
چئن ۽ پنجن مصرعن وارا به، انهن ۾ گهڻو ڪري صوفيانه نڪتن کي نروار ڪيو اٿس، هتي مثال

خاطر هڪ ڏوهيڙو پيش ڪجي ٿو:

سالڪ جي صوفي ٿئين سمجھج پنهنجو سر،
ظاهر باطن هڪڙو ناه تفاوت تر،
تارڪ پس تون پر، منجهه ظهوري ذات جي.

ٻهراڻين ۾ عورتون ڪوه تان دلا ڀرڻ وينديون آهن، تارڪ جڏهن اهو نظارو ڏسي ٿو سندس
من ۾ تاس وڌي وڃي ٿي ۽ الفت جي اُچ پوري ڪرڻ لاءِ اهو آسري وند آهي ته من سندس محبوب
کيس پریت مان پاڻي پياري:

پرین هليا پاڻيءَ تي سينھون سيند ڌري،
کڻي هليا ڪوه تان، گهر ڏي گهڙا ڀري،
تو عاشق اُچ مري، من پاڻي پيارن ان کي.

پنهنجي ڳوٺ لعلورائڪ کي به گهڻو ڳايو اٿس، لعلو کي ڀرجهالو سڏيندي، ڪيترائي
ڏوهيڙا چيا اٿس. نموني خاطر صرف هڪ اهڙو ڏوهيڙو پيش ڪجي ٿو:
لعلو ڀرجهالو۔ سکن جو ساڻيه،
جنهن ڏٺو هي ڏيه، تنهن کان مور نه وسري

مٿي جيڪي مثال طور ڏوهيڙا پيش ڪيا ويا آهن، سي عام ڏوهيڙا آهن، جي سڀني
ڪلاسيڪي صوفي شاعرن يا جديد دور جي شاعرن چيا آهن: پر تارڪ ڪجهه خاص قسم جا
ڏوهيڙا به چيا آهن، مضمون جي لحاظ کان انهن ۾ ڪا نواڻ ڪانه آهي، يعني اهو ساڳيو مضمون
عشق ۽ تصوف وارو نظر ايندو. پر انهن ۾ اندروني قافيو آڻي ننگي پيدا ڪئي اٿس: مطلب ته
سندس ان قسم جي شاعري عجيب ۽ دلڪش آهي. هڪ ڏوهيڙو ملاحظه فرمايو:

سچڻ سردار منو منار سوموھن يار ڪري سينگار ٿيو يڪبار سر بازار نظر نرواري
ٿيو هڪار، منجهان گلزار چمن چوڌار عجب اسرار ڪليو ديدار ڪئي بره بهار عجب ديداري
مني گفتار، سني رفتار ڪجل جي ڪار بڻ تلوار و سيه واري سي مارن مار ڏئي ڏيڪاري
پرینءَ جا پار عجب اطوار ڪڏهن اقرار ڪڏهن انڪار ڪڏهن ڪن پيار ڪڏهن تڪراري
بره جي بار ڪيا بيمار هڻي هشيوار وڏا مهندار حڪومتدار ٿيا لاچار ڪڻي سرخواري
اکين جا آرسا خونخوار ٿي ميگهه ملهار ڪرن وسڪار سي تارڪ ناروھن هر وار جيئن جرجاري

ڪافيون

فقير هدايت علي تارڪ نه صرف موسيقي جي فن جو ڄاڻو هو، پر پاڻ سنو ڳائڻو به هو.
يڪتاري ۽ ڇپڙين سان پنهنجون ۽ ٻين صوفي شاعرن جون ڪافيون سهڻي نموني ڳائيندو هو.
سندس ڳوٺ لعلورائڪ ۾ صوفي فقير ۽ ڳائڻ وڄائڻ وارا ايندا رهندا هئا، جتي سنڌ جي صوفي
شاعرن جون ڪافيون ڳائيون رهيون هيون. ان کان علاوه تارڪ فقير سير و سفر جو به شوقين

هو صوفي سونهارن، پيرن ۽ فقيرن جي ميڙن جي موقعن تي حاضري ڀرڻ پنهنجو فرض سمجهندو هو. کيس راڳ ويراڳ سان ايترو ته چاهه هو جو جتي به اهڙيون محفلون ٿينديون هيون، اتي باقاعدي سان ويندو رهندو هو. کيس سنڌي ڪافيءَ سان ايترو انس هو جو ڪيترن ئي ڪافي گو شاعرن جهڙوڪ نواب ولي محمد خان لغاري، سيد مصري شاهه، صوفي دريا خان، شاهه نصير، نشان علي فقير، بيدل فقير، حمل فقير، صوفي فيض درياهه ۽ ٻين شاعرن جو ڪلام ڪنو ڪري، پنهنجي هٿ اکر لکي محفوظ ڪيائين. ان کان علاوه ڪيترن ئي صوفي شاعرن شاهه عبداللطيف ڀٽائي ۽ سچل سرمست جا رسالا ۽ ٻين ڪيترن ئي صوفي شاعرن جو ڪلام مطالع ڪيو هئائين. هڪ ته پاڻ سنو ڳائڻو هو ۽ ٻيو وري ڪافي کيس تمام گهڻو پسند هئي، ان جو سبب اهو آهي جو تارڪ هڪ صوفي شاعر هو ۽ ڪافي سنڌ جي صوفي شاعرن جي پسندیده صنف رهي آهي. اهي ئي ڳالهيون تارڪ جي ڪافي چوڻ جو محرڪ بڻيون. ويتر طبع جي موزونيءَ ۽ موسيقيءَ جي فني مهارت سبب هن تمام سهڻيون ڪافيون چيون.

تارڪ جي ڪافين جو هڪ مجموعو موجود آهي، جنهن جو نالو آهي ”غنائ تارڪ“ ان کان سواءِ سندس سنڌي ڪليات ۾ به ڪجهه ڪافيون ڏنل آهن، جيڪي مختلف سُرَن راڳڻين ۽ ڪهاڻين تي مشتمل آهن.

تصوف شروع کان ئي سنڌي ڪلاسيڪي شاعري جو اهم موضوع رهيو آهي. تارڪ جي ڪافين ۾ به تصوف جو رنگ جهلڪندو نظر ايندو. هن پنهنجي ڪافين ذريعي تصوف جي اهم نڪتن کي چٽيءَ طرح نروار ڪيو آهي.

صوفين جو نظريو آهي ته جتي ڪٿي اها هڪ ئي ذات موجود آهي. صوفيائي اصطلاح موجب ان کي وحدت الوجود سڏيو ويندو آهي. تارڪ هن نظريي کي ڪيترين ئي ڪافين ۾ بيان ڪيو آهي. هتي ڪجهه مثال پيش ڪجن ٿا: هو ٻڌائي ٿو ته درياهه هڪ آهي، پر ان جون لکين لهرون آهن ۽ پاڻيءَ ۾ پاڻ آهي تنهنجي ڪري اهو اثر ڏيکاري ٿو:

موج ڪئي مهراڻ - لڳن لک لهريون

ڪيئن نه آب آ ڪندو آبادي - پاڻيءَ ۾ آهي پاڻ.

هڪ ڪافيءَ ۾ قرآن مجيد جو آيتون آڻي حقيقي محبوب جي هر هنڌ هجڻ جو ثبوت ڏئي

ٿو. ذات صفات ۾ کيس ان دلبر جو ديدار نصيب ٿئي ٿو:

دلبر جو ديدار دما دم - ذات صفت مؤن ظاهر ٿيو آ

ڪل يوم هو في شان - نت نئون نروار دمام

وهو معكم، اينما ڪنتم - دور نه آ دلدار دمام

فاڌڪروني اذڪرم جي - طلب تن رک تار دمام

هو الظاهر - هو الباطن - تارڪ ڏس اسرار دمام

صوفي پنهنجو پاڻ سڃاڻڻ تي تمام گهڻو زور ڏين ٿا. سندن چوڻ آهي ته جن پاڻ کي سڃاتو

تن چڻ پنهنجي مولا کي سڃاتو: ”من عرف نفسه فقد عرف ربه.“ تارڪ ان بابت گهڻن ئي هنڌن تي تاڪيد ڪيو آهي. هو ٻڌائي ٿو ته پاڻ سڃاڻڻ کان سواءِ ٻيا سڀ خيال خام آهن.

پنهنجو پاڻ پروڙڻ ٻاجهون، ٻيو سڀ خامي خام خيال

۽ جڏهن طالب پنهنجو پاڻ کي سڃاڻي ٿو ته کيس، ”هي هو“ سڀ هڪ نظر اچي ٿو.

جي پنهنجو پاڻ پروڙين، هي هو مڙيو ئي آهي تون.

پنهنجو پاڻ سڃاڻڻ آيس، ڪم نه هيڙم ڪار ميان،

عرش کان هٿڙي فرش تي آندو. ديدن جي ديدار ميان.

جڏهن هو پنهنجو پاڻ سڃاڻي ٿو ته پوءِ ٻئي کي مڃڻ کان انڪاري ٿئي ٿو. حقيقي ڪفر ۾

اچي ملاجي دين کان دور ٿي وڃي ٿو ۽ آخر حلاجي حال ۾ اچي، ”انا الحق“ جا گيت ڳائي ٿو.

پنهنجو پاڻ مڃايم۔ ٻيو نه مڃان نه مڃان ٿو

ڪفر حقيقي دين گنوايو۔ تيلهن تلڪ لڳايان ٿو

حال حلاجي جي حيرت ۾۔ گيت انا الحق ڳايان ٿو

صوفي شاعرن ”موتوا قبل“ واري مام سمجهاڻي جي به بار بار تلقين ڪئي آهي. مرڻ کان اڳ

پاڻ مارڻ وارو مضمون سنڌي ڪلاسيڪي شاعريءَ ۾ عام جام نظر ايندو. شاهه لطيف فرمايو آهي:

مري جيءُ ته ماڻئين جانب جو جمال

--

ڪڏهن ڪانه سئي ته ڪا سگهي گڏي سپرين

تارڪ به ڪيترين ئي ڪافين ۾ اهو مضمون ٻڌو آهي، هتي مثال لاءِ هڪ ڪافي پيش

ڪجي ٿي، جنهن ۾ ”موتو“ واري مام سان گڏوگڏ ”نفي“ ”اثبات“ جي به ڳالهه ڪئي اٿس ته ”هم

اوست“ جو نظريو به پيش ڪيو اٿس. فرمائي ٿو:

وٺ موتوا قبل مماتي۔ هٿ ڪر تون ”لا“ جي ڪاتي

نانگا ٿي نابود نفيءَ ۾۔ تان ٿئي عيان اثباتي

ڏس ظهور ذات جو ظاهر۔ سمجهي سير صفاتي

حسن ۽ عشق جا موضوع هر زبان جي شاعريءَ جي سونهن ۽ سينگار آهن. سنڌي شاعري،

خاص طور سنڌي ڪافيءَ ۾ ان جي سچي ۽ سهڻي، صاف ۽ چٽي تصوير نظر ايندي ڪافي ۽

مجاز سان گڏ حقيقت جو احوال به هوندو آهي. تنهن ڪري اها پُر تاثير هوندي آهي. ويتر ان جي

موسيقيت من موهي ڇڏي ٿي.

تارڪ جي شاعري چڻ حديث حسن آهي. سندس ڪلام ۾ هر هنڌ حسن ئي حسن نظر

ايندو. هتي سندس ڪافين مان ڪجهه مثال پيش ڪجن ٿا: حسن جي تعريف پلا ڪير ڪري

سگهي ٿو. خواجہ محمد زمان لواريءَ واري فرمايو آهي ته:

مثل ڪين ڪرن، پستو جلوه پريان جو.

تارڪ حسن جو شرف ۽ شان ٻڌائڻ کان پڻ پاڻ کي قاصر سمجهي ٿو: چو ته ان جي ڪا حد حساب ئي نه آهي. پوءِ ڪنهن کي مجال آهي جوان جي مڪمل تعريف ڪري سگهي. عاشقن جيڪي ڪجهه چيو آهي، سو پنهنجي سوچ ۽ سمجهه، وٽ ۽ وس آهر چيو آهي. ساڳيو حال تارڪ جو آهي، هڪ ڪافيءَ ۾ حسن جي تعريف هن ريت ڪئي اٿس:

حسن جي شان شرف جي نڪا حد نه حساب آهي

جلوه نور جمال نشانبر - وه رخسار صورت ايماني

ابرو چو محراب آهي...

عشاق آهن اهل امانت فرض ادا ڪن صحي سلامت

سجدو تن کي ثواب آهي...

هڪ ٻي ڪافي ملاحظہ فرمايو. جنهن ۾ محبوب جي نيٺن، زلفن ۽ رخ انور جي تعريف ڏاڍي

پياري نموني ڪئي اٿس:

تنهنجا ڪيفي نيٺ ڪلور - سدا مخمور چوان....

منهن منور ماهه مشابيه - نورئون اعليٰ نور، تجلو طور چوان...

نيٺ سڄو جا کيس ڪرن ٿا - توڙي هجن تيمور گهائڻ هڪ گهور چوان...

ڪاڪل ڪارا، خم خم وارا، دام وجهن ٿا دور، عجب دستور چوان.

هو هميشه حسن جي تعريف ڪندو رهي ٿو. اهوئي سندس ورد وظيفو، ذڪر ۽ صلوات آهي

۽ سڄو جا سور ۽ ستم سوغات سمجهي ٿو. محبوب جي ڳلي عرفات آهي. جيڪڏهن زلفن جي

ظلمات آهي ته وري رخ روشن جي تجلات به آهي:

تعريف تنهنجي پيارا صلوات جي نموني

سڀ سور پور تنهنجا سوغات جي نموني

آهي ڳلي اوھان جي عرفات جي نموني

جنهن ۾ اچڻ اسان جو طاعات جي نموني

زلفن سنڌي سياهي، ظلمات جي نموني

رخ تنهنجو آهي روشن تجلات جي نموني

اهڙي محبوب جي جدائي ڇا هوندي سو به ملاحظہ فرمايو:

جانب جدائي تنهنجي، سڪرات جي نموني،

جنهن ۾ اڪيون وسن ٿيون، برسات جي نموني.

حضرت عشق جتي ديرو دمائي، ته دين ايمان، ننگ ۽ ناموس وڃائي، رڻ رلائي ڇڏي ٿو. چو ته:

عشق اجهل ۽ ارڏو آهي، مهميرن کي ماري ٿو.
جڏهن برهه جابار سرتي اچن ٿا، تڏهن
برهه جو بار باري، آيو سرتي سرتيون:

ننگ ناموس ٻوڙي، سانگا سڀئي ٽوڙي، خيما عشق ڪوڙي، حملہ سان هڪواري
دين ڪفر ڪوڏن دوري، مستي مٿي مخموري، منصوريءَ جي سوري، سُوريءَ تي هسوري
تارڪ نينهن لاتر، پيچ پاٽر، بار ملامت چاتر، بيوس، بي اختياري
تارڪ عشق کي افضل ۽ اعليٰ سمجهي ٿو، هو ٻڌائي ٿو ته عشق ئي انا الحق جو سبق پڙهائي ٿو.
هي ته عشق ٿو موجان ماڻي، ٻيو ڪو ڄاڻي ٿوڙي نه ڄاڻي
برهه جي بات سدائي بالا، ٻيو ويجهه آڻي نه آڻي
علم انا الحق عشق پڙهائيو، ته دل ٿو ڏرساڻي
عشق اسان جو تابع نه ڪنهن جو، سو توڻي ناهن ڪنهن جي ناڻي
تارڪ هڻ ٿو نينهن جو نعرو، تون پيا ڇڏ خيال اڪائي
هڪ ڪافي ۾ عشق جي تعريف صوفيانہ انداز ۾ تمام سهڻي ۽ اثرائتي نموني ۾ ڪئي اٿس.
ڪافي ملاحظہ فرمايو:

عشق ٿي واثبات، انا الحق جو ماري نمر و
عشق اڙي نا اسم جي اولي، جوش جڳائي جسم جي اولي
ڪڍي اچي ٿو ڪات، ڪهي ڏئي ٿو قرب قرار و
برهه جو بار ٿي ويجهه باري، برسر آيو بي اختياري
التمعجب اوقات، حال حلاجي وحدت وارو
نينهن جو تارڪ پنڌ نيارو، دين ڪفر جو چلي نه چارو
مذهب مڙهي مات، علم عقل ات وهلو ويچارو.

تارڪ جي ڪافين ۾ خيال ۽ مضمون جي بلنديءَ کان علاوه ڪيتريون ئي ٻوليءَ جون
خوبيون به نظر اينديون. هو پنهنجي ڪافين ۾ جيڪا ٻولي استعمال ڪري ٿو سا ڪافيءَ جي فن
۽ مزاج مطابق آهي. چونڊ مناسب ۽ موزون لفظ استعمال ڪري ڪافيءَ ۾ وڏي خوشي ۽
خوبصورتي پيدا ڪئي اٿس. ڪن ڪافين ۾ اندروني قافيه آڻي انهن کي وڌيڪ وڻندڙ ۽ مترنہ
بڻايو اٿس. جن جي پڙهڻ سان ئي لطف اچي ٿو پر جيڪڏهن ڪو فنڪار اهي سازن جي سنگت
سان ڳائي، ته انهن ۾ اڃا وڌيڪ تاثير پيدا ٿئي ٿو. ان قسم جون ڪيتريون ئي ڪافيون چيون
اٿس. هتي مثال لاءِ هڪ ڪافيءَ جا ڪجهه بند پيش ڪجن ٿا:

هڪ وار ملڻ، وري ڪين اچڻ، ايئن ڪين ٿيڻ، توکي يار ڪي
مونساڻ هجڻ، همراز رهڻ، پري پل نه وڃڻ، توکي يار ڪي

تنهنجي در جو گدا، آهيان جان فدا، تون نام خدا، ره مونسان سدا
دل مونسان رکڻ، مٿي يار سڄڻ، مون ساڻ ملڻ توکي يار ڪپي
مت خویش چڙي، دل توسان گڏي، تنهنجي پاڙي لڏي، ويٺو آهيان اڏي
منهنجي هٿ کان وٺڻ، پنهنجو پاند ڏيڻ، منهنجو بار کڻڻ توکي يار ڪپي

تارڪ جي ڪافين ۾ ڪيتريون تشبيهون به نظر اينديون ته نئين ۽ نرالي نموني جون
ڪافيون به ڏسڻ ۾ اينديون. هن ڪافيءَ ۾ نوان تجربا ڪري، ان ۾ وڌيڪ سونهن، سرهاڻ ۽ نوان
پيدا ڪئي آهي، جا عاشق لاءِ وڏي ريجھ رهائڻ جو سبب آهي. هتي مثال لاءِ سندس هڪ ڪافيءَ
جا ڪجهه بند پيش ڪجن ٿا:

آه منهنجي عشق جي ڪجهه ڪڙڪي آ ڪجهه ڪڙڪندي
باهه تنهنجي برهه جي ڪجهه پڙڪي آ ڪجهه پڙڪندي
عشق جا ٻارڻ تو ٻاريا، منهنجي چاٽيءَ جي اندر
درد کان دل ڊيگ وانگي ٻڙڪي آ ڪجهه ٻڙڪندي
تهڊليون آيو هي تارڪ تنهنجي در ڏيڍار لاءِ
طلب جي طافي توهان لاءِ ڪڙڪي آ ڪجهه ڪڙڪندي

مختصر ته تارڪ کي ڪافيءَ جي صنف ۾ وڏي دسترس حاصل آهي، سندس ڪافين ۾ رس
۽ رچاءُ آهي ته مزو ۽ میناج به آهي. ڪاش ڪواٽرو ادارو قائم ٿئي جو فقير هدايت علي تارڪ ۽
ٻين ڪافي گو شاعرن جون ڪافيون ڇپرائي ته سنڌ جي هن سُهي وکر جي سڳند سان هند ۽
سنڌ واسجي وڃي.

مزاحيه شاعري

فقير هدايت علي تارڪ جتي عاشقانو، ناصحانو ۽ عارفانو ڪلام چيو آهي، اتي مزاحيه ڪلام
جو به چسڪو چڪايو اٿس. پنهنجي ظريفاني ڪلام سان ڪلائي به ٿو ته ڪلندي ڪلائيندي طنزيه انداز ۾
مقصد جي ڳالهه به ڪري وڃي ٿو. تارڪ جي مزاحيه شاعري، ڪنهن جي دل آڙائيءَ جو سبب نه ٿي
ٻڻجي، پر هو مزاحيه انداز ۾ حق جي ڳالهه ڪري، پڙهندڙ کي سوچڻ تي مجبور ڪري ٿو.
اها هڪ حقيقت آهي ته هو مشهور اديب، صحافي ۽ مزاح نگار ميان شمس الدين بلبل
مرحوم کان گهڻو متاثر هو. هڪ تاريخي شعر ۾ کيس استاد سڏيندي سندس ولادت ۽ وفات جي

تاريخ هن ريت ڪڍي اٿس:
در تولد شمس الدين بلبل بگوئي اختراع

۱۲۷۲ھ

هم چراغ مجلس آمد رحلت آن استاد ما.

۱۳۳۷ھ

بلبل جي ڪلام ۾ ڪيترائي مزاحيه نظم ۽ غزل نظر ايندا. ان کان علاوه سندس ”ڪريما نيچرل“ ۽ ”مامقيمان“ جو ڪو مثال نه ٿو ملي سگهي. تارک فقير به ڪريما نيچرل جي نموني ”محمود نامہ نيچرل“ لکيو. ان کان علاوه سندس ڪن نظمن ۽ غزلن ۾ به ڪيترائي مزاحيه اشعار نظر ايندا، هتي مثال لاءِ سندس هڪ طرحي غزل مان ٽي شعر پيش ڪجن ٿا. اهو غزل ڪراچي ۾ ٿيندڙ هڪ مشاعره لاءِ لکيو هئائين: مصرع طرح هئي:

قلب مان ڪينو ڪڍي، هڪ ٿي وڃو هر حال ۾.

ان طرح تي لکيل تارک جا ٽي مزاحيه شعر ملاحظہ فرمايو:

ڪر ادا لنڊن ويڃو جي سيگهه مان تياري ڪڍي
گهر ڇڏي اڙ ڪينڪي تون ٻار ۾ ۽ زال ۾
جي نئون فيشن رکين ۽ خاص جينٽلمين ٿئين
نا اڙين تون جهوني فيشن جي ڪڏهن جنجال ۾
تي، شگر سان چاهه رک ۽ ميز تي ڪائج فروت
ڊيم فول آهين اگر دل ٿو اڙائين دال ۾.

ان قسم جا شعر ڪيترن ئي نظمن ۽ غزلن ۾ منظوم ڪيا اٿس. پر مزاحيه شاعريءَ لاءِ ”محمود نامہ نيچرل“ مخصوص ڪيائين. سندس هن تصنيف ۾ طنز و مزاح جي چاشني ۽ لذت به آهي ته تڙمڙ جي فن جي مهارت به نمايان آهي.

انگريزن جي دور ۾ انگريزي سڪڙ ۽ يورپي لباس پهريو جو فيشن وڌندو رهيو ٿي. هونئن به دستور آهي ته محڪوم قوم پنهنجي حاڪم جي زبان سڪڙ ۽ ان جي تهذيب ۽ تمدن اختيار ڪرڻ ۾ خوشي ۽ فخر محسوس ڪندي آهي. ڪا به ڌاري زبان سڪڙ خراب ڳالهه نه آهي، پر ان کي برتري ڏيڻ ۽ پنهنجي تهذيب و تمدن کي ڇڏي ڏيڻ وڏي ناداني آهي. ايئن ڪرڻ سان غلامي دل ۾ گهر ڪري وڃي ٿي ۽ آزاديءَ جو جذبو فنا ٿي وڃي ٿو. تارک انگريزي زبان سڪڙ جي خلاف ڪين هو. پر ڌاري تهذيب جي خلاف هو. هن پاڻ ڪتابن ذريعي ڪجهه انگريزي سکي هئي ان جو مثال سندس مزاحيه شاعريءَ مان ملي ٿو. جنهن ۾ ڪيترائي انگريزي لفظ ۽ جملا استعمال ڪيا اٿس. هڪ فارسي غزل ۾ سڀ قافيه انگريزيءَ جا استعمال ڪيا اٿس. مطلب ته کيس انگريزي زبان جي چڱي ڄاڻ هئي ۽ هن چاهيو ٿي ته سنڌ جا ماڻهو انگريزي تعليم حاصل ڪن. تارک جو هڪ شعر پيش ڪجي ٿو، جنهن ۾ رومزهر استعمال جي ڪجهه شين کي سهڻي نموني استعمال ڪيو اٿس:

ڪيئن وڻي ان کي بريد ۽ ميت، ايگ ۽ ملڪ ٿي،
دردمندي راک باشد تلخڪام از شڪرش.

سنڌ جي وڏيرن جي اڪثريت عياشي طرف مائل هئي، بيشمار دولت ڪپائن ته ڪيئن ڪپائين، دولت جي صحيح مصرف جي ڪين ڪا ڄاڻ نه هئي. تنهن ڪري پنهنجي دولت عياشيءَ ۾ اڏائيندا

رهيا. جڏهن انگريز عورتون سنهڙي ۽ اڌا گهاٽي لباس ۾ ڏٺائون ته وڃڻ تي وين:

بت ڏسي مس جو ٿو چوي هرڪو.

الله الله اين ڇه، سيم تن است.

ويتر سندن ناز ۽ انداز گفتار ۽ رفتار، چٽي چمڙي ۽ چيله سنهڙي کين موهي وڌو. تارڪ

سندن اهي حال ڏسي طنزيه نموني سندن جذبن جي ترجماني ڪندي، چئي ڏنو ته:

چوان چاچيله — انجي جوييان مون

ڪ عقل آگه نه گشت زان ميان هيچ.

نه فقط ايترو پر مس جي سنهڙي ۽ چيله جي هن ريت به تعريف ڪئي وئي ته:

آه جا دوست سنهڙي ۽ چيله سان مس ان جي اڳيان،

دعوي حسن اگر ماه ڪند باشد لاف.

ملطب ته سنڌ وارن کي ليڊين جي لئو لڳي وئي. هو انگريز عورتن جي عشق ۾ گرفتار نظر

اچڻ لڳا ۽ پتنگ جيان قربان ٿيڻ لاءِ تيار رهڻ لڳا.

دل اسان جي آه ليڊين تي فدا پروانه جيئن،

زار مي سوزد چو افروزد رخ گلنار شمع.

ڪجهه انگريزي جملا سڪي عشق جو اظهار هن ريت ڪرڻ لڳا:

”آء نوات“ قيد آهيان عشق ۾ ليڊيءَ جي مون،

گشت ام از محنت اندوه بي پايان خلاص.

پنهنجا بنگلانئين نموني سينگاري، سندن وصال جون واٽون نهارڻ لڳا:

تون روم منهنجي ۾ هڪوار جي اچين ليڊي،

شود خلاص دل خست از جفائي فراق.

مون سان هوءَ مس مهر مون نروار بودي ڪاشڪي

مرهم جان و دل افگار بودي ڪاشڪي.

هو هر وقت ليڊين جي حسن جون ڳالهيون ڪرڻ لڳا. سندن ذڪر اذڪار ۾ وڌي لذت ۽

فرحت محسوس ٿيڻ لڳي:

ليڊين سندو ته مون کي وڻي ٿو بيان لڏيڏ.

آري ڪست حاڪم شڪر دردهان لڏيڏ.

ايتريقدر جو ليڊين جي عشق کي دل جو آرام ۽ آخرت جو انعام سمجهڻ لڳا:

ٿيو عشق ليڊين جو آرام دل،

برآمد از عاقبت ڪام دل.

۽ هو ليڊين جي عشق ۾ سڪي سڙي ويا:

ليدين جي عشق مون کي اي ادا،
ساختر باريڪ تر از برگ گاه.

ميٺ بتيءَ جي جلڻ کي پنهنجي سوز ۽ درد جو ترجمان سمجھڻ لڳا:
سوز منهنجي دل کان ڏس ٿو ڪيئن جلي ڪئنڊل سڄو.
سوخته برمن دلش زان مير و دود از سرش.

ليدين جي رومال ۾ لڳل سينت جي تعريف هن ريت ٿيڻ لڳي:
تنهنجي رومال ۾ رهي ٿو سينت،
خلق مشڪ تار مي گويد.
نه صرف ليديءَ جي تعريف ٿيڻ لڳي، پر سندن ملڪ يعني لنڊن جي به هن ريت ساراهه ٿيڻ لڳي:

ماهر و وليدي عجب آه ملڪ لنڊن ڪشورش،
بادشاه سنڌ حسن است خوبان لشكرش.
لنڊن ۾ رهڻ بخت جي بلندي ۽ سعادتمندي سمجهي ٿي وئي ۽ سنڌ ۾ رهڻ نحوست ۽ نياڳائي تصور ٿيڻ لڳو:

چڙهي لنڊن رهيس منجه سنڌ تنهن کان،
سيه شد روز برمن چون شبِ داج.
اهڙي ريت گورن تان گهور وڃڻ ۽ ڪارن کان نفرت ڪري ڪائڻن ڪناره ڪشي ڪرڻ لڳا:
ڪارو ماڻهو ٿي وڃي ٿو ڏيک ڏيئي،
زينهار از ڦرين بدنهار.
حقيقت به اها ئي آهي ته ڪارا يعني مقامي ماڻهو گورن آڏو هيٺا ۽ لاچار هئا. ان جو مثال تارڪ هن ريت پيش ڪيو آهي:

ايئن ڪارا ٿيا گورن آڏو عاجز،
ڪدر ماند به پيش باز دراج.
مطلب ته ڪاري ماڻهو کي وڏي حقارت ۽ نفرت جي نگاهن سان ڏٺو ويو ٿي.
ڪاري ماڻهو جيئن ٿو ڪوئي سگهي
يا وه ڪوئي ابلهي خوداريءَ زان.
اهوئي سبب آهي جو سنڌ جا ماڻهو انگريزي تعليم حاصل ڪرڻ ۽ انگريزي فيشن اختيار ڪرڻ لڳا:

فيشن انگريزيءَ جي وٺان ڪيئن نه راه،
آه ڪه عالم شده از غم تباه.

جن انگريزي علم حاصل نه ڪيو، صرف سنڌي تعليم حاصل ڪيائون ته تن کي پڇتائڻو پيو:

چوپڙهين تون سنڌي زبان وائي زان،
زانڪ تون شد زسرتا پاي زان.

انگريز شراب جا شوقين هوندا آهن، هنن هتي خوب مٺي نوشي ڪئي، بيٺ ۽ برانڊي
واپرائڻ جو شوق وڌڻ لڳو ۽ سادو پاڻي جڻ باهه محسوس ٿيڻ لڳو ۽ تارڪ ان جي ترجماني
ڪهڙي نه اثرائتي انداز ۾ ڪئي آهي.

ري برانڊي جي آه وات رباها۔

”وقنار بناعا عذاب النار“

وڃ ڪٻڙ مون ڪيڏ تون بوتل بيربي تارڪ گهڻو
چون برافروز دهر سولال درگلزار شمع.

آخر ۾ تارڪ جو هڪ غزل پيش ڪجي ٿو جو نه صرف طنزيه مزاحيه شاعريءَ جو شاهڪار
آهي: پر صنعت تضمين جو به هڪ اعليٰ مثال آهي:

ڏي تون مون کي مس پيال ڳاه راس و ڳاه چپ
از شراب دير سال ڳاه راس و ڳاه چپ
ڪيئن بچي توبه سندن هائوس ۾ جو بيٺ خاص
مي ڪند ساقبي حوال ڳاه راس و ڳاه چپ
بائيل مس ٿي پڙهيو، ان کي ڏسي ملا پڳو
از خجالت اين رسال ڳاه راس و ڳاه چپ
ڪيترا ليڊي مٿي تو مست جيئن ٿلمين ٿيا
رونمائي همچو لال ڳاه راس و ڳاه چپ
وصل تنهنجو ڳارڊن آه عاشقن جي واسطي
ليڪ هجرت همچو زال ڳاه راس و ڳاه چپ
ناچ جي هائوس ۾ بابو چريا مس ٿي ٿيا
صف زده گردت چو هاله ڳاه راس و ڳاه چپ
ڪالهه گر جا ۾ هئي تارڪ جي لئي ليڊي حسين
ساقبيءَ مشڪين ڪلال ڳاه راس و ڳاه چپ

تاريخي مادا:

فقير هدايت علي تارڪ جي دور ۾ فارسيءَ ۾ سجع چوڻ ۽ ابجد جي حساب موجب تاريخي
مادا لکڻ واري کي وڏو قابل شاعر سمجهيو ويندو هو. پير علي محمد شاه راشدي پنهنجي

تصنيف ”اهي ڏينهن۔ اهي ڏينهن“ ۾ لکيو آهي ته ”انهن ڏينهن ۾ علمي ڪمال جي ڪسوٽي اها به ليکي ويندي هئي ته ماڻهو فارسي زبان ۾ شعر، خاص طرح سان سجع چئي ۽ ڄمڻ يا مرڻ جي تاريخ ابجد جي حساب ڪڍي.“⁹ اهوئي سبب آهي، جو ان دور جي ڪيترن ئي شاعرن ان فن کان واقفيت حاصل ڪئي. تارڪ جي دور ۾ جمع خان غريب مولانا دين محمد اديب فيروز شاهي هن فن جا وڏا ڄاڻو هئا.

فقير هدايت علي تارڪ جي سنڌي ۽ فارسي ڪلام جي مطالعي مان معلوم ٿيندو ته کيس هن فن جي چڱي ڄاڻ هئي. سندن شاگرد رشيد سيد اظهر گيلاني کان زباني معلوم ٿيو ته، ”مرحوم نبي البديه ڪيترائي تاريخي مادن وارا شعر چئي ويندو هو.“ اهوئي سبب آهي جو هن وڏي تعداد ۾ اهڙا شعر چيا آهن، سندس تصنيفن ”بره بندي“، ”ڪليات تارڪ سنڌي“ ۽ ”ديوان تارڪ“ (فارسي) ۾ ان قسم جو شعر گهڻي تعداد ۾ نظر ايندو. تارڪ نه صرف سنڌي زبان ۾ تاريخي مادا لکيا آهن، پر عربي، فارسي، هندي ۽ اردو ۾ به گهربل تاريخون ڪڍيون اٿس. پر سڀ کان گهڻا تاريخي مادا سنڌي ۽ فارسي ۾ لکيا اٿس. فارسي ۾ عالم اسلام جي مشهور هستين، سنڌ جي اديبن ۽ شاعرن جي وفات جي تاريخن تي مادا مرتب ڪيا اٿس. سنڌي، هندي، عربي ۽ اردو ۾ ننڍي کنڊ جي تاريخي، علمي، ادبي ۽ مذهبي شخصيتن کان علاوه پنهنجن دوستن ۽ مائٽن جي خوشيءَ جي موقعن، مثلاً پٽ ڄمڻ يا شادي وغيره جا موقعا ۽ غم جا موقعا يعني وفات جون تاريخون ڪڍيون اٿس.

تارڪ هڪ فقير صفت انسان هو ۽ وٽس وڏن نڌائين جو فرق ڪونه هو. انسانيت ۾ سندس ايمان هو ۽ ساري زندگي ان تي عمل پيرا رهيو. اهوئي سبب آهي جو هن جيڪي تاريخي مادا لکيا آهن، تن ۾ امير ۽ غريب، هندو ۽ مسلمان سڀ اچي وڃن ٿا. ايتريقدر جو بچونالي هڪ باليشاهي جي وفات تي به ماده لکيو اٿس. کيس تاريخ جي به چڱي ڄاڻ هئي، ”واقعات عالم“ جي عنوان سان ۵۳ شعر لکيا اٿس. جنهن ۾ دنيا جي عظيم واقعن جون تاريخون ڪڍيون اٿس. جنهن جو آخري شعر هي آهي:

بند ڪر اشعار تاريخي سگهو۔ نظم تنهنجي تارڪ آه آب حيات

اهڙي ريت ”قطعه تاريخ“ جي عنوان سان فارسي ۾ هڪ سوش شعر چيا اٿس. جنهن ۾ حضور نبي ڪريم ﷺ سندن يارن سونهارن، آل اطهر عالم اسلام جي مشهور بزرگن ۽ سنڌ جي مشهور هستين جي رحلت جي تاريخن بابت مادا مرتب ڪيا اٿس.

سندس تاريخي مادن پڙهڻ سان ايترو ضرور مڃڻو پوندو ته کيس هن فن جي چڱي ڄاڻ هئي پر ان حقيقت کان به انڪار نه ٿو ڪري سگهجي ته سندس ان قسم جي شعرن ۾ فني لحاظ کان ڪي خاميون به موجود آهن. اهي خاميون ٻن قسمن جون آهن. پهريون ته ڪن مادن جو گهربل عدد صحيح نه ٿو نڪري، مثلاً واقعات عالم واري تاريخ شعرن ۾ ”دهلي دربار“ بابت ”صدر ڪبار ارتضي“، لفظن مان ماده ڪڍيو اٿس ۽ ان ماده جا عدد ۱۹۲۸ ٿين ٿا. جڏهن ته دهلي دربار ۱۹۱۱ع

⁹ پير علي محمد راشدي: اهي ڏينهن۔ اهي شينهن، (پيو ڇاپو) ص ۴۴۰-۴۴۱

پر لڳي هئي، اهو شعر ملاحظه فرمايو:

سن لڪج ”صدڪبار ارتضيٰ“ - ٿي جڏهن دربار دهلي خوش صفات

۱۹۲۸

سندس مادن ۾ ٻي غلطي اها نظر اچي ٿي ته هو تاريخي ماده لکڻ وقت جيڪي لفظ چونڊي ٿو، تن ۾ معنوي مناسبت طرف گهٽ توجهه ڏئي ٿو. جيڪا تمام وڏي خامي آهي. ڇو ته تاريخي ماده مرتب ڪرڻ وقت عددن سان گڏ معنوي مناسبت کي ملحوظ رکڻ تمام ضروري آهي، ته جيئن ماده جا لفظ انهيءَ واقعي جي نشاندهي ڪري سگهن، جنهن جي تاريخ لکي وئي آهي:

مٿي جن خامين جو ذڪر ڪيو ويو آهي، ان جا ٻه سبب ٿي سگهن ٿا، پهريون ته تارڪ جو هن قسم جو گهڻو مواد، ”برهه جي بندي“ نالي هڪ قلمي ڪتاب ۾ موجود آهي، اها بندي تمام شڪسته حالت ۾ آهي ۽ گهڻن هنڌن تي پڙهڻ ۾ مونجهار پيدا ٿئي ٿو. تنهن ڪري ممڪن آهي ته ڪي غلطيون راقم الحروف کان ٿي ويون هجن. ٻيو سبب شاعر جي بيپرواهي يا ٽڪڙ وغيره ٿي سگهي ٿو. جڏهن ايترا تاريخي مادا لکيا ويا، جو هڪ ڪتاب تيار ٿي وڃي ته ان ۾ ڪجهه نه ڪجهه خاميون ضرور ٿينديون. ٻيو ته اهو سمورو مواد رف آهي، شايد نظر ثاني مهل فقير صاحب اهي درست ڪري ها.

بهر حال، جيڪڏهن سندس لکيل سڀ تاريخي مادا ڪٺا ڪيا وڃن ته ان مان مذهب، تاريخ، ادب ۽ تحقيق جي طالبن لاءِ چڱو مواد مهيا ٿي ويندو ۽ ان مان ڪين ڪي قدر مدد ملي سگهندي.

سرائڪي شاعري:

سنڌ ۾ سنڌي شاعريءَ کان پوءِ ٻئي نمبر تي سرائڪي شاعري کي وڌيڪ اهميت ۽ مقبوليت حاصل آهي. ان جا سبب هي ٿي سگهن ٿا ته: هڪ ته ذري گهٽ اڌ سنڌي سرائڪي ڳالهائڻ ٿا، ٻيو شاهه لطيف کان سواءِ گهڻو ڪري، صوفي شاعرن سرائڪي زبان ۾ ڪجهه نه ڪجهه شعر ضرور چيو آهي. ڪن جي سرائڪي شاعري ته بهاولپوري پائرن جي سڪون پئي لاهي، مثال طور حمل فقير جو سرائڪي ڪلام پڙهڻ سان ايئن محسوس ٿئي ٿو ته هيءُ ڪو سنڌ جو شاعر نه آهي، پر ملتان يا بهاولپور جو رهاڪو آهي. مطلب ته سرائڪي شاعري سنڌ ۾ عام آهي ۽ سنڌ ۾ ان کي گهڻو پسند ڪيو ويو آهي، اهوئي سبب آهي جو فقير هدايت علي تارڪ به سرائڪي ۾ به طبع آزمائي ڪئي:

تارڪ فقير بين صوفي شاعرن وانگر ڏوهيڙا ۽ ڪافيون چيون آهن، پر هي پهريون سنڌي شاعر آهي، جنهن سرائڪيءَ ۾ الف ب ردیف وار مڪمل ديوان تيار ڪيو. تنهن ڪري جيئن خليفو گل هالائي، سنڌيءَ جو پهريون صاحب ديوان شاعر آهي، ته وري تارڪ سنڌ ۾ سرائڪيءَ جو پهريون صاحب ديوان شاعر آهي.

تارڪ جي سرائڪي غزلن تي ڪي قدر فارسي اثر معلوم ٿئي ٿو. هن گهڻن ئي هنڌن تي فارسي جالفظ استعمال ڪيا آهن، مثال طور هڪ شعر پيش ڪجي ٿو:

زلف عارض چشمه ابرو لب ذقن غب غب عجيب
جو ٿي ويڪي، اهندا هو هڪ پلڪ وچ مست و خراب.

تارڪ جيئن ته هڪ صوفي شاعر هو، تنهن ڪري، جيئن هو سنڌي، فارسي ۽ اردو شاعري ۾ هڪ صوفي شاعر نظر اچي ٿو، تيئن سندس سرائڪي ڪلام به صوفيانہ نظر اچي ٿو. تارڪ جتي ڪٿي جانب جو جلوو پسي ٿو، تنهن ڪري سندس دل مان ڪافر و ديندار جو فرق متجي وڃي ٿو ۽ بي اختيار ٿي چئي ٿو ته:

سب دي اندر ويڪ ذات ذوالجلال،
فرق چوڙين ڪافر و ديندار دا.

کيس هر ڪتاب ۾ محبوب جي صفت ۽ ساراهه نظر اچي ٿي، قرآن ۽ ويد کيس ان ڪري وڻن ٿا، جوان ۾ محبوب جي ثنا آهي:

سڀ دي وچ تعريف ٿيڙي دا لکيا هي داستان
اهن سبب لڳدا هي دلڪون بيد تي قرآن لذيد

هو حق ۽ حقيقت جي راز جو ڄاڻو آهي ۽ ان راز ۾ ايڏو ته محو آهي، جو کيس ڪفر ۽ دين ۾ ڪو فرق نظر نٿو اچي، يعني هو ڪفر ۽ اسلام کان بي نياز رهي ٿو: شعر ملاحظه فرمايو:
ڪفر دين دي ڪجهه خبر مئن نون نهين،
هان سدا راز حقيقت وچ غريق.

معرفت جي مام سمجهڻ ڪا سولي ڳالهه نه آهي، پر تارڪ اهورند آهي، جوان مشڪل معاملن کان پوري ريت واقف آهي:

دقائق معرفت بي انت هي گر،
اهيندا خوب هي دراڪ تارڪ.

تارڪ عشق کي وڏي اهميت ڏئي ٿو، ان کي مرشد سمجهي ٿو.

صفت آڪان ڪيا تيڙي اي عشق مئن،
تنهن هادي مرشد تي داتا ڏنم.

۽ جنهن دل ۾ عشق نه آهي، تنهن ۾ جڻ اوندهه آهي ۽ اها گمراهه آهي، پر عشق اچڻ سان جڻ اها روشن ٿي وڃي ٿي.

عشق جنهن دل وچ نهين آڪان مئن ڪيا اهندا مثال،
هي وه او خانه نهو اندر جهين روشن چراغ
۽ جڏهن بت ڪافر جو فيض پهچي ٿو ته اسلام جا انوار حاصل ٿين ٿا:

اهنڪون سڀ مايه مليا اسلام دي انوار دا
جنهنڪون پهنچا وڃ محبت دي بت ڪافر دا فيض

يار دي الفت سوا هي دين تي ايمان عبث
راز وحدت باجهه پڙهڻا بيد تي قرآن عبث

تارڪ جي سرائڪي ديوان ۾ ڪيترائي اخلاق ۽ نصيحت وارا شعر به موجود آهن. هودوئي
۽ ڪلفت کان دور رهڻ ۽ پيار ۽ محبت ڪرڻ جا سهڻا سبق ڏئي ٿو ۽ حرص و هوس کان دور رهڻ
جي تلقين ڪري ٿو:

محبت دي سمنڊ وڃ غرق ٿي،
هوا ڪلفت ڪنهن هي پاڪ تارڪ.

خاڪساري وڃ اسان ايوبن غرق،
جيوبن حارث آزدولت وڃ غريق.

تيڏا وڻاڻ اعليٰ سدا عرش برين ٿون بر ملا،
اسفل ديوڇ ڪيون تيڏي جا، آه دل! افسوس دل!

تارڪ جي سرائڪي شاعريءَ ۾ غزلن کان وڌيڪ خوبصورت سندس ڏوهيڙا، ڪافيون ۽
ٻارهن ماه آهن: انهن ۾ داخليت به آهي ته سلاست ۽ رواني جي خوبين سان به سينگاريل آهي.
سندس ڏوهيڙن ۾ فڪر سان گڏ فن جي بلندي به نظر ايندي. ڪيترن ئي ڏوهيڙن ۾ ذومعني قافيه
آهي، شعر ۾ سونهن سان گڏ سوز ۽ تاثير پڻ پيدا ڪيواڻس؛ مثال لاءِ هڪ ڏوهيڙو پيش ڪجي ٿو:

اڪيان نال اڪيان دي پيارا آءُ امالڪ اڙيان - جيوبن اٽڪن ملهه ديان اڙيان
آلي زخم فراق دي رهندي پڌندي مول نه ڪڙيان - پعيان زلف دي پيچ ديان ڪڙيان
سامهن جا وڻ دي سگهه ناٿي، تينون ويڪ مين لڙيان - تيڏيان نينان زوري لڙيان
سارڪ سرمان سينڌيان چٽيان وال ٿئي سڀ جڙيان - لڳيان جي وڃ جادو جڙيان.

تارڪ سرمان سينڌيان چٽيان وال ٿئي سڀ جڙيان - لڳيان جي وڃ جادو جڙيان.
تارڪ جا سنڌي توڙي سرائڪي ۾ ڇپيل ٻارهن ماه پنهنجو مٽ پاڻ آهن، سندس سرائڪي
۾ ڇپيل ٻارهن ماه مضمون، زبان ۽ بيان جي لحاظ کان عجيب ۽ دلڪش آهن، هتي مثال خاطر
هڪ ڏوهيڙو پيش ڪجي ٿو.

پوهه مهينا آ ميڏي دل وڃ پالا مارگيا
ڪانگ اڏاوان ڦالان پاوان دلبر مٿن وسارگيا
هجر صنم وڃ هارگيا، سينگارگيا، سنسارگيا

ڪنهن ڏينهن يار نه ايوين پڇيا تارڪ ڪهڙي پار ڳيا

تارڪ جي سرائيڪي ڪافين ۾ عشق ۽ تصوف جا مضامين نظر ايندا. هو سرمستي ۾ اچي
انالحق جانعرا هڻي ٿو:

بار ملامت سر تي چايم۔ عين انالحق بن ڪي آيم
ڪٽ اسلام ڪيتم اظهارا۔ ڪٽ ڪافر ٿي ڪفر ڪمايم
ڪمبي مول نه قصد ڪريسان۔ آپ وچون رب اپڻا پايم

برهه دا ويڪو باغ بهار۔ وه وه حسن چمن چوڌار
باغ بهار بنيا بي چوني۔ جنهن ۾ گلڙي گونا گوني
ظاهر هوئي پوءِ بطوني۔ هر جا هو دا ٿيا هڪار
وچ مٽخاني محبت والي۔ پيندي عاشق پرت پيالي
جلدي الٽي الٽي چالي۔ بيخود هوڪي بي اختيار

عشق جي امانت کان ملائڪن به انڪار ڪيو. پراهو ڳرو بار حضرت انسان خوشيءَ سان
پنهنجي سر ڪنيون. انهيءَ مضمون کي اڪثر صوفي شاعرن پنهنجي ڪلام ۾ وڏي اهميت ڏني
آهي. تارڪ اهو مضمون هن ريت ٻڌو آهي:

برهه دا بار برسر باري چمر سرچايا مٿن وه مٿن
هو ڪاڏت حقيقت والا. هل اي هلايا مٿن وه مٿن.

موج ۽ مستيءَ ۾ چيل سندس هيءَ ڪافي به ملاحظه فرمايو:

مستي مٿي منصوري والا. نينهن نغارا مٿن وه مٿن
ٿي اظهار انالحق آيم. ماريم نعرا مٿن وه مٿن
مٿن وچ ملڪ مدينا، مڪا، ناڪر دوارا، مٿن وه مٿن
مٿن هون ويد، پيران تي پوڻي، ٿيهه سپارا مٿن وه مٿن
مٿن هون لوح قلم تي ڪرسي، عرش منارا مٿن وه مٿن
مٿن هون جن ملڪ تي قدسي، سج چنڊ تارا مٿن وه مٿن
مٿن سرمست صفاتي هون صوفي سخن سچارا مٿن وه مٿن
ناز نياز نواز هون تارڪ، نور نيارا مٿن وه مٿن

مختصر ته تارڪ جو ڪلام حقيقت و معرفت جو هڪ دفتر آهي ۽ هڪ عارف ئي ان مان
حقيقي حظ حاصل ڪري سگهي ٿو. جيئن پاڻ چيو اٿس:

جو هووي اهل عرفان شخص تارڪ،
اوپاوي ميڏي خوش شمار دا حظ

شاعر اڻيون دعوائون

(شاعرانه تعلي)

هيءَ هڪ حقيقت آهي ته هر شاعر پنهنجي ڪلام بابت پاڻ به هڪ راءِ رکي ٿو. هو پنهنجي ڪلام جو هڪ بهترين نقاد هوندو آهي. شاعر جي پنهنجي ڪلام بابت راءِ خود سندس ڪلام ۾ ئي موجود هوندي آهي. مثلاً سنڌ جي سدا حيات شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح جو هيءَ بيت سندس ڪلام بابت هڪ وڏي دعويٰ آهي جا حقيقت تي ٻڌل آهي. شاهه سائين فرمايو آهي

جي توييت پائڻيا، سي آيتون آهين،

نيون من لائين، پريان سنڌي پارڏي

فقير هدايت علي تارڪ به پنهنجي ڪلام ۾ هڪ هنڌ ڪجهه ان قسم جي دعويٰ ڪئي آهي:

لالچي ثمناً قليلاً جو نه تارڪ ڄاڻي ڪجهه،

جو سخن تنهنجو سمورو آه قرآن سان گڏيل.

ان ۾ ڪوشڪ نه آهي ته تارڪ به شاهه لطيف وانگر الله پاڪ جي وحدانيت جو وڏو پرچار ڪيو آهي، انهيءَ سبب پنهنجي ڪلام کي قرآن سان گڏيل سڏيو اٿس. اها به هڪ حقيقت آهي ته تارڪ جو ڪلام معنوي اسرارن سان ڀريل آهي. جيئن پاڻ ئي چيو اٿس:

معنوي اسرار جو ماهر وڻي،

جو مزو تارڪ جي آشعار ۾

تارڪ جي ڪلام ۾ گهڻيون ئي خوبيون آهن جي هڪ باذوق سخن فهم ئي سمجهي سگهجي ٿو: تنهن ڪري ماڻهن ۾ جيئن جيئن سخن جي سمجهه وڌندي تيئن تيئن تارڪ جو قدر وڌندو ۽ شعر جي دنيا تي سندس حڪمراني ٿي ويندي

جيئن فهم سخن ملڪ ۾ وڌندو، تيئن ٿيندو.

هر وقت روان منهنجو ئي فرمان سخن جو.

تارڪ پنهنجي ڪلام بابت جيڪي شاعر اڻيون دعوائون ڪري ٿو، ان جو هڪ سبب اهو به آهي ته هو اهل علم طبقي جي ان گروهه کان چڱيءَ طرح واقف آهي، جيڪي جذبي کان ڪورا ۽ اجاين لفظي اعتراضن سان پنهنجي علم جوڌا ڪو ڄماڻڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. هر زبان جي ادب ۾ اهڙن نقادن کي ننڍو ويو آهي، ڇاڪاڻ ته اهڙا نقاد شاعر جي داخلي ڪيفيت ۽ جذبي جي عظمت کان بيخبر هوندا آهن. تنهن ڪري اهڙن تنقيدنگارن کان خائف ٿيڻ بدران بي خطر سخن سنڃي ڪرڻ گهرجي. تارڪ فرمائي ٿو:

بي خطر تارڪ سخن سنڃي ڪجي،

نڪتہ چيني، نڪتہ چينين جو ٿيو ڪم.

تارڪ جي ڪلام جي اڀياس مان معلوم ٿيندو ته سندس اندر ۾ شعر جي باهه پڙڪندي رهي
ٿي ۽ هوانهيءَ آتش ۾ پنهنجي جذبي کي پچائي پختو ڪري پيش ڪري ٿو:

سخن سارو سندم آتش، تڏهن تارڪ نه ڪيئن ٿيندو،
تي طبع آتش، بيان آتش، قلم آتش، زبان آتش.

انهيءَ آتش طبع شاعر جي سخن سنجي ۽ جو هڪ رخ اهو به آهي ته هو جڏهن گلرخن جو
تذڪرو ٿو ڪري ته سندس ڪلام ۾ ڪي ڳڻن وانگر ٿڌو ۽ بيان ماکيءَ جهڙو مٺو ٿيو پئي ۽
گلزار معنيٰ جا گل سندس سخن جو سينگار بڻجي وڃن.

گلرخن جي وصف ۽ گلزار معنيٰ مان چٽي،
خوب تو پويو آهي تارڪ سخن جي تار گل.

گلرخن جي انهيءَ وصف سندس ڪلام کي به گلزار بڻائي ڇڏيو آهي ۽ هو هر شعر کي
فصاحت ۽ بلاغت جي خوبصورت ۽ سدا بهار رنگ ۾ پيش ڪري ٿو. سندس طبع جي موزونيت
شاعريءَ جي باغ جي گلن کي هڪ دلنواز سونهن ۽ سرهاڻ سان واسيو ڇڏي
تارڪ سخن جي باغ جا معنيٰ سندا گلڙا ٽڙيا،
رنگ فصاحت هڪ طرف، رنگ بلاغت هڪ طرف.

پنهنجي طبيعت جي طغياني ۽ سخن طرازيءَ بابت هيئن به فرمائي ٿو ته:
تارڪ تو رهي بحر طبع برسر طغيان،
بيخود ٿي انهيءَ شوق ۾ اشعار کي چونڊس.

هو پنهنجي شعرن جي تعريف ڪندي شعر چونڊڻ کي ٻڌائي ٿو ته نظم جي ڏاڳي ۾ معنيٰ
جا موتي ڪيئن پوڻا آهن، شعر کي ڪيئن خوبصورت بڻائجي؟ اهو هنر تارڪ ئي ڄاڻي ٿو،
ڇاڪاڻ ته هو شاعرن جو شاعر آهي:

بسلڪ نظم پوئڻ ڏر معنيٰ،

تون تارڪ شاعر اشعار کان پڇ.

وري پنهنجي طبع رسا جي تعريف هن ريت ڪري ٿو:

رهي ٿي گردش شعر و سخن ۾،

بڻي تارڪ جي آ طبع رسا چرخ.

هو دعويٰ ڪري ٿو ته، ”آءٌ استاد شاعر آهيان ۽ جنهن شعر جي اصلاح ڪريان ٿو سو لڏيڻ
بڻجي وڃي ٿو:

جي اصلاح استاد تارڪ جي آهي،

ٿئي شعر شاعر جو اڪثر ملڏ.

هو پنهنجي شعرن کي ايڏو پر تاثير تصور ڪري ٿو جو هڪ عاشق کي صلاح ڏئي ٿو ته

وصل جانان لاءِ وظيفن مان ڪجهه به نه ورنديءَ، ايئن اجايو پنهنجي وقت کي نه وڃاءِ، تون تارڪ جا ڪجهه شعر ياد ڪري پڙهندو ره ته پوءِ من جي مراد پوري ٿيندڙ:

وصل جانان لاءِ ويهي چو وظيفا ٿو پڙهين،
ڪر وظيفن جي بجا تارڪ جا ڪجهه اشعار ياد.

سنڌي شاعريءَ ۾ تارڪ جو مقام

فقير هدايت علي نجفي، تارڪ سنڌ جو هڪ باڪمال شاعر هو. هن سنڌي کان علاوه عربي، فارسي، هندي، سرائڪي ۽ اردو ۾ به شعر چيو آهي. سندس سنڌي شاعريءَ تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿيندو ته سنڌي عروضي شاعريءَ جي تاريخ ۾ ڪو اهڙو عروضي شاعر ورلي نظر ايندو جنهن سنڌي زبان ۾ ايترو ۽ ايترو قسمن جو ڪلام چيو هجي.

ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته مير عبدالحسين خان سانگي سنڌي موزون شاعريءَ خصوصاً غزل جي شاعريءَ ۾ وڏو مقام رکي ٿو. تارڪ فقير جيڪڏهن ادبي لحاظ کان ڪانئس وڌ نه آهي ته گهٽ به نه آهي. جيڪڏهن انصاف سان ڏٺو وڃي ته تارڪ ڪن ڳالهين ۾ مير سانگي کان مٿانهون نظر ايندو. ان دعويٰ جي لاءِ هيٺيان دليل ڏئي سگهجن ٿا:

مير سانگي جي ڪافين جو ڪتاب ”سوز سانگي“ جي نالي سان شايع ٿيو هو. فقير هدايت علي تارڪ جي ڪافين جو مجموعو ”غناء تارڪ“ جي نالي سان قلمي صورت ۾ موجود آهي ۽ تارڪ جون ڪافيون فڪر توڙي فن جي لحاظ کان مير سانگي جي ڪافين کان گهٽ ڪين آهن.

مير سانگي سنڌي زبان ۾ غزلن جا ٽي ديوان تيار ڪيا تارڪ جي غزلن جا به ٽي ديوان موجود آهن.

مير سانگي ڪافي ۽ غزل کان علاوه شاعريءَ جي ٻين صنفن تي تمام گهٽ لکيو آهي، پر سندس مقابلي ۾ تارڪ شاعريءَ جي هر صنف تي گهڻوئي ڪلام چيو آهي. ان کان علاوه ڏوهيڙا، ٻارهن ماهه، هفتي جا ڏينهن تارڪ جي عوامي شاعريءَ جون سهڻيون سوکڙيون آهن، جڏهن ته مير سانگي ڪافي کان سواءِ ٻي ڪا به عوامي شاعري ڪانه ڪئي آهي.

تارڪ، مشهور صوفي شاعرن جهڙوڪ: بو علي قلندر، عطار ۽ بهلول بغدادِي جي مثنوين جا منظوم ترجما ڪيا آهن. ان کان علاوه حافظ شيرازيءَ جي ساقي نامي ۽ ٻن غزلن جو منظوم سنڌي ترجمو ڪيو آهي. نه صرف ايترو بلڪ اردو جي مشهور شاعر خواجه مير درد جي فارسي رباعين ”آه سرد“ جو منظوم سنڌي ترجمو ڪيو. جڏهن ته سنڌ جي ڪنهن به عروضي شاعر ايترا منظوم ترجما ڪونه ڪيا آهن.

تارڪ مرحوم سنڌي زبان ۾ جلوس التارڪين نالي هڪ نرالي نموني جو ديوان تيار ڪيو. جو هڪ خاص شاعرانه صنعت ”لزوم مالا يلزم“ ۾ چيل آهي. اهڙو ديوان هن وقت تائين سنڌي

زبان ۾ ڪونه لکيو ويو آهي. صرف فقير قادر بخش بيدل ان قسم جو ديوان فارسي زبان ۾ لکيو آهي. جنهن جو نالو آهي ”سلوڪ الطالبين“، تارڪ ان طرز تي پنهنجو ديوان تيار ڪيو.

مزاحيه شاعريءَ ۾ شمس الدين بلبل ۽ محمد هاشم مخلص پنهنجو مت پاڻ هئا. منهنجي ناقص راءِ موجب بلبل ۽ مخلص کان پوءِ سنڌي مزاحيه شاعريءَ ۾ مرحوم تارڪ جو ئي نالو نمايان نظر ايندو. تارڪ جي ديوان ۾ ڪيترائي مزاحيه شعر نظر ايندا. ان کان علاوه هن بلبل جي ”ڪريما نيچرل“ وانگر ”محمود نامو نيچرل“ لکيو. جو مزاحيه شاعريءَ جو هڪ سنو مثال آهي.

مولوي احمد ملاح پنهنجي دور جو وڏو شاعر هو. سندس شاعريءَ ۾ بيحد سلاست ۽ رواني آهي. مولوي صاحب جو اهو هڪ عظيم ڪارنامو آهي. جو هن قرآن مجيد جو سنڌي ڏوهيڙن ۾ ترجمو ڪيو. جيڪو سنڌ جي ديني ادب ۾ بي مثال ۽ لازوال آهي. تارڪ فقير پٽ قرآن مجيد جي ڪن سورتن جو منظوم سنڌي ترجمو ڪيو آهي. اهو ترجمو مثنويءَ جي طرز تي ڪيو ويو آهي. مولوي احمد ملاح کان پوءِ تارڪ ئي واحد شاعر آهي، جنهن هن قسم جي مذهبي شاعري ڪئي آهي.

تارڪ کي ماده تاريخ ڪيڙ ۾ وڏي مهارت حاصل هئي، سندس تصنيف برهم جي بندي ۽ ديوان تارڪ (فارسي) ۽ ڪليات تارڪ (سنڌي) ۾ تمام گهڻا تاريخي مادا نظر ايندا. هن نه صرف سنڌيءَ ۾ بلڪ عربي، فارسي، هندي ۽ اردو به تاريخي قطعاً لکيا آهن، جي سندس هن فن ۾ مهارت ۽ طبع جي موزونيت جو چتو اهڃاڻ آهن.

مرزا قليچ بيگ سنڌيءَ ۾ تمام گهڻا ڪتاب لکيا، جنهن سبب سنڌي ادب مالامال ٿي ويو. مولوي احمد ملاح ديني ادب ۾ هڪ بي مثال اضافو ڪيو. مير سانگي سنڌي غزل جو مان مٿانهون ڪيو. بلبل ۽ مخلص مزاحيه ادب ۽ صحافت ۾ اعليٰ مقام حاصل ڪيو. پر مٿين مڙني شاعرن تارڪ جي مقابلي ۾ وڏي ڄمار ماڻي. جنهن جو اندازو هيٺ ڏنل سندن ولادت ۽ وفات جي تاريخن مان لڳائي سگهجي ٿو.

شمس الدين بلبل 1857-1919ع (62 سال)

مير عبدالحسين سانگي 1851-1924ع (73 سال)

مرزا قليچ بيگ 1855-1929ع (74 سال)

محمد هاشم مخلص 1860-1934ع (74 سال)

تارڪ پنهنجي عمر جي مختصر عرصي ۾ سنڌي، فارسي، عربي، اردو، هندي ۽ سرائڪي ۾ ڪي يادگار شيون ڇڏيون آهن. سنڌ ۾ اهڙا ماڻهو تمام ٿورا نظر ايندا، جن ٿوري ڄمار ۾ ايترو گهڻو ۽ سهڻو لکيو هجي.

تارڪ جي شاعريءَ جي هڪ خاص خصوصيت اها آهي ته هن صحيح معنيٰ ۾ صوفيانه شاعري ڪئي آهي. ڪانئس اڳ ۽ سندس دور جي ڪن عروضي شاعرن جيڪڏهن تصوف جي موضوع تي ڪي شعر چيا آهن، ته محض تفريح طبع لاءِ چيا اٿن. چو ته بنيادي طور اهي صوفي ڪين هئا، صرف تارڪ ئي اڪيلو عروضي شاعر آهي، جنهن پنهنجي ڪلام ۾ تصوف کي اهم

موضوع بنايو. تنهن ڪري ايئن چوڻ ۾ ڪو ڌڙاءُ ڪونه ٿيندو ته ”تارڪ پهريون عروضي شاعر هو. جنهن غزل جي شاعريءَ کي خالص صوفيانه رنگ ۾ پيش ڪيو.“

محترم عبدالغفور سومري لکيو آهي ته ”غزلن ۾ اڪثر تصوف جا نڪت بيان ڪيا ويا آهن، جنهن ڪري صوفي حضرات جي لاءِ انهن ۾ دلچسپي جو ڌوڌو اسباب موجود آهي. سندس ديوان مان سنڌي ٻوليءَ جي وسيع ڄاڻ جو پتو پوي ٿو.¹

محمد حفيظ الرحمان حفيظ بهاولپوري لکي ٿو ته:

تارڪ صاحب موصوف قريشي علوي خاندان ڪي اڪي درويش انسان تھے، هميشه درويشانہ حالت میں رہے، شادي نهیں ڪي مجرد رهے، صاحب علم هونے کي به ڪيفيت تھی کہ سينکڑوں ڪتابين لکھ ڏالين اور درجنون کا ترجمہ ڪر ديا، باڪمال شاعر تھے، عربي، فارسي، اردو، سندھي پشتو ڪي متعلق تو علم هو سکتا هے، اس کي علاوہ معلوم نهیں ڪس قدر زبانوں ڪي عالم تھے، ان زبانوں میں آپ کا نظم و نثر بڪثرت موجود هے.²

مختصر ته تارڪ هڪ باڪمال شخص هو. هو سنو مترجم، قابل نثر نويس بلند پايه شاعر، راڳ جو ماهر ۽ بهترين خطاط پڻ هو. سندس علمي ادبي خدمتون سنڌي ادب ۾ وڏي اهميت رکن ٿيون.

تصنيفات

فقير هدايت علي تارڪ پنهنجي زندگيءَ جو گهڻو عرصو سنڌي ادب جي خدمت ۾ گذاريو. لکڻ پڙهڻ ئي سندس محبوب مشغلو هو. جيئن عطار جي قصيدي جو ترجمو ڪندي شروع ۾ چيو اٿس ته:

تو لکان مون قصيدهء عطار.
جو مون کي ري لکڻ نه آهي ڪار.

سيد اظهر گيلاني اڪثر وٽن ويندو رهندو هو. شاهه صاحب جو چوڻ آهي ته فقير صاحب اٽڪل هڪ سو ڪتاب لکيا هئا، جن مان 40 ڪتاب وٽس موجود آهن، باقي ڪتاب هيڏي هوڏي ٿي ويا. ڪي ڪتاب مرزا اسديگ ۽ سندس پيءُ مرزا اجمل بيگ وٽ موجود آهن ته ڪي حڪيم عبدالڪريم نصرت وٽ محفوظ آهن. شاهه صاحب وڌيڪ ٻڌايو ته نجفي، جڏهن تارڪ تخلص رکي تارڪ الدنيا ٿيو ته پنهنجو سمورو سامان غريبن، مسڪينن عزيزن ۽ دوستن ۾ ورهائي پاڻ الفڻي پائي ويهي رهيو. سندس دوست سندن ذاتي ڪتاب کڻي ويا، جي وري فقير صاحب کي واپس ڪين مليا.

بهر حال تارڪ جيڪڏهن هڪ سو ڪتاب کڻي نه لکيا هوندا، پر منهنجي قياس ۽ اندازي موجب سندس تصنيف، تاليف ۽ ترجمي جو تعداد پنجاهه تائين ضرور پهچندو. ان ڳالهه جو

¹ عبدالغفور سومرو: سنڌي غزل جي ارتقا: صفحو 83 سال 1966ع
² محمد حفيظ الرحمان: سندھي زبان اس ڪي اشعار و شعر اڪي تاريخ. ص 2، سال 1945ع

ڪجهه ثبوت تارڪ مرحوم جي قلمي مسودن مان ملي ٿو. جن مان ڪن ڪتابن جا ڪيترائي وچ وارا صفحا غائب آهن؛ ممڪن آهي ته ڪنهن ظالم پورو ڪتاب چورايو هجي؛ ٻيو ثبوت اهو ٿي سگهي ٿو ته تارڪ، بيدل فقير، حمل فقير، صوفي خير محمد، دريا خان، نشان علي ۽ نواب ولي محمد لغاري ۽ صوفي فيض درياھ جو ڪلام پڻ مرتب ڪيو هو. سيد اظھر گيلاني جي چوڻ موجب اهي شعري مجموعا تارڪ جي دوستن ۽ عزيزن وٽ محفوظ آهن؛ انهن مان راقم الحروف صرف صوفي فيض درياھ ۽ نشان علي فقير جا شعري مجموعا ڏٺا. هڪ مجموعي جو ذڪر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪلام ولي محمد لغاريءَ ۾ ڪيو آهي.

تارڪ ۲۰ ورهين جي ڄمار ۾ پنهنجي شاعري جو مجموعو ”ديوان نجفي“ جي نالي سان لکي تيار ڪيو. جيڪو ۱۹۲۲ع ۾ پوکرداس چپرايو. ظاهر آهي ته اهڙي باذوق عالم فاضل شخص گهڻائي ڪتاب لکيا هوندا.

هن هيٺ تارڪ جي لکيل ڪتابن جو مختصر طور تعارف ڪرايو وڃي ٿو. سندس ڪتاب ٻن حصن (نظم ۽ نثر) ۾ ورهائي، سنڌ وار ترتيب ڏيئي، تبصرو ڪيو ويو آهي، جن ڪتابن تي سن لکيل نه آهي تن لاءِ قياس کان ڪم وٺي ترتيب ڏني وئي آهي.

نظم

۱- ديوان نجفي: تارڪ جو پهريون سنڌي ديوان آهي. جڏهن سندس تخلص نجفي هو. هي ديوان ۱۹۲۲ع ۾ پوکرداس شڪارپور واري شايع ڪرايو هو. جو هن وقت ناياب آهي. هن ديوان جي ڪتابت تارڪ مرحوم شڪارپور وڃي پاڻ ڪئي هئي. ديوان جو مقدمو ان دور جي مشهور شاعر جمع خان غريب لکيو. هيءُ ڪتاب ۱۶۱ صفحن تي پکڙيل آهي. ديوان نجفي جي قطع تاريخ شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي لکيل آهي. ان مان ڪجهه شعر پيش ڪيا وڃن ٿا.

خوشيءَ جو ڏينهن آيو سنڌ جي لاءِ،
جڏهن پورو ٿيو ديوان نجفي،
علي ٿيو فخر موجودات بيشڪ،
نبيءَ کان پوءِ صفت اِيءَ ٿي وصي جي،
انهيءَ کان فخر موجودات آهي.

۱۳۴۰ھ

سندس ديوان جي تاريخ عمدي
اچي لذت پڙهڻ مان شعر ان جي
نمونو ٿيو نئون ۽ طرز تازي

بياض تارڪ (فارسي)

هيءُ بياض تهپيدارن جي وصولي وارو بوڪ آهي، جنهن تي تارڪ ڪجهه ڪتاب لکيا آهن، جيئن ته هن بياض جي منڍ وارا ۽ وچ وارا ڪيترائي پنا غائب آهن، تنهن ڪري اهو ٻڌائڻ مشڪل ٿيو پوي ته هن بياض ۾ ڪل ڪيترا ڪتاب هئا، هن وقت ان بياض ۾ جيڪي ڪتاب ملن ٿا، سي هي آهن:

۱- ”مقولات رسولي“: هيءُ ڪتاب فارسي ۾ لکيل آهي، جنهن ۾ حضور نبيءَ ڪريم ﷺ جا ارشادات عاليه لکيا ويا آهن.

۲- ”جلوه توقف“: هن ڪتاب جو مضمون تصوف آهي، فارسي زبان ۾ تصوف جي سهڻي سمجهاڻي ڏني اٿس.

بياض تارڪ، ڪُل ۱۸۰ صفحن تي مشتمل آهي، ڪتاب جي پوري ٿيڻ جو سن ڄاڻايل نه آهي.

۳- جلوس التارڪين: هيءُ سنڌي عروضي شاعريءَ جو هڪ منفرد ديوان آهي، هن جهڙو ديوان سنڌي زبان جي ٻئي ڪنهن به شاعر ڪونه لکيو آهي، صرف فارسي زبان ۾ فقير قادر بخش بيدل ”سلوڪ الطالبين“ جي نالي تي لکيو هو ان ديوان جو شروع وارو شعر هن ريت آهي:

الاهي موج وحدت بخش دريائي خيال ۾ را

به بحر حال گم گردان حباب قيل و قالم را

تارڪ پنهنجي ديوان جي شروعات هن شعر سان ڪئي آهي:

ازل کان جي شراب عشق سان سرشار ٿي آيا،

وڏا سي رتبہ توحيد کان سردار ٿي آيا.

هن ديوان جي خاص خصوصيت اها آهي ته جنهن حرف سان پهرين مصرع شروع ٿيندي، سموري غزل جي هر شعر جي منڍ ۾ اهو حرف ايندو ۽ رديف به اهوئي حرف هوندو. هن ڪتاب جي مڪمل ٿيڻ جي تاريخ ڄاڻايل نه آهي.

تارڪ فقير ۽ سندس والد کي بيدل سائين سان بي پناهه عقيدت هئي، ٻئي چڻا اڪثر روهڙي وڃي سندس زيارت ڪندا هئا. گمان غالب آهي ته تارڪ اتي بيدل سائين جي فارسي ديوان سلوڪ الطالبين کان متاثر ٿي، سنڌيءَ ۾ ان قسم جو ديوان تيار ڪيو، جيڪو ۷۸ صفحن تي مشتمل آهي، هيءُ ديوان سيد خادم حسين شاهه ڊائريڪٽر نيشنل سينٽر لائبريري ۽ آرڪائيو موجود آهي.

۴- نظم مقبول: هيءُ ڪتاب منظوم ترجمو آهي، تارڪ مثنوي بهلول بغدادِي جو منظوم سنڌي نظم مقبول: هيءُ ڪتاب منظوم ترجمو رکيو، هيءُ ڪتاب ۱۴ رمضان المبارڪ مطابق ۳

فيبروري ۱۹۳۱ع ۾ لکي پورو ڪيو ويو.

۵- چمڪندڙ گوهر: هيءُ منظوم سنڌي مثنوي آهي. تارڪ مشهور مثنوي بوعلِي قلندر کي

سنڌي نظم جو ويس ڍڪائي، ان جو نالو ”چمڪندڙ گوهر“ رکيو. هيءُ ڪتاب ۲۴ صفحن تي پکڙيل آهي، جيڪو تارڪ ۲۲ شوال ۱۳۵۰ھ مطابق ۱ مارچ ۱۹۳۲ع لکي پورو ڪيو. هيءُ ڪتاب تارڪ جي شاگرد رشيد سيد اظهر گيلاني شايع ڪرايو آهي، جيڪو ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ ايم اي سنڌي جي نصاب ۾ شامل آهي.

۶- غناء تارڪ، (سنڌي): هيءُ تارڪ جي ڪافين جو مجموعو آهي، هن ڪتاب ۾ تارڪ جون مختلف سرن تي چيل ڪافيون نظر اينديون، هيءُ ڪتاب ۵۶ صفحن تي مشتمل آهي، هن ڪتاب جي مڪمل ٿيڻ جي تاريخ ۲۰ ذوالحج ۱۳۵۰ھ مطابق ۲۷ اپريل ۱۹۳۲ع ڄاڻايل آهي.

۷- قوت المدرڪ (فارسي): هيءُ ڪتاب تارڪ فقير غوث الاعظم شيخ عبدالقادر جيلاني جي تصنيف ”تحفت الصوفيه“ جي شرح ۾ لکيو آهي، تارڪ فارسي مثنوي ۽ تحفة الصوفيه جي سمجهاڻي ڏني آهي، ڪتاب ۸۹ صفحن تي مشتمل آهي ۽ ان جي مڪمل ٿيڻ جو سنه ۱۳۵۱ھ ڄاڻايل آهي.

۸- ڪليات تارڪ (سنڌي): هن ڪتاب ۾ بيت، ڪافيون، قصيدا، غزل، قطعا، مستزاد، مثلث، مربع، مخمس، ترڪيب بند، ترجيح بند، رباعيون، مثنويون، شبد، جهولڻا، ٻارهن ماهه ۽ هفتي جا ڏينهن شامل آهن.

هيءُ ڪتاب ۴۱۲ صفحن تي مشتمل آهي، جيڪو تارڪ فقير ۲۰ ذوالحج ۱۳۵۰ھ مطابق ۲۷ اپريل ۱۹۳۲ع ۾ لکي پورو ڪيو.

۹- مثنوي برهان الواصلين: هيءُ ڪتاب راقم الحروف جي نظر مان نه گذريو آهي، ان بابت زباني طور سيد اظهر گيلاني کان معلوم ٿيو ته اهو ڪتاب پاڻ تارڪ مرحوم وٽ ڏٺو هئائون، اظهر صاحب ٻڌايو ته اهو ڪتاب مرزا اسديگ وٽ محفوظ آهي، پر جڏهن مرزا اسديگ کان ان ڪتاب بابت پڇيو ويو ته ٻڌايائين ته اهو ڪتاب وٽس موجود نه آهي.

۱۰- گوهر آبدار (سرائڪي): هن ڪتاب ۾ الف-ب رديف وار سرائڪي زبان ۾ غزل ڏنا ويا آهن، يعني هيءُ سرائڪي زبان جو پهريون ديوان آهي، جو هڪ سنڌي شاعر لکي پورو ڪيو. هيءُ ڪتاب ۱۵ صفحن تي پکڙيل آهي، جو تارڪ مرحوم ۲ صفر المظفر ۱۳۵۱ھ مطابق ۷ جون ۱۹۳۲ع ۾ لکي پورو ڪيو.

۱۱- زوائد صورت: هيءُ ڪتاب نياري ۽ نهايت ئي خوبصورت ۽ پياري مثنوي آهي، جنهن ۾ محبوب جي سراپا سهڻي نموني بيان ڪئي وئي آهي، هيءُ مثنوي تارڪ فقير ”شاهد عشرت“ نالي هڪ ڪتاب تان سنڌي نظم ۾ ترجمو ڪئي، پر اهو معلوم ٿي نه سگهيو ته ڪتاب شاهد عشرت ڪهڙي زبان ۾ ۽ ڪنهن جو لکيل آهي، پر ايترو وري به چوندس ته محبوب جي انگ انگ جي تعريف سهڻين تشبيهن ذريعي ڪئي ويئي آهي.

هيءُ ڪتاب ۲۲ صفحن تي مشتمل آهي ان جي پوري ٿيڻ جي تاريخ ۹ ذوالقعد ۱۳۵۳ھ مطابق ۱۴ فيبروري ۱۹۳۵ع آهي.

۱۲- آئينه قصد گجينه خرد (فارسي): تارڪ فقير مير علي نواز نازجي اردو رباعين جو فارسي منظوم ترجمو ڪري، ان کي مٿيون نالو ڏنو. هيءُ ڪتاب جمادي الاول ۱۳۵۴ھ مطابق سيپٽمبر ۱۹۳۵ع ۾ لکيو ويو.

۱۳- ديوان تارڪ (فارسي): هيءُ تارڪ مرحوم جو فارسي ديوان آهي، ديوان جي آخر ۾ هڪ سو تاريخي مادن وارا شعر ڏنا ويا آهن، جنهن کي تارڪ قطع تاريخ سڏيو آهي. تارڪ فارسي شعرن ۾ عالم اسلام جي مشهور هستين ۽ سنڌ جي بزرگ، اديبن ۽ شاعرن جي ولادت ۽ وفات جون تاريخون ڪڍيون آهن.

هن فارسي ديوان ۾ ٻه اردو غزل به ڏنا ويا آهن، هيءُ ڪتاب ۱۳۰ صفحن تي پکڙيل آهي، ڪتاب مڪمل ٿيڻ جو سن ڄاڻايل نه آهي.

۱۴- ميثاقي عنبر شمامه اعجازي: تارڪ فقير خواجه حافظ شيرازيءَ جي ڪلام کان گهڻو متاثر هو. هن ڪيترائي فارسي غزل حافظ جي زمين ۾ چيا آهن. تارڪ حافظ شيرازي جي ساقي نامي ۽ ٻن غزلن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري، ان جو نالو ميثاقي عنبر شمامه اعجازي رکيو. هي ڪتاب ۱۴ صفحن تي مشتمل آهي، جيڪو تارڪ فقير ۱۱ ذوالقعد ۱۳۵۳ھ مطابق ۱۶ فيبروري ۱۹۳۵ع ۾ لکي پورو ڪيو.

۱۵- ڪليات تارڪ (فارسي): تارڪ جي هن فارسي ڪليات ۾ غزل ۽ نظم شامل آهن. هيءُ ڪتاب ۲۴۴ صفحن تي مشتمل آهي، ڪليات جي مڪمل ٿيڻ جو سن ڪونه ڄاڻايل آهي، ڪليات جو پهرين شعر هيءُ آهي:

بہ بسم الله دارم زينت مضمون ديوان را،

کشيدم در خط شيرازه اوراق پریشان را.

۱۶- قطعات تارڪ: هن ڪتاب ۾ عربي ۽ فارسي قطعا ڏنل آهن. ان کان علاوه هڪ انگريزي زبان ۾ لکيل قطعو به شامل آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته تارڪ فقير انگريزي جي به ڄاڻ رکندو هو.

هيءُ ڪتاب ۱۵ صفحن تي پکڙيل آهي. ڪتاب جي پوري ٿيڻ جو سن ڄاڻايل نه آهي.

۱۷- محمود نامہ نيچرل: هيءُ منظوم مزاحيه تصنيف آهي. جيئن شمس الدين بلبل مرحوم ”ڪريما نيچرل“ لکي هئي. تيئن تارڪ فقير شيخ سعدي جي محمود نامہ جي مصراعن کي تصنيفن طور آڻي، مزاحيه شاعريءَ جو مثال پيش ڪيو آهي:

۱۸- ديوان تارڪ (اردو): هيءُ تارڪ جي اردو غزلن جو نامڪمل ديوان آهي. هن ڪتاب ۾ رديف ”خ“ رديف تائين غزل ڏنا ويا آهن، ٻيا غزل گم ٿيل آهن، هيءُ ڪتاب ۴۰ صفحن تي پکڙيل آهي ۽ ان جي پوري ٿيڻ جو سن ڪونه ڏنو ويو آهي.

۱۹- مسودات: هن ڪتاب ۾ سنڌي، اردو غزل، مستزاد ۽ هفتي جا بيت آهن. هيءُ ڪتاب ۲۶۳ صفحن تي پکڙيل آهي، هن ڪتاب جي پوري ٿيڻ جو سن ڪونه ڄاڻايل آهي.

۲۰۔ مرثيه تارڪ: هيءُ ڪتاب راقم الحروف ڪونه ڏٺو آهي. هن لاءِ سيد اظهار گيلانيءَ کان زباني معلوم ٿيو ته پاڻ اهو ڪتاب تارڪ فقير وٽ ڏٺو هئائون، جو هيئنر گم آهي اظهار صاحب ٻڌايو ته تارڪ هن ڪتاب ۾ مرثيه، نوحه ۽ سلام لکيا هئا.

۲۰۔ ڪشڪول: هن ڪتاب ۾ عربي، فارسي غزل ۽ سنڌ جي مختلف شهرن ۾ ٿيندڙ طرحي مشاعرن جي طرحن تي غزل چيل آهن؛ ان کان علاوه ڪجهه سنڌي قطعا ۽ ڪجهه اردو غزل ڏنل آهن. هيءُ ڪتاب ۳۵ صفحن تي پکڙيل آهي، ڪشڪول جي مڪمل ٿيڻ جي تاريخ ڪانه ڄاڻايل آهي.

۲۱۔ گلزار تارڪ (سنڌي): هن ڪتاب ۾ سنڌي قصيدا ۽ ڪافيون ڏنل آهن. ڪتاب ۲۰ صفحن تي پکڙيل آهي، پر ان جي پوري ٿيڻ جي تاريخ ڪانه ڄاڻايل آهي.

۲۲۔ برهه جي بندي: هيءُ واڻڪي وهي آهي، جنهن جي شروع ۾ تارڪ پنهنجو سنڌي، فارسي، عربي، هندي، اردو ۽ سرائڪي ڪلام لکندو رهيو. ايئن ڪٿي چئجي ته هيءُ سندس رف بوک هو. جتان هن پنهنجا مختلف ڪتاب فيئر ڪري پين نوٽ بوڪن تي نقل ڪيا.

برهه جي بنديءَ ۾ تمام گهڻو مواد موجود آهي، مختصر ته هن هڪ ئي ڪتاب ۾ تارڪ فقير جا گهڻائي ڪتاب شامل آهن، جن مان مرحوم ڪي ڪتاب نقل ڪري سگهيو ته ڪي نقل ٿيڻ کان رهجي ويا، هن بنديءَ ۾ ڪن ڪتابن جي مڪمل ٿيڻ جو سن ڄاڻايل آهي، پر بنديءَ جي پوري ٿيڻ جو سن ڪونه ڄاڻايل آهي.

۲۴۔ آه سرد۔ رباعيات درد: هن ڪتاب ۾ اردو جي مشهور شاعر خواجه مير درد جي ۲۱۷ فارسي رباعين جو منظوم سنڌي ترجمو ڪيو ويو آهي، هن ڪتاب جي پوري ٿيڻ جو سن ڪونه ڄاڻايل آهي.

۲۵۔ راز اظهار: تارڪ فقير ڪي عطار جو ڪلام گهڻو پسند هو، عطار جي ڪلام جو گهر و مطالعو ڪيو هئائين، راز اظهار عطار جي مشهور تصنيف بيسرنام عطار جو منظوم سنڌي ترجمو آهي. هيءُ ڪتاب ۱۶ صفحن تي مشتمل آهي، جيڪو ۱۳۶۲ھ مطابق ۱۹۴۰ع ۾ لکجي پورو ٿيو.

Gul Hayat Institute

۲۶۔ سنڌي ٻوليءَ شعر ۽ شاعرن جي تاريخ: هن ڪتاب ۾ سنڌي ٻولي جي تاريخ، شعر جي تعريف ۽ ڪن مشهور سنڌي شاعرن جو تذڪرو ڏنو ويو آهي. هيءُ ڪتاب بهاولپور جي هڪ صحافي محمد حفيظ الرحمان اردو ۾ ترجمو ڪري سنه ۱۹۴۵ع ۾ ”تاريخ شعراء سنڌ“ جي نالي سان شايع ڪرايو. اصل مسودو گم آهي.

۲۷۔ تحفه اصفياڻي بيان الاوليا (اردو): هن ڪتاب ۾ مشهور اوليا ڪرام جو ذڪر آهي، ڪتاب ۹۶ صفحن تي پکڙيل آهي، ڪتاب جي پوري ٿيڻ جو سن ڪونه ڄاڻايل آهي.

هيءُ ڪتاب راقم الحروف جي نظر مان ڪونه گذريو آهي، ان بابت سيد اظهر گيلاني کان معلومات حاصل ٿي، جنهن آڌار تي هن ڪتاب جو تعارف ڪرايو اٿم.

۲۷- ارشادات حڪمت: تارڪ فقير طب جي مشهور ڪتاب ميزان الطب جو آسان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ان جو نالو ارشادات حڪمت رکيو. هيءُ ڪتاب ستن جرن ۾ ورهايل آهي، ڪتاب جي ضخامت ۴۰۷ صفحا آهي.

هيءُ ڪتاب تارڪ فقير جمادي الاول سنه ۱۳۵۱ھ مطابق سيپٽمبر ۱۹۳۱ع ۾ لکي پورو ڪيو. ۲۸ مضامين تارڪ: هيءُ اردو زبان جو ڪتاب آهي، هن ڪتاب ۾ مذهبي، علمي، ادبي، تاريخي ۽ عام معلومات جي موضوع تي مضمون لکيل آهن، اهي مضمون ان وقت جي اردو اخبار ”رهنماءِ بلوچ“ ۾ شايع ٿيا هئا.

هيءُ ڪتاب ۷۸ صفحن تي مشتمل آهي ۽ ان جي پوري ٿيڻ جو سن ڪونه ڄاڻايل آهي. ۲۹- حديثه الاصفية: فقير هدايت علي تارڪ فارسي ڪتاب روضه الشهدا جو ترجمو ڪري ان جو نالو ”حديثه الاصفيا“ رکيو. هن ڪتاب ۾ ڪل ڏهه باب آهن ۽ اهو ۸۰۲ صفحن تي مشتمل آهي. جيڪو تارڪ فقير ۱۲ ربيع الاول سنه ۱۳۵۲ھ مطابق ۶ جولاءِ ۱۹۳۳ع تي هن ڪتاب جو ترجمو مڪمل ڪيو.

هيءُ ڪتاب تارڪ مرحوم جي هڪ عزيز زوار بهادر علي تونيه وٽ موجود آهي، جو لعلورائڪ ويجهو ”چوڌري“ جو ويٺل هو. پر اڄڪلهه لاڙڪاڻي ۾ رهي ٿو، بهادر علي ٻڌايو ته هيءُ ڪتاب مرحوم کيس تحفي طور ڏنو هو، جو دوست جي نشاني سمجهي، اڃان سوڌو ساھ سان سانڍيو اچي.

۳۰- المڪاتيب الجديده: هن ڪتاب ۾ عربي ۾ خط لکڻ جي سکيا ڏني وئي آهي، هن ۾ مختلف قسمن جا عربي زبان ۾ خط ڏنا ويا آهن، جيئن پڙهندڙ عربيءَ ۾ خط و ڪتابت ڪري سگهن. خطن ۾ آيل ڏکين لفظن جي معنيٰ ڪتاب جي حاشيه ۾ فارسي زبان ۾ ڏني وئي آهي. هيءُ ڪتاب ۲۷ صفحن تي مشتمل آهي، ڪتاب جي پوري ٿيڻ جي تاريخ ڪانه ڄاڻايل آهي.

۳۱- رموز السالكين: هيءُ ڪتاب عربي زبان ۾ لکيل آهي، جنهن ۾ تصوف جا نڪتا آسان عربي ۾ بيان ڪيا ويا آهن، هيءُ خالص تصوف جو ڪتاب آهي، جيڪو ۶۱ صفحن تي مشتمل آهي هن ڪتاب جي پوري ٿيڻ جي تاريخ ڪانه ڄاڻايل آهي.

۳۲- عجيب معلومات: عام معلومات جي سلسلي ۾ سنڌي زبان جو هڪ بهترين ڪتاب آهي. ڪتاب ڇهن حصن ۾ ورهايل آهي، هن ۾ طب، تاريخ، ادب، فن ۽ فلسفي تي ڪافي مفيد مواد موجود آهي.

هيءُ ڪتاب ۷۴۰ صفحن تي پکڙيل آهي، جيڪو ۷ شعبان ۱۳۵۳ھ مطابق ۱۵ نومبر ۱۹۳۳ع ۾ لکجي پورو ٿيو.

۳۳۔ عمدتہ المقال: فقير هدايت علي تارڪ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي مشهور ڪتاب لواريءَ جا لعل جو فارسي زبان ۾ ترجمو ڪيو آهي. هيءُ ڪتاب ۱۴۷ صفحن تي مشتمل آهي. جيڪو ۱۹ جمادي الاول ۱۳۵۴ھ مطابق ۱۹ آگسٽ ۱۹۳۵ع ۾ لکي پورو ڪيو.

۳۴۔ اقوال شرعي: هن ڪتاب ۾ حضور نبي ڪريم ﷺ جن جي ڪن حديثن جو فارسي ۾ ترجمو ڪيو ويو آهي. تارڪ هن ڪتاب ۾ اهڙين حديثن جو ترجمو ڪيو آهي، جن ۾ فقه جا اصول سمجهايل آهن.

هيءُ ڪتاب ۲۹ صفحن تي پکڙيل آهي ۲ جمادي الثاني ۱۳۵۳ھ مطابق ۱۵ سيپٽمبر ۱۹۳۵ع تي مڪمل ٿيو.

۳۵۔ عاشقانه خطوط: هن ڪتاب ۾ عاشق ۽ معشوق جا خيالي خط ڏنل آهن. خطن جو ڪل تعداد ۳۲ آهي. خطن جي زبان عاشقانه بلڪ شاعرانه آهي. رنگين عبارت ۽ موزون شعرن جي ميلاپ عشقي خطن کي وڌيڪ دلچسپ بڻايو آهي. هيءُ ڪتاب ۴۷ صفحن تي مشتمل آهي. هن ڪتاب جي پوري ٿيڻ جو سن ڄاڻايل آهي.

۳۶۔ شهنشاه جارج ششم: هيءُ فارسي نثر جو ڪتاب آهي جنهن ۾ جارج ڇهين جي حياتيءَ جو احوال ڏنل آهي. هيءُ ڪتاب ۱۲ صفحن تي مشتمل آهي. جيڪو ۵ سيپٽمبر ۱۹۳۵ع تي لکجي پورو ٿيو.

۳۷۔ پرجوش خمر: تارڪ هيءُ ڪتاب فارسي زبان ۾ لکيو. هن ڪتاب ۾ نورجهان راڻي جي سوانح حيات رنگين عبارت ۾ لکي وئي آهي. هيءُ ڪتاب ۷۷ صفحن تي پکڙيل آهي. هن ڪتاب جي تڪميل جي تاريخ ڪانه ڄاڻايل آهي.

۳۸۔ گفتگو نيڪو: تارڪ مرحوم سنڌي ڪتاب ”سچ جو صدقو“ کي فارسي زبان ۾ ترجمو ڪري ان جو نالو ”گفتگو نيڪو“ رکيو. هيءُ ڪتاب وعظ ۽ نصيحت سان ڀريل آهي. هن ڪتاب جي ضخامت ۴۷ صفحا آهي.

هيءُ ڪتاب ۲۶ جمادي الاول ۱۳۵۴ھ مطابق ۶ آگسٽ ۱۹۳۵ع ۾ لکي پورو ڪيو.

۳۹۔ تحفة الڪرام: تارڪ مير علي شير قانع جي مشهور تاريخي ڪتاب جو سليس سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. ڪتاب ۴۰۰ صفحن تي پکڙيل آهي. هن ڪتاب جي پوري ٿيڻ جو سن ڪونه ڄاڻايل آهي. هيءُ ڪتاب تارڪ مرحوم جي دوست ۽ ڳوٺاڻي حڪيم عبدالڪريم نصرت وٽ موجود آهي.

40۔ عمدة المطالب في انساب آل ابي طالب: هي ڪتاب اصل ۾ لکنوءَ جي هڪ شيعه عالم لکيو هو. جنهن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو تارڪ فقير ڪيو. هن ڪتاب ۾ سنڌ ۾ آيل سيدن جو تذڪرو ڏنل آهي. ڪتاب تمام سنهن اڪرن ۾ لکيل آهي. جو مشڪل سان پڙهڻ ۾ اچي ٿو. ڪتاب جي ڪل ضخامت 190 صفحا آهي. پر ان جي مڪمل ٿيڻ جو سن ڪونه ڄاڻايو ويو آهي.

فقير هدايت علي نجفي تارڪ جا هت اکر

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

ديوان جلوس الساڪين

ايل ڪا جي شراب عشق ساڻس آيا وڏا سي تير توحيد ڪا سر آيا
الهن سان ٿي وئي هره سالهه مل آيا ولایت ڪرامت ساڻس چاهندا آيا
اهي آهن الوهيت سڌي اسرار جا ماهر روئي ٿي تن ڪيهر ساهڪا نظا آيا
امامت عشق جي تنگي ڏي ڏاڏو ترن جي رحمت وڏو وحدت جو پهري صاڙو ستا آيا
الوهيت جي مڃانه موحامد و پيڻا آهن نشي منهن جي منجور ۽ منجور آيا
ادب جو تاج تن جي ساهت تن جي عظمت حقيقت جي حرم عشق جا سارا آيا
انانيت سڌي الوهيت ڪا سڀي عاشق شهري شوق ۾ ٻي ٻاش بيد آيا
انسان سڌي ذاتي جي خبر ٿا ڪڍا ڪڍا سي خود سار ڪيا ۽ غفا آيا
ان ترن تي پوي پيڻ ڪن الوهيت جو وتن جي ساهت ڪا ڏيڍ آيا
اگر تي ورتل وڏو ڪي خوش حال وڏو جي دل ڏي وڏو ڪي پان خود دل آيا
اجازت عشق توڻي جي نياڻ جي حامل ڪر
ڪري پڻ توک تارڪ جي قلندر واري آيا

بسم اللہ الرحمن الرحیم

دیوان تارک

ردیف الف

بسم اللہ دوم زینت مغن و دیوان را
 کشیدم در خط شیرازہ اوراق پریشان را
 چو گویم غیر وصف حسن خوبان محمد زیدان را
 بدانی بیت بروی بتان آیات ایمان را
 بود موجود ہر جا ہست این اثبات سبحان را
 ہمو خلق تو است ہست ہم نجیل و قرآن را
 ظہور عجیب کون روشن نموده کون امکان را
 حمالش جلوہ گردا در عالم حق و انان را
 زمین و آسمان از رحمت با تعالی شد
 ہم از وی روشنی از ہر قمر اتم تابان را
 چو قدرت او بخوش آمد بگفت آفرین گردید
 قمر اتم ز نامید را بر حبیب کوان را
 بحال بی مثال و لا تعین مونس چون شد
 سہنگ خاص و لعل خاصت سہیل سولان را
 بیاورادش بر حجابش بود بصدہ سلم
 بخاکش نہ نشد و عالم کرد و حشد
 ہزار آید بگشتن خوش بشیمی و زوہم
 بختش از یادہ خوش منع فرمای
 ہزار آید بپروید خبر از کفر و ستم
 نگاہم یک بلند ستیزہ ز نامہ میان را
 دیدم مایہ تسکین تو حید اندرین عالم
 دولی انداختہ یکسوی لقای حسن خوبان را
 بیا تارک براد عشق او مقصود و مجنون
 فدای پای جانانہ کنی تو حیران را
 ای زلف حسن تو پر نور و حسان ما
 دیدم عالم غیر تو ما را نہ مقصودست هیچ
 کزین مایہ جلوہ خود و کنی از رخ نقاب
 وی ز جلوہ عشق تو جلوہ کنان عرفان را
 بس توئی اسلام ما ایمان ما ایتقان ما
 بر لقای تو فدا باشد سرو سامان ما

رسوائِ جهان رند آهيان گم نه ٿي ويندس،
مون کان پوءِ ڪندو شهره هي ديوان سخن جو.

متن

(چونڊ ڪلام)

- سنڌي
- سرائڪي
- هندي
- عربي
- فارسي
- ۽
- اردو

Gul Hayat Institute

جهولڻا

راتيان ڏينهان روح اسان جو سهڻل توڙي ساهي، ڀروس ناهي
 هوند اڏامي اڇان اکين سان لاڳاپا سڀ لاهي، ڀروس ناهي
 ساعت ساعت ۾ پيو سنڀران سمر سفر جو ناهي، ڀروس ناهي
 ايندس آخر يار اوهان وٽ آس اندر ۾ آهي، ڀروس ناهي
 ٽڳا هوند ڇڏيان سڀ توڙي مون کي چنڻ ۾ چاهي، ڀروس ناهي
 ”تارڪ“ نجفي جي دل توڙي قرب منجهان ٿي ڪاهي، ڀروس ناهي

يار پيارا تنهن جي اچڻ کان نٿو ڦارن پايان، ڪانگ اڏيان
 روز نجومِي وينا جاجيون پوڻيدار پڇايان، ڪانگ اڏيان
 ايندين ڪڏهين اڳڻ اسان جي واٽن تي واجهائين، ڪانگ اڏيان
 پيرائون پڙ پيرن جا ٿي باسيون سو باسيان، ڪانگ اڏيان
 سو پيغام هزارين نياپا پاندين ساڻ چوايان، ڪانگ اڏيان
 نانءُ الله جي ”نجفي“ وٽ اچ، ٿي ڏکيا ڏينهن لنگهائين، ڪانگ اڏيان

دلبر چيو اچ منهنجي در تي ڏاڙ مان توکي ڏيندس، چيم ته ايندس، صاحب ايندس
 ڪڍي وڃوڙو جلد وڇان جهٽ توسان مان هڪ ٿيندس، چيم ته ايندس، صاحب ايندس
 ڪين ڇڏيندس ڌار مان توکي، پاڻ سان ورتيون ويندس، چيم ته ايندس، صاحب ايندس
 ”تارڪ“ ٿيءَ ننگ تون نانگو توسان وره وٺيندس، چيم ته ايندس، صاحب ايندس

دلبر مون کي درس پڙهايو ڀرت جو پاءِ تون پائو، چيم ته هائو، صاحب هائو
 هڪ ڪر ڄاڻ حقيقت ۾ سڀ پنهنجو خواه پرائو، چيم ته هائو، صاحب هائو
 عشق جو پنڌ اٿانگو تنهن ۾ رڃ لنگهي وڃ رائو، چيم ته هائو، صاحب هائو
 سيني ۾ تون سڪ جو ٻوٽو حسن ڏسي رک سائو، چيم ته هائو، صاحب هائو
 وحدت جي وٽ واٽ ڪٿي تا پهچين ستت سڻائو، چيم ته هائو، صاحب هائو
 ”تارڪ“ نينهن نظر ڪر ثابت نٿي تون ڪرهي ڪائو، چيم ته هائو، صاحب هائو

ٻارهن ماه

تون چيٽ اندر ويساڪ اندر تون چيٽ اندر اظهار ٿئين،
تون منجهه آڪاڙ ۽ سانوڻ ۾ تون بدي سندا آثار ٿئين،
تون اسوءَ اندر تون اندر ڪتي تون ناهري ۾ نروار ٿئين،
تون پوه اندر تون مانگه اندر منجهه ڳڻ تون "تارڪ" وار ٿئين.

اڄ چيٽ مهينو آه ڏسو چوڌار حقيقت شور ڪيو
ٻيو ڪجهه نه هيوريءَ ذات خدا تنهن منجهه صفت جي زور ڪيو
ڪٽ ڪيلي ٻڻي ڪٽ هاڻي ٿي ڪٽ بوم ٿيو ڪٽ مور ٿيو
هي "تارڪ" ان پيرنگ احد ساڌ ڪيو ڪٽ چور ڪيو.

ويساڪ مهينو آيو ويساڪي حسن حقيقت واري لڳي،
جا ذات هئي پيرنگ ٻڻي سا اچي لڳي ۽ ڪاري لڳي،
پڻ هوش عقل جي پيرن کي ڪٽ چيڪي لڳي ڪٽ واري لڳي،
ڪئي "تارڪ" ان جي جاچ جنهين سڀ تنهن کي حقيقت ساري لڳي.

اڄ چيٽ ڏنو توحيد سندا آثار نمايان خوب ٿيا،
ڪٽي زاهد ٿيا منجهه زهد ڪٽي رندي ۾ رندان خوب ٿيا،
انسان جي چولي پاڻ ٿيو سڀ ماڻهو تنهن کان خوب ٿيا،
بيجان ۽ جان ۾ "تارڪ" سو جاندار ۽ بي جان خوب ٿيا.

آڪاڙ ڏنو اسرار ڏنو هڪ ذات صفات سموري ٿي،
جو ڌرتي ۽ سومي فلڪ هر جاءِ سندس منظوري ٿي،
خود ناظر ٿيو خود منظر ٿيو هئن دل کي سندس منظوري ٿي،
پيرنگ ظهوري رنگ ۾ ڪيو هي "تارڪ" ڀرت ته پوري ٿي.

اڄ سانوڻ ماه ڏنو سون يارو عشق سندو اسرار ٿيو
خود عاشق خود معشوق ٿيو خود يار ٿيو اغيار ٿيو
ڪٽ وصل سندو اقرار ٿيو ڪٽ هجر سندو آثار ٿيو
هي "تارڪ" جلوه ذات احد هر مظهر ۾ نروار ٿيو.

وه ماه بدي جو آيو جنهن کان وحدت ڪثرت ۾ آئي،
درياءِ حقيقت جي مون ڏاڍي لهر طريقت ۾ آئي،
پاڻ حقيقت پاڻ طريقت ذات جي حڪمت ۾ آئي،
”تارڪ“ بي صورت جي حڪمت، حڪمت صورت ۾ آئي.

پرڻ ماه اسواظهار تيو بيرنگ سندو خوش رنگ ڏسو،
سو وسين ڏسو ويران ڏسو سؤ باغ ڏسو سوجھنگ ڏسو،
سو شاه ڏسو سونو فوج ڏسو سوسو صلح ڏسو سوجھنگ ڏسو،
سو ”تارڪ“ ساقي مطرب آسو ساغر آسو چنگ ڏسو.

اڃ ماه ڪتي جو آيو هر جاءِ وحدت جي گلزاري ٿي،
سپ دين ڪفر جي ديس اندر اچي هوق جي هپڪاري ٿي،
جا ذات گجهي ادراڪ کان هئي سا جلوه نما چوڌاري ٿي،
”تارڪ“ نروانا الحق هن ٿون سرس سندس سرداري ٿي.

هي ناهري وارو ماه ڏنو ٿيو جنهن ۾ نفي اثبات عجب،
سالڪ جي سر ۾ ٿي پيدا ذات صفت جي بات عجب،
آدم ۾ دم ذاتي ٿيو هي آه احد جي ذات عجب،
ملڪ آپ جن ديواني ”تارڪ“ ان تي پڙهن صلوات عجب.

وه پوه مهينو ظاهر ٿيو چانڊاڻ حقيقي ظاهر ٿي،
اظهار نبوت جي اولي ۾ رمزيوي ظاهر ٿي،
آدم کان تا احمد ساري پرت سلوڪي ظاهر ٿي،
سوشڪرانه ”تارڪ“ ڪر جو سيرت صوفي ظاهر ٿي.

مانگه مهينو يار ٿيو اسرار بطون جو سير ٿيو،
عشاقن جي لئي دوجگ ۾ ويڙي ناکو وير ٿيو،
تون مون هي هو آهي هڪڙو تنهن ۾ ڦٽند نه ڦير ٿيو،
”تارڪ“ جو هم اوست سدا موجود واحد ري ڪير ٿيو.

ماه ڦڳڻ موجود ٿيو ويا پردا غير جا جملي سڙي،
پاڻ ٿيو بندو پاڻ احد اک ۾ عشق کان اچي اڙي،
پاڻ پسائي پاڻ پسي توپرت حقيقت ايئن پڙي،
”تارڪ“ ان ري ناه ڪو پيو خود تن ٿيو ان ۾ جان جڙي.

هفتي جا ڏينهن

چنچر ڏينهن چڀي پيو دل موهي دلدار
اچي لڳو عشق جو اندر ۾ آزار
ويهڻ بيهڻ وه ٿيو لنو ڪيو لاچار
ڪنهن کي سٺي ڪين ڪي دل عشق سندو اسرار
ڪڙم قبيلو ٿيو ڪڙو برهه ڪيو بيزار
لڳي ناوڪ نينهن جي، ناز منجهان نروار
ڪس نه لڳي ٿو ڪجهه ڪي سارو هي سنسار
دارون آهي دل ڪي دلبر جو ديدار
ملندو جي منار ته لهنديون مونجهان من جون
*

آچر ڏينهن اکين ڪي ڪين اچي آرام
اٺ ٽي پهراندر ۾ محبت جو ماتام
هت سان حبيب ڏٺو جوش سندو هڪ جام
نشو ڏاڍو نيهن جو خيال ويو سڀ خام
پلپل پور پرين جو دل ڪي ڏاڍو دام
من ڏيکاري منهن ڪڏهن گلرو سو گلفام
ورد وظيفو وات ڪي نرتئون تنهنجو نام
عشق سنڌي آثار ڪي ڄاڻي خاص نه عام
سنڌءِ قرب ڪلام دم دم آهي دل ڪي
*

سومر ڏينهن سڀن پرين ٿي هجر جي هيهاٽ
ٻي سڀ وائي وسري ٿي برهه سنڌي هڪ بات
محبت تنهن محبوب جي سڪ لاتي سڪرات
پسڻ ڪارڻ پرين جي ٿي تهڊل ڏاڍي تات
راتو ڏينهان روح ڪي ٿي وائي اها ٽي وات
من واڌاءِ وصل جي ڌاڻر ڏئي ڪا ذات
وعدن واري وٿر ۾ هڪ ٿي ذات صفات
ساريندي ساجن ڪي ٿي پرهه ڦٽي پريات

دم دم ورد وجود کي عشق سنڌي آيات
تهدل تسليمات، پريتون لکيم پرين ڏي*

اڱاري ڏينهن عشق جا خاصا لڳا خيال
ترڪ ڪيا مون منجهه طلب مڏيون مايا مال
گهر تڙ سڀ گهوري چڙيا جيڪي هٿ ها جال
وچوڙي ۽ برهه هي هيٺا ڪيا اچي حال
رٿندي رٿندي روز شب جر هاريان مان جال
سڪندي ساريندي سڄڻ! سارا گذاريا سال
ڪلڙ ڪاٺ ۽ خوشي پانيان جان جنجال
صبح صادق جو اٿي ڪيان سائين کي هي سوال
وارين ورق وصال، ته ٿئي سرهائي ساهه کي*

اربع ڏينهن عجيب مون برهه پڙهايو باب
مطالعو ٿيو مون ڪرڻ سندن قرب ڪتاب
حسن حسين جو پسي آڏو شوق شتاب
منهن سارو محبوب جو مسجد جو محراب
چشم خمري چال سان دل کي ڪيو ڪباب
ڳل گلابي گل جيئن يا مثل چوان ڪتاب
منهن منور جي مٿان ڪوليو يار نقاب
شمس ته شرمندو ٿيو پر گم ٿيو گل گلاب
سڀئي ڏوهه ثواب، انجي ورهه ۾ ويو هليو*

ڏينهن خميس جي خوب تر نرتيون پئي نگاهه
حسن ڏٺ ۾ تنهن هوت جو مات ڪيئن ٿي ماهه
پريئون پرجهي ورتيم رندن واري راهه
ناگه نڪتي سان نظر وات منجهان وهه واهه
صورت جي دمساز کي سهجون سمجهو ساهه
عقل اوچي جي مٿان عشق ڪڏي ڪئي ڪاهه
علم اتي عاجز ٿيو جاءِ لڏي نا جاهه
معنيٰ جي ٿي ملڪ ۾ شاهي شام پگاهه
صورت جي ساراهه، لدني لکي لطف سان

*

جمع ڏينهن جاني سندو سهجون ٿيو سامان
 حور پري فرمان ۾ ديو ۽ جن حيران
 اچي اظهر ٿيا اتي عشق عجب عرفان
 ٿيو تفسير تمام ات قرب سندو قرآن
 وحدت جي وهنوار جو ڪجي ڪهڙو بيان
 عاشق معشوق عشق هڪ ٿيا اتي هر آن
 هجر ۽ وصل به ٿيو بي نشان نشان
 هڪ باطن ظاهر ٿيو هڪ ٿيو عيان نھان
 "تارڪ" دل ۽ زبان، هڪ ٿيا هتي هڪ حال ۾

*

هي ٻارهن ماه ۽ هفتا سارا ڏينهن ۽ راتيون آهي اهو
 خود موجود ات سموري يارو ڊاهي ۽ ٺاهي اهو
 خود اصل سلوڪ جي دل جا وهم ۽ وسوسا سڀ ٿو لاهي اهو
 اي "تارڪ" باطن ظاهر ۾ ڏس سمجهي تنهن کي چاهي اهو

**

Gul Hayat Institute

ڪافيون

عشق اجهل اچي ڪيو اسان کي، دين ۽ فڪر کان ڌار ميان
ننگ ناموس کان وپاسين نڪري، اچي پيا بره جا بار ميان
صوفي وارو سير اسان جو، رمز رندي رفتار ميان
مستي مٿي جي موج کان ڪياسين، انا لحق جا اقرار ميان،
بيخود هنيوسين نينهن جو نعرو، ”تارڪ“ ٿي نروار ميان.

عشق ٿيو اثبات انا لحق جو ماري نعرو
عشق اڙي نا اسم جي اولي جوش جڳائي جسم جي اولي
ڪڍي اچي ٿو ڪات ڪهي ڏٺي ٿو قرب قرار
بره جو بار ٿيو بيحد باري برسر آيو بي اختياري
الت عجب اوقات حال حلاجي وحدت وارو
نينهن جو نازڪ پنڌ نرالو دين ڪفر جو چلي نه چالو
مذهب مڙهي مات علم عقل ات وهلو ويچارو
وه رنگي رندي رستو سالڪ سمجهن ٿا سربستو
رهن هميشه حيات ”تارڪ“ نانگا سدا نيارو

قري دل ڦٽي وئين نيٽن جي نظاري، تون هت خيال ۾ خوش، ماريس مون منجهاري
 نيٽن سان نوائي، گهورن ساڻ گهائي، جوشن ۾ جلايئي، سو توله تنواري،
 سڄڻ تنهن جي سورن، پرين تنهن جي پورن، گهايو تنهنجي گهورن، اکين جي اشاري
 تنهنجو عشق آيو، انهيءَ جيءَ جلايو، اندر مچ مچايو، آلا سو اُٿاري
 هي "تارڪ" ٿيو ڪشفي، سدامست مخفي، پايون عشق الفي، سدا توکي ساري

عشقا ڪر احسان موليٰ	بيخودي	جو	ميان
پرتئون يار پڙهايو اسان کي	قرب	پنهنجي	جو
ڪشف ڪرامت ڪانه ٿي گهرجي	درد	جو	ڏياريو
ڏاٽر لڳ ڪو ڏيار اسان کي	سوز	سندو	سامان
تنهن جي ناتي "تارڪ" کي ڪيو	نينهن	منجهان	نشان

Gul Hayat Institute

پنهنجو پاڻ سڃاڻڻ آيس ڪم نا هيڙم ڪار ميان
عشق کان هٽڙي فرش تي آندو ديردن جي ديدار ميان
خواب خودي کان خيال جڳائي برهه ڪيو بيدار ميان
علم عقل ۾ ڪينڪي ايندو عشق سندو اسرار ميان
انا لحق جو ماري نعرو ”تارڪ“ تي نروار ميان

صوفي سدا سنار ۾ خوش خوب پنهنجي خيال ۾ آرام ڇا آزار ۾ خوش خوب پنهنجي خيال ۾
ڇا ناز ۾ ڇا نياز ۾ ڇا سوز ۾ ڇا ساز ۾ ڇا دور ۾ ڇا ديدار ۾ خوش خوب پنهنجي خيال ۾
درد ڇا درمان ۾ ڇا ڪعبی ۾ ڇا بتخانه ۾ تسبيح ڇا زنا ۾ خوش خوب پنهنجي خيال ۾
”تارڪ“ فنا جي نانھن ۽ پنهنجي بقا جي آھن ۾ اقرار ۾ انڪار ۾ خوش خوب پنهنجي خيال ۾

Gul Hayat Institute

هڪ وار ملڻ وري ڪين اچڻ ايئن ڪين ٿيڻ توکي يار ڪپي
 مون ساڻ هجڻ همراز رهڻ پري پل نه وڃڻ توکي يار ڪپي
 تنهنجي در جو گدا آهيان جان فدا تون نام خدا رهه مون سان سدا
 دل مون سان رکڻ ٿي يار سڄڻ مون ساڻ هسڻ توکي يار ڪپي
 اتي بيهه ميان ٿو توڙي اچان توکي جيڪي چوان سو سمجهه ميان
 منهنجي ويڙهي وسڻ مون سيج چڙهڻ منهنجو حال پسڻ توکي يار ڪپي
 مٺ خوڻ ڇڏي دل توسان گڏي تنهنجي پاڙي لڏي ويٺو آهيان لڏي
 منهنجي هٿ کان وٺڻ پنهنجو پاند ڏيڻ منهنجو بار کڻڻ توکي يار ڪپي
 ”تارڪ“ تي چريو تنهنجي توهه تريو منهنجو دم نه سريو خلقت ۾ ڪريو
 منهنجي حال هلڻ منهنجي خبر نه لهڻ منهنجي ٻول بهڻ توکي يار ڪپي

ٿي صحبت فقر صحبت حق فقير راضي الله راضي
 الفت فقر الفت حق، فقير راضي الله راضي
 فقير ڄاڻڻ خدا کي ڄاڻڻ ٿيو فقير سمجهڻ خدا کي سمجهڻ
 ٿي عزت فقر عزت حق، فقير راضي الله راضي
 ٿيو فقير جو دڳ خدا سندو دڳ، ٿيو فقر جو مٺ خدا جو مٺ
 ٿي خدمت فقر خدمت حق، فقير راضي الله راضي
 ٿيو فقير ”تارڪ“ خدا جي وحدت ٿيو فقير وحدت خدا جي رحمت
 ٿي برڪت فقير، برڪت حق، فقير راضي الله راضي

هر مظهر رنگ رلايو مون،
 شاه ڪريم لطيف ٿي اشرف،
 پير امير ٿي نوح قلندر،
 شاه عنايت صوفي ٿي،
 روحل شاه مراد ٻڻي منجه،
 ٻُلا شاه، سچل، ٿي نانڪ،
 غلام حيدر مينگهو قائم،
 شاه نصير ٿي نوشهري ۾،
 عثمان ٿي خير محمد،
 دريا خان نيشان علي ٿي،
 موسو موهن شاه چتو ٿي،
 منجه هنباه ڪري هنگام،
 ساقي ٿي سلطان سچارو،
 حال زمان ۾ ٿي محمد،
 سڀ صورت مان ڪريان ظهورو،

هر سر ۾ سر ملايو مون
 عشق جو بار انايو مون
 شيخ بلال ڪهايو مون
 سر ساڻ ترار وڌايو مون
 ڪنڊڙي قرب ڪمايو مون
 نينهن ۾ پاڻ نچايو مون
 شر ٿي شور مچايو مون
 وحدت طبل وڄايو مون
 رستم ٿي رس لايو مون
 اعظم شان الايو مون
 جذبو جوش جڳايو مون
 فيض درياه سڏايو مون
 شوق شراب پيلايو مون
 محبت مينهن وسايو مون
 ”تارڪ“ نام ڌاريو مون

جيئن جيئن پنهنجو پاڻ وڃايم
 نفسي ڪي ڪيو اثبات محبت
 عاشق ڪر اثبات انا لحق
 نازڪ نڪتو وحدت وارو
 ڪاٿي دايو در دلبر جي،
 ”تارڪ“ هر مذهب ۾ هڪ جو

تيئن پيدا ٿيو پاڻ ميان
 موجون ٿيون مھراڻ ميان
 پنهنجي ذات پڇاڻ ميان
 ڄاڻ وڃائي ڄاڻ ميان
 ڪاٿي خاص ڪٿياڻ ميان
 عشق ڏنو اهڃاڻ ميان

تنهن جا ڪيفي نين ڪلور سدا مخمور چوان
منهن منور ماه مشابه نورن علي نور، تجلو طور چوان
ڪاڪل ڪارا خم خم وارا دام وجهن ٿا دور، عجب دستور چوان
نيٺ سڄڻ جا ڪيس ڪرن ٿا جهاتي وجهي هڪ گهور، توڙي تيمور چوان
”تارڪ“ جيڪي نينهن نهوڙيا مرد صفت منصور، سدا مشهور چوان

جن پروڙيو پاڻ کي سي هر جاءِ ٿا پسن پاڻ کي
هي هو مڙئي هڪڙو سي ڄاڻن هم جي ڄاڻ کي
ڇا شهر ۾ ڇا بحر ۾ مهر ۾ ڇا قهر ۾
ڇا ميٺ ۾ ڇا زهر ۾ ماڻن بقا جي پاڻ ۾
ڇا وسنت ۾ ڇا ويران ۾ ڇا درد ڇا درمان ۾
ڇا نفع ڇا نقصان ۾، تاڻ طلب جي تاڻ کي
”تارڪ“ نسورو نور ڏس، هر جا تجلي طور پس
ٿي محدود منجهه مذڪور ڏس، اقرب سنڌي اهڃاڻ کي

Gul Hayat Institute

عشق جي ملت جدا ٿي عشق جو مذهب جدا
عشق جو ساقِي جدا ٿيو عشق جو مشرب جدا
عشق جي مسجد جدا ٿي عشق جو مڪتب جدا
عشق جو راڪب جدا ٿيو عشق جو مرڪب جدا
عشق جو احمد جدا ٿيو عشق جو ٿيورب جدا
عشق جو مقصد جدا ٿيو عشق جو مطلب جدا
عشق جي عزت جدا ٿي عشق جو منصب جدا
عشق جو مشرق جدا ٿيو عشق جو مغرب جدا
عشق جو مقتل جدا ٿيو عشق جو مضرب جدا
عشق جو ”تارڪ“ ٿيو آ درد وارو تب جدا.

نينهن تنهن جون توڪان، لکين توڪان سٺي سرتي
جنهن دل ۾ تنهن جي درد جو ديرو سڪ مان ويندي سا سو پيرو
جاڻي جانب جهوڪان، لکين توڪان
خلق خدا جون ڪلان خوراين، پڻ ميارون موڳن واريون
رقيب جون روڪان، لکين توڪان
عشق اوهان جي ڏني آزادي، نت نت الف جي آبادي
لايون محبت موڪان، لکين توڪان
”تارڪ“ عشق ڪئي اظهاري لڳي ملامت شهر جي خواري
لکون نه ڄاڻي لوڪان، لکين توڪان

Gul Hayat Institute

عشق جو مذهب جدا ٿيو، عشق جي ملت جدا
عشق جي وحدت جدا ٿي، عشق جي ڪثرت جدا
عشق جي جبريت جدا ٿي، عشق جي عبرت جدا
عشق جي محبت جدا ٿي، عشق جي محنت جدا،
عاشقن کي عشق ”تارڪ“ آهي نيت جدا،
عشق جي صورت جدا ٿي عشق جي سيرت جدا
عشق جي قوت جدا ٿي، عشق جي قدرت جدا
عشق جو دوزخ جدا ٿيو، عشق جي جنت جدا
عشق جي رحمت جدا ٿي، عشق جي الفت جدا
عشق جي سنگت جدا، عشق جي صحبت جدا

سورت سچڻ جي سهڻي سبحان جي نموني
موتي نه مت گوهر دندان جي نموني
آه و فغان اسان جي ارمان جي نموني
چشم سندي آچالي جولان جي نموني،
نيٺن ڪيو آ ”تارڪ“ نشان جي نموني،
آيو پرين پيارو انسان جي نموني
لب لعل لطف وارا مرجان جي نموني
اکثرين جي اشڪ باري باران جي نموني
ماري انهن ڪيو آ تالان جي نموني
منهن جو سخن سمورو سلطان جي نموني

Gul Hayat Institute

موتوا قبل مماتي هٿ ڪرتون لاجي ڪاتي
ڪرو سارو وجود پنهنجي جو نئي ٿي ذات ۾ ذاتي
نانگا ٿي نابود نفي ۾ تان ٿئي عيان اثباتي
ڏس ظهورو ذات جو ظاهر سرخي سير صفاتي
”تارڪ“ ينهن وارن جي آهي جتي جال حياتي

عشق اجل ۽ ارڏو آهي مهميرن کي ماري ٿو
مهميرن کي ماري ٿو سو ڪم اٿانگا ڪاري ٿو
شاه گدا غريب تونگر ٻارڻ جنهن کي ٻاري ٿو
دل ۾ ان جي درد دکائي آلا خوب اڏاري ٿو
جاء ڪجاء نه ڄاڻي سوئي ننگ ناموس وڃائي ٿو
ڏس صنعا ته ڪاڻ يهودن سڪ مان سوئر چاري ٿو
ننڍ وڏائي ۾ نا اٿڪي نيڪي ڏي نه نهاري ٿو
ذات ڪذات جو فرق نه ڄاڻي جنهن کي جوش ڏياري ٿو
”تارڪ“ عشق عجب آ عالي عاشق کي ته اُجاري ٿو
ليلي مجنون وانگي نالو چاڙهي لوڪ نظاري ٿو

نيهن ڪيو مونکي نانگو. لنڊي جي ڪپر تي، لنڊي جي ڪپر تي، برهه جي بندر تي
محبت جي ته مسيت بنايم، برهه تنهن جو بانگو لنڊي جي ڪپر تي، برهه جي بندر تي
ورھ وڻن ۾ لاتيون لنوي ٿو، قرب تنهن جي کانگو لنڊي جي ڪپر تي، برهه جي بندر تي
ڪڙم قبيلو ڪين وڻي ٿو، لڳم عشق اٿانگو لنڊي جي ڪپر تي، برهه جي بندر تي
”تارڪ“ ناتي نينهن جي نت، نت، ست سري جو سانگو لنڊي جي ڪپر تي، برهه جي بندر تي

آهي پاڻ الله، لنڊي جي ڪپر تي، برهه جي بندر تي، لنڊي جي ڪپر تي،
عرش اتي آ، فرش اتي آ، داور جي درگا، لنڊي جي ڪپر تي.....
مڪو اتي آهي، مدينو اتي آهي، روضو رسول الله، لنڊي جي ڪپر تي....
ڪعبو اتي آهي، قبلو اتي آهي وحدت جو ويساهه، لنڊي جي ڪپر تي...
”تارڪ“ ناتي نينهن جي ڀرندو عشق سندو آڙاهه، لنڊي جي ڪپر تي.....

Gul Hayat Institute

تنهن جي ڏيڏن آ نالان ڪيو، وڏو زلف اوهان جي دام مون کي
تنهن جي منهن کي پرين محراب چوان، تنهن ۾ سجدو عين ثواب چوان
اهو الفت وارن جو آب چوان، آهي سڪ سندم جو احرام مون کي
جڏهن ”تارڪ“ سرتي نينهن اچي، تڏهن باقي ان ريءَ ڪونه بچي
سڄي نينهن وارو نروار نچي، اها محبت جي ملي مام مون کي

آه اسان جي عشق جي ڪجهه ڪڙڪي آ، ڪجهه ڪڙڪندي
باهه تنهن جي برهه جي ڪجهه پڙڪي آ، ڪجهه پڙڪندي
عاشق جي لئي ڪوليءَ دلربا زلف دوتا
دل اسان جي دامن ۾ ڪجهه لڙڪي آ، ڪجهه لڙڪندي
برهه جي بازار ۾ آهي خريداري جو خيال
سڪ جي سودي لاءِ دل ڪجهه هڙڪي آ، ڪجهه هڙڪندي
تيغ ابرو تي رزمگان گهرون آگاهائي وڌو
چيهه ان کان منهن جي چاتي ٿڙڪي آ، ڪجهه ٿڙڪندي
عشق جا پارڻ توپاريا منهنجي چاتي جي اندر
درد کان دل ڊيگ وانگي پڙڪي آ، ڪجهه پڙڪندي
تهڊليون آيو هي ”تارڪ“ تنهنجي درديدار جي لاءِ
طلب ۾ جي طافي توهان لاءِ ڪڙڪي آ، ڪجهه ڪڙڪندي

اچي مل يار منا منار توهون ٿار دم نه سري، هلي هڪوار ڏي آڌار تو بيماري عشق مري
جگر ٽوڙي، تون منهن موڙي چٽي چوڙي وئين ڇاڪون، محبت آرتنهن جي تار عشق آزار آندواري
سندء صورت مٿي مورت آهي عبرت هتئين حيرت، نظر نروار گل رخسار تو اظهار نور پري
سدا ايندين تون هڪ ٿيندين وٺي نيندين ملڻ ڏيندين، اها پوڪار منجهه دربار سن سردار لطف ڪري
سندء لاري تڳان تاري سدا ”تارڪ“ توکي ساري، سگهولھ سار ڪري سينگار پائي هار پير پري

جي تون پنهنجو پاڻ پروڙين	هي هو مڙئي آهين تون
ساڻ سچائي ٻڌ تون سندرو	ناه نه ڪوڙا ناهين تون
ڪوڙو ڪوٽ خودي جو خيال	ڊاهيو جنهن کي ڊاهين تون
لوڪ رڻائي لاڳ لاڳاپا	لاجي لئون سان لاهين تون
ماري نعرو انا لحق وارو	سوري پاڻ سنباهين تون
ويجهو تون وٽ يار وسين تو	ڪين پراهون ڪاهين تون
”تارڪ“ ناتو نينهن جو لائي	ناميا ننگ نباهين تون

Gul Hayat Institute

تنهنجي برهه ڪيو بدنار مونڪي
هي ته عشق ازل جو هو سو لڳو
هي نينهن نغارو چوٽ وڳو
تنهن جي حسن هنيون حيران ڪيو
هن نينهن مون کي نادان ڪيو
سڪ چين نه آ آرام مون کي
توڙيو ناتون ڪي جو جنهن ته ٿڳو
پلي خلق ڪلي چوي ڪام مون کي
تنهن جي فرقت پر حرمان ڪيو
چوي چريو ٿو عام مون کي

حلاجي سر حال، انا الحق اقرار منهن جو
موتو قبل آ منهن جي محبت، نحن اقرب منهنجي وحدت
دغ نفسڪ و تعال، اقتلوا آهي آرم منهن جو
هو الاول هو الآخر، جاڏي ڪاڏي باطن ظاهر
اسم بدن دم خيال، جوڙ سيئي جنسار منهنجو
ذاتي ذوق نه ڪاءِ آ منهن جو، بحر بيرنگ بقاء آ منهن جو
ڪنت ڪنڙ آ ڪمال، انا اعراف آه اظهار منهن جو
ڪرسي عرش منهن جو آ ظهورو چو طرف آ چمڪار منهن جو
جلو نور جمال، چو طرف آ چمڪار منهن جو
عبدت جو پوش اتاريم، احديت جو نعرو ماريم
قدسِي قیل مقال، السّتي آ اسرار منهنجو
”تارڪ“ نالو ذات سڏايم، وحدت سان وجود وڃايم
پهري ويس وصال، دم قدم آ ديدار منهنجو

سجدو	منهنجو	سلام	شاه حسن کي هادي حسن کي
ڏسڻ	حسن جو عين عبادت	صدقئون	سحر ۽ شام
حسن اسان جو ڪعبو قبلو	عشق	اسان جو امام	
عشق وارن کي روز ازل کان	ديدن	وارو دام	
صورت سڃاڻين ٿي تون صادق	قربتون	پڙه هي ڪلام	
”تارڪ“ ناز نظاري ناتي	نينهن	جو رک تون نظام	

پنهنجو پاڻ کي پاڻ مڃايم	بيو نه مڃان نه مڃاين ٿو
ناهين خادم ناهين طالب	مرشد پي نه سڏاين ٿو
نا تلقين ڪريان ٿو ڪنهن کي	نا ڪي ويس ٻڌاين ٿو
ڪفر حقيقي دين گنوايو	تيلهن تلڪ لڳاين ٿو
حال حلاجي جي حيرت ۾	گيت انالحق لڳاين ٿو
سيئي طريقا ترڪ ڪيا مون	ڪنهن کي سر نه نواين ٿو

Gul Hayat Institute

عرش مٿي امڪان، لامڪاني آ مڪان منهن جو
ڪيم زمين تي اچي هي ظهور، پهريم ويس وجودي پورو
آيس ٿي انسان، شرف شاهي آ شان منهنجو
عشق اچي ڪيو الت امارو، پاڻ پسڻ لڻ ڪيم پسارو
جوڙهر هر دوجهان، نينهن ننگ آ نيشان منهن جو
وحدت ڪثرت ڪيل ڪلايم، عبادت احد جو رنگ رچايم
عشق حسن جو سامان، ذات صفت آ ايوان منهن جو
فڪر فنا آهي منهنجي فرحت برهم بقا آهي منهنجي بهجت
بهرنگي جولان، محويت آ ميدان منهن جو
”تارڪ“ نيهن نفي ڪيو نالو، پيتم جڏهن ڀرت پيالو
من خدايم مان، عز سخي سلطان منهن جو

Gul Hayat Institute

(برتبع مير علي نواز ٽالپر والي رياست خيرپور)

تنهنجي حسن جي ڪهڙي وصف چوان، انوار به آ اظهار به آ
تنهن جي عشق کي ڇا اظهار ڪريان، خونخوار به آ آزار به آ
وڌو فرقت تنهن جي دل کي ڦٽي، ته به محبت کان ٿي منهن نه مٽي
تنهن جي سور وڌي سا سخت سٽي، بيمار به آ لاچار به آ
اتي سر صدقو سو وار ڪجي، ڪڏي ڪسڻ کان ناعار ڪجي
پنهنجو نينهن صفا نروار ڪجي، جتي يار به آ ديدار به آ
وري فصل بهار آ يار ٿيو اچي ابر سندو وسڪار ٿيو
ڪر سير چمن جو تيار ٿيو گلزار به آ، هٻڪار به آ
تنهن جي عشق هڻي ڪيو آهي گدا، ديدار جو سوال آهي سدا
ته به عاشق تنهن جو جان فدا، سردار به آ سالار به آ
هوندو سور ه جو ايندو ڪاهي، ڏيندو نه په پنهنجو سر لاهي
اتي سڀ ڪنهن کي طاقت ناهي، جتي دار به آ تلوار به آ
تنهن جي قرب تي ڪا دل جاءِ نه آ، هر وقت سندن هڪ راءِ نه آ
توڪي ڳالهه اسان جي پاءِ نه آ، جو پيار به آ تا عار به آ
رڳي جلوي جمال نه دلڙي ڦري، وڌي هاڪ هئين ۾ تنهن جي هري
تنهن جي مشتاقن جي دل ۾ تري، گفتار به آ رفتار به آ
جتي نظم ٿئي منجهه بزم عيان، اظهار ٿئي انداز بيان
اتي ”تارڪ“ کان مرعوب جهان، اخبار به آ اشعار به آ

رباعيون

ريءَ عشق حياتي جو سامان عبث
ري ياد الاهي جي گذران عبث
ري فڪر پڙهڻ آهه فرقان عبث
توحيد بنا شعر جو ديوان عبث

دلبر نه سڃاتو ته توکي آهه وقت
جي دل ۾ نه پاتو ته توکي آهه وقت
جي نينهن نه لائو ته توکي آهه وقت
جي پاڻ نه ڄاتو ته توکي آهه وقت

هڪ وار تون ميخاني ۾ ڪر مٽي جو رڄ
۽ خوف ربا دوزخ و جنت کان بچ
مٽي توکي ڪندي شهوت ۽ حرص کان صاف
تنهن لاءِ سڀاڻي نه چئج، وقت ٿي اڃ.

Gul Hayat Institute

اي ساقي تون ميڪش ڪي ڏي مٽي ڪجهه
ري مٽي جي وٽندڙ بي ناهي شئي ڪجهه
تون صاحب جو آهين عالم ۾ جو
مت تنهن جو ناهي ڪي حاتم طي ڪجهه

آئون مست آهيان يار جي ديدار سبب
مدهوش آهيان عشق جي خمار سبب
هر رنگ بيرنگ جو اسرار ڏنم
اغيار ڏسان ڪونه ٿو مان يار سبب

ڇا ماڻهو ڇا وڻ ٿڙ ڇا گل ڇا ڍڀ
ڇا ظاهر ڇا پنهنجي پيدا ان ڀلي
ڇا سورج ڇا انجم ڇا ماه ڇا اُڀ
آهي تنهن جي ئي حسن جو جلوو سوسپ

مئي نوشي ناهي هن دنيا کان گهٽ
ميخانونه آهي ڪجهه عقبي کان گهٽ
ڪلهه رندن کي ميڪده ڀر ساقِي چيو
ڪو ميڪش ناهي هت مولا کان گهٽ

Gul Hayat Institute

گردون جو اقبال کان انعام نه وٺ
جي عيش جو ڏئي جام ته انجام نه وٺ
جنهن حال ملي يار اهو حال چڱو
جي يار ملي ڪفر ڀر ته اسلام نه وٺ

مستزاد

هو مظهر مون ظاهر ٿيو دلبر عيار سهڻو ڪري سينگار
خود عاشق معشوق ٿيو عشق ٿيو اظهار پنهنجو پسي ديدار
خود ساجد و مسجود ته عابد و معبود خود شاهد مشهود
خود طالب و مطلوب ته خود بيدل و دلدار خود يار خود اغيار
خود باطن و ظاهر ٿيو خود اول و آخر خود منظر و ناظر
خود پرده ظلمات ته خود مطلع انوار خود گلخن گلزار
خود حاڪم و محڪوم ته خود عالم و معلوم خود محرم و محروم
خود ظالم و مظلوم ته خود داورد ادار خود مالڪ مختيار
خود آدم و ابليس ته خود جن ملائڪ خود مومن و مشرڪ
خود گبر مجوسي ٿيو خود ڪافر و ديندار خود سجد و زنار
خود نوح خليل و خود موسيٰ خود عيسيٰ زڪريا و يحييٰ
خود يوسف و يعقوب ته خود احمد مختيار خود دلدل هسوار
خود قرني خود بصري خود شبلي و حلاج صوفين سندو سرتاج
خود بسطامي و خرقاني و خود شبلي و عطار دينوري و دينار
خود تارڪ خود سالڪ خود نعره توحيد تشريڪ نه تقليد
خود محو ته خود مست ته خود انا الحق اقرار خود صوفي سردار

ڏنو منڪي ساڻي شراب صفائي، ٿي حاصل فنائي
ٿي اثبات هر جا هم هيڪڙائي، ٻڌي وئي بيائي
پسڻ لاءِ پنهنجي پيم شوق شعلو، تہ پاڻ ڪو چولو
مون پوشاڪ خاڪي منجهان ڀرت پائي، ڏئي روشنائي
بنا ميم احمد جو ماريو مون نعرو، سليم سر سارو
عرب عين ري، ڪيم سخن مرتضائي، کان مشڪلڪشائي
مون حضرت حسن ٿي چڪيو زهر پيالو، نشو ٿيو نرالو
ميدان ڪربل ڪئي مون چڙهائي، سري مون ڪپائي

Gul Hayat Institute

مثلت

عشق جو ڪافر بڻي اسلام ڪامل ٿو ڪريان - دين حق ثابت ڏوئي جو دين باطل ٿو ڪريان
مون ٿو اٻن ۽ گناهن کان اچي دل ٿو ڪريان
عبدت ۽ احديت جي سر جو سرور بڻي - ظاهر ۽ باطن سنڌي اطوار جو مظهر بڻي
مسجد و مندر اندر غافل ڪي عاقل ٿو ڪريان
پاڪ ڪلمون ٿو پڙهان تسبيح سوداڻي سوا - في صلوات دائمون آهيان نمازي دائما
قلب ڪي ڪعبو ڪري سو حج حاصل ٿو ڪريان
ٿو پڙهان قرآن دلجو آهيان حافظ ڪلام - ٿورهان تسليم ۾ سالم نه واريان پيو سلام
سهڻي صورت ڪي ڏسي دل حق ڏي مائل ٿو ڪريان
مون خدا ڪي اڪبر و انور مڃيندڙ آهيان - ان جو مظهر مومن و ڪافر مڃيندڙ آهيان
ليس في الدارين الا هو ۾ منزل ٿو ڪريان
آءُ انا احمد بلا ميم مڃي مومن ٿيس - من رآني مام تي با ظاهر و باطن ٿيس
دلڪي رمز فقر فخري ساڻ شامل ٿو ڪريان
نگ ۽ ناموس کان تارڪ ٿيس نانگونسنگ - سر ملامت عشق جي چاهئون ڪئي مون پائي چنگ
راز رنديءَ ساڻ پنهنجو روح واصل ٿو ڪريان

Gul Hayat Institute

نه ڪهين زور بار جو آهيان - نه ٻي ڪم نه ڪار جو آهيان
شڪر الله يار جو آهيان
توڙي طاقت نه ٿم رياضت جي - توڙي قوت نه ٿم عبادت جي
ته به پانڌيٿرو پار جو آهيان
ڪونهي ڪن ۾ منهنجو آهي نانءُ - توڙي ڏسجن ۾ آهيان ڪارو ڪانءُ
ته به بلبل بهار جو آهيان
اگرچہ نالو سڏين ٿا تارڪ - ٿا چون ڪين آهيان تون سالڪ
مون ڳڻيل ته به شمار جو آهيان

Gul Hayat Institute

مسدس

سخن حمد حق ساڻ آغاز آھ
 صفت پنجتن پرت پرواز آھ
 به نعت نبي روح جو راز آھ
 سندم ورد دائم هي دمساز آھ
 قلندر سخي لعل شهباز آھ
 سندس عرش ڪرسيءَ ۾ آواز آھ
 قلندر خدا پاڪ جو پاڪ نور
 حضور قلندر علي (ع) جو حضور
 قلندر سخي لعل شهباز آھ
 سندس عرش ڪرسيءَ ۾ آواز آھ
 قلندر آھ زين العبا جو ضيا
 قلندر آھ جعفر سخا جو لقا
 جو قلندر آھ باقر جو در بي بها
 قلندر آھ كاظم جو سر صفا
 قلندر سخي لعل شهباز آھ
 سندس عرش ڪرسيءَ ۾ آواز آھ
 قلندر رضا ۽ تقىءَ جو جمال
 قلندر حسن ڪريءَ جو نهال
 قلندر سخي لعل شهباز آھ
 سندس عرش ڪرسيءَ ۾ آواز آھ
 قلندر مجمع انبيا
 قلندر رو حق سندو رهنما
 قلندر سخي لعل شهباز آھ
 سندس عرش ڪرسيءَ ۾ آواز آھ
 قلندر شهنشاه مروندي مير
 قلندر آھ غوثن سپن ۾ ڪبير
 قلندر سخي لعل شهباز آھ
 سندس عرش ڪرسيءَ ۾ آواز آھ
 قلندر آھ سڀ فقر جو پيشوا
 هجن نقشبندي يا چشتي سدا
 هجن قادري سهروردي سچا
 حلاجي هجن توڙي صوفي صفا

قلندر سخي لعل شهباز آھ

سندس عرش ڪُرسیءَ ۾ آواز آھ

قلندر جو نوشهري نور جمال

قلندر جو بيدل تي قرب و ڪمال

قلندر جو هو جهوڪ وارن تي حال

سچوءَ تي قلندر جو جذب و جلال

قلندر سخي لعل شهباز آھ

سندس عرش ڪُرسیءَ ۾ آواز آھ

ڀٽائيءَ جو رهبر حقي راه ۾

قلندر وسي گل درگاه ۾

قلندر ولين جي ويساھ ۾

قلندر جو انوار انباھ ۾

قلندر سخي لعل شهباز آھ

سندس عرش ڪُرسیءَ ۾ آواز آھ

تہ صوفين کي ٿي مهر دل ۾ ٿئي

تہ صوفي دوتئيءَ کان صفا ٿورهي

جلالن کي جي مهر ٿي بر گلهي

جي مهر ۽ تراشي جلالي مڃي

قلندر سخي لعل شهباز آھ

سندس عرش ڪُرسیءَ ۾ آواز آھ

نہ سيد علي بودلي ڪا چئي

نہ ميران مڱڻ نا اولاديءَ ڪهي

نہ مهر ۽ تراشي قلندر کي هئي

براهم جتيءَ نا جمن ڪا لکي

قلندر سخي لعل شهباز آھ

سندس عرش ڪُرسیءَ ۾ آواز آھ

قلندر جا آهيون صفا صوفي صاف

قلندر آھ ڪعبو ڪيون تهن طواف

محابي سندن آھ اسان تان معاف

سخن عشق جو آھ نہ لاف و گزاف

قلندر سخي لعل شهباز آھ

سندس عرش ڪُرسیءَ ۾ آواز آھ

شريعت طريقت سندو آفتاب

سو ابدال اوتاد ۾ ماهتاب

قلندر شهنشاه عالي جناب

حقيقت نما معرفت جو سحاب

قلندر سخي لعل شهباز آھ

سندس عرش ڪُرسیءَ ۾ آواز آھ

قلندر جي باطن نظر جو فقير

مگر ذوق ذاتي خبر جو فقير

هي تارڪ قلندر جي در جو فقير

نہ مهر ۽ تراشي اثر جو فقير

قلندر سخي لعل شهباز آھ

سندس عرش ڪُرسیءَ ۾ آواز آھ

تي منصور سوريءَ تي مون سر سلهايو وڌو عشق راڻو
 مون بانگ انا الحق تي بيخود سڻائي ڪيم ٻي نه وائي
 ٿي عطار جذبون چيم من خدا خود ٿي جسمون جدا خود
 ٿي تبريزي پنهنجي خوشي ڪل ڪلائي ڪيم حق ادائي
 ٿي صوفي هنيم سنڌ ۾ نيھن نعرو لڳو سر ڪٿارو
 سري جهوڪ کان منهنجي دهليءَ ۾ آئي به نطق بقائي
 مون تارڪ ٿي نروار ڪيو سر وحدت ڇڏي حجب ڪثرت
 چوان مون ٻڌان مون نه پيو غير جائِي سخن بيرياي

نظارو نور وجه الله چشم جان ۾ آهي خيال ۽ ڌيان ۾ آهي
 ظهورو ذات اقدس صورت انسان ۾ آهي لقا ايقان ۾ آهي
 بهر مظهر ٿيو ظاهر ڪٿي مومن ڪٿي ڪافر ڪٿي مسجد ڪٿي مندر
 هو الاول هو الآخر انهيءَ جي شان ۾ آهي سو خود و فرقان ۾ آهي
 زمين و آسمان و علوي سفلي انس و جن اگر ظاهر و گر باطن
 اهوئي نور حق جو واجب و امڪان ۾ آهي عيان عرفان ۾ آهي
 ٿيو خود رعد ٿيو خود وچ ٿيو بادل ٿيو گلگل ٿيو قمر ٿيو بلبل
 سوهر ميدان ۾ آهي ۽ وستي ۽ ويران ۾ آهي سو خود هر شان ۾ آهي
 هوا و خاک آتش آب و روح و جسم جي اولي سوريٽ ۽ اسم جي اولي
 فرات و دجله و جيحون ۽ عمان ۾ آهي سو هر سامان ۾ آهي
 سخن تارڪ سندو الله جي الهام کان آهي سونزد خلق ڪجهه ناهي
 سندس رتبو زياده محفل سلطان ۾ آهي سو اعليٰ شان ۾ آهي

غزل

تي بحر وحدت ۾ فنا چئو من خدايم من خدا
محو بقا ٿي در بقا چئو من خدايم من خدا
پنهنجو وڃائي پاڻ کي چولي تون ڏس هر ڄاڻ کي
تون جسم مان وڃ ٿي جدا، چئو من خدايم من خدا.
بيچون ۾ بيچون ٿي، در محويت مرهون ٿي،
جذبہ جلالت جي صدا، چئو من خدايم من خدا
منجهه ”وهو معكم“ غرق ٿي، ڏي پن ٻولي فرق جي،
ڪر در حقيقت سر خدا، چئو من خدايم من خدا.
ري ميم احمد عين حق، سرور جو صوفين کي سبق،
سالڪ سو پڙهه بيخود صدا، چئو من خدايم من خدا.
خود کي فنا ڪر منجهه خدا، رڳ رڳ انا لحق ۾ فنا
تي محو ذاتي سڻ صدا، چئو من خدايم من خدا
”تارڪ“ هوڻ اولو وڏو آ رمز ري رولو وڏو
جيئن دل ٿئي محو ضياء، چئو من خدايم من خدا.

Gul Hayat Institute

اڪين ۾ جاءِ جوڙي ڏيان اچين جي يار البیلا
سوين ٿو سال پانيان جي وڇوڙي جا لنگهن ويلا
هلي منهن جي اڱڻ اچ تون لهن دل جا غم و گوندر
ڏسي ميلاپ من جا ٿي وڃن غيرن جا منهن پيلا
تو جاڏي دل جو رايو ٿئي اڪيون اوڏانهن نهارن ٿيون
مثل مشهور هي آهي ته اڳ ۾ گر پنيان چيلا
سر صنعان آيو عشق، چاريائين سوئر سڪ مان،
ٿيو ڇا مون به مارن واسطي هت چيڙيا چيلا
شهيد عشق جا مرقد مدامي رب ڪيا روشن،
نه ملن جي مزارن تي ڏنم ”تارڪ“ ڪڏهن ميلا

Gul Hayat Institute

صورت پسي سڄڻ جي سياڻا به ٿيا چريا
 ڇا ٿيو اسان جيها جي عامي ڪٿي ڪريا
 جي آتش مزاج نه هو دلربا هجي
 جيڪر ته دل اسان جي ۾ پارڻ نه هي پريا
 مشڪل ٿيو قيد زلف مان دل جو چٽي وڃڻ
 قاهي جو ان ۾ ڦاٿا سي ڳاري اندر ڳريا
 مون تي جي آزمائش قسمت سنڌي ڪئي
 تي برخلاف نفس جي ڀارا وڃي ڏريا
 هرگز نه پهتا منزل مقصود تي اهي
 جي راه رنج و غم ۾ ڏک کي ڏسي ڏريا
 اي دل ملول نه ٿي جي دلربا ٿيو دور
 ان جي وصال جا هي وري ڏينھڙا وريا
 هن باغ بي بقا جو آ رنگ و بو عبث
 غنچه ڪلڻ کان اڳ ۾ ڌرتي ۾ ڪي ڏريا
 ٿي مه رخن کان ”تارڪ“ موٽيو سي منهن گهڻو
 ليڪن انهن بنا نه حياتي جا دم سرپا

Gul Hayat Institute

يار جي زلفن سان ٿيندي ڪين ڪي همسر بلا
عاشقن جي لاءِ ڌاري آهي هي دلبر بلا
پنهنجي زلفن کي سڄڻ ڪت تي ڪنڊائي جيئن ستو
عاشقن تيئن چئي ڏنس ڪيئن ٿو ڪرين همسر بلا
نفس جي بچڙي بلا کي تيئن ٿا چيرن اهل عشق
عهد طفلي ۾ وٺي جيئن چيري هئي حيدر بلا
مون بلا سان ٿي ڏني تشبيه زلف يار کي
هن چيو اهڙي بلا کان منهنجي آبهتر بلا
چو ڪرين ٿو هجر جانان ۾ تصور زلف جو
بيوقوف ڏس جو چاهين ٿو ڪري واهر بلا
ڪيئن اسان کي دسترس ٿيندي صنم جي زلف تي
ورتي آهي ڪنهن اڳي ري منڊيا منتر بلا
مارين ٿو پهريون بلائون لحظي ۾ لڪ چاڻيو
مار جيڪا آهي تنهنجي نفس جي اندر بلا
زلف جي تصوير هٿ ۾ ۽ تصور دل ۾ آهي
ڪيئن ڪريان يار وائڻ اندر ۾ ۽ ٻاهر بلا
مارگيسو جي ڏنگن سان ٿي ويو، ”تارڪ“ شهيد
حشران جو چوڻه ٿئي در ڪشتگان ڪر بلا

عزیزو ڪيئن ملي مون عشق جي بیمار کي صحت
 سوا دیدار جي ڪٿ طالب دیدار کي صحت
 مليو محبوب جيئن مون کي رقیب ان رشڪ ڪیو لاغر
 حیاتی تائین ٿئي شل کین تنهن اغیار کي صحت
 اسان کي کین ٿي صحت ته ان جي ناهه ڪا پرواهه
 اسان جي پي خدا یا ڏي اسان جي یار کي صحت
 لکيو دست سبوء دست ساقی آءِ عاجي لاءِ
 جو سمجھیا ٿون ته مسجد مان نه ٿي میخوار کي صحت
 الاهي عشق وارن کي سلامت تاقیامت رک
 نه هڪڙي جهت به ڏي هڪ برهه کان بیزار کي صحت
 ٻڌو مون کالهه هڪڙي طالب دنیا کي صحت ٿي
 چیم افسوس جو ٿي مائل مردار کي صحت
 اسان مستن جو صبح و شام هي ورد و صدا آهي
 هجي پیر مغان جي شال هڪ هڪ وار کي صحت
 چون ٿا شعراج کلهه شاعران سنڌاي ”تارڪ“
 مگر ڏسجي نه ٿي اڪثر سندن گفتار کي صحت
 هجي جنهن کي سخن سنجي جي دعوا ان تي لازم آه
 بطور اصلاح ڏي ”تارڪ“ سنڌي اشعار کي صحت

حسنِ صنم جي هر گهر هر دم هلي حڪايت
ملڪين مقال پھتي وائي آھر ولايت
ڪھڙوانھن جو ڪم آقرآن سان دُعا سان
صورت مان جن پڙهي آتنھن جي اکين جي آيت
عاشق جي تنھنجا آھن تن تي جفا ڪرين ٿو
اغيار سان ڪرين ٿو ڄاڻي ٻجھي رعايت
تنھنجانوان نوان ٿيانا زواڌا ڏھاڙي
ڪڏنا زنين تنھن جي ٿي ناز جي نهايت
ٿي عشق جي ادب ۾ ان جي زبان وڌجي
عاشق ڪري ٿو جيڪو ان شوخ جي شڪايت
ٿي وڃي پنجن سان نروار آهي ”تارڪ“
ان کي ڪري ٿو مھرون موليٰ علي هدايت

Gul Hayat Institute

نڪر جلدي منجهان هن نقل ناسوت
وري وڃ اصل تي تون ماڻ ملڪوت
بجذب معنوي مدهوش ٿي تون
جدا صورت کان ٿي پي جام جبروت
اڏائي خيال پنهنجي جسم مان ڪڍ
لنگهي لاحد اندر ڏس لال لاهوت
خودي کان بطبي بيخود من خدا چئو
فنا ڪر قطري کي منجهه بحر باهوت
بقا بالله ٿي، ”تارڪ“ فنا سان
وڃائي ڇاڻ ڏس ري پاڻ هاوت

Gul Hayat Institute

سڃاڻي ”تم وجهه الله“ تي لاهوتي ولا مذهب
جا آهي رات سو آڏينهن جو مشرق آه مغرب
سڃاڻي تن سچي صورت ڀڄي ڀولوبياڻي جو
پڙهيو جن هيڪڙائي جو سبق در معنوي مڪتب
وساري پاڻ تون پس پاڻ ۾ جيئن پاڻ تي روشن
پروڙج مام ”معكم“ ۽ ”وفي انفسكم اقرب“
اڌاريو جن نفس جسمي منجهان شهباز روحاني
لنگهي تن عرش ڪرسي کان لڏو منجهه لامڪان مذهب
سڃاڻڻ سر پنهنجي ري جيڻ جڳ ۾ اجايو آه
ٿيو جن ”من عرف“ مڪشوف تن ”موتو“ ڏٺو مطلب
سدا پي جام فيض ”فاذكروني“ عشق مان ”تارڪ“
بلاشڪ درد وارن لاءِ دوا هي آهي وهه مجرب.

Gul Hayat Institute

سر مست جگر مست ٿي دل مست ۽ دم مست
مون کي ڪيو آھ فقط چشم صنم مست
ھر ڪوئي هتي آيو منجهان ملڪ عدم مست
ڪو مست گدائي ۾ ته ڪو منجهه خيل چشم مست
ڪو فقير ۾ ٿيو مست ته ڪو مست غلام
ڪو بخل ۾ ٿيو مست ته ڪو ساڻ ڪرم مست
اڄ ڪلهه جو ڪٿي مست ٿيس روزا زل ڪان
مٿي نوش بلانوش ۽ سرتا بقدم مست
مستي ڪان سخن ڪهڙو چئي مست ٿي ”تارڪ“
مس مست آخط مست آهت مست قلم مست

Gul Hayat Institute

ڪٽ مڙي عاشق وڃڻ کان انجو آهي يار جت
ايندو بلبل بي شبه هوندو تڙيل گلزار جت

سڪ سڄڻ جي جنهن کي هوندي ڪيئن رهي سگهندو پري
ڪاهي ويندو قصدمان ٿئي دوست جو ديدار جت

ڪٽ بچي ايمان سگهندو زاهد بي پير جو
نازنينن جو لڳي ٿو غمزہءِ خونخوار جت

مثل يونرن جي ڦرون ٿا گلرخن جي چو طرف
ات وٺون ٿا واس آهي حسن جي هڪار جت

ڳالهه هڪ مان پي ڪيائين ڪين آيس اعتبار
رويو ڪيوان جي مون جي عشق جو اظهار جت

چو اڃا يو عشق وارن جي دلين تي داغ ڏين
توانهن کي ات سڏين اچڻو ٿئي اغيار جت

ڪٽ اچي آرام توڙي سايءَ طوبي هجي

روح کي راحت ڏئي ٿو سايءَ ديوار جت

عيب استاد سخن جي شعر مان ڪيندا ڪٿي

نڪتہ چين جا چيندا اي ”تارڪ“ اچي اشعار جت

ڪر ڦٽا دنيا جا ڏنڌا جي ٿئي مولِي جي طلب
 ڪين مولِي جي طلب ٿئي جي ٿي دنيا جي طلب
 طالب الدنيا مڃن، طالب الموليٰ ٿي وڃي
 ٿا چئون آهي مون ٿ جنهن کي عقي جي طلب
 عاشقن کي دم قدم سان وصل جانان ٿو ٿئي
 زاهدن کي سرڳ خاطر زهد تقويٰ جي طلب
 نشيءَ ذاتي وڌائڻ جو وڌو بابت ٿئي
 ان صفت سان سالڪن کي آه صها جي طلب
 حسن پيرنگي نمايان ٿي وڃي روي
 عاشقن کي ٿي تڏهن رخسار زيبا جي طلب
 ٿي وڃي اوست آ مقام صوفيءَ سرمست خاص
 عالمن کي دين و ملت فقہ فتويٰ جي طلب
 حالتِ حلاج ”تارڪ“ ان کي حاصل ٿي ٿئي
 جنهن کي صورت جي رهي سڪا اهل معنيٰ جي طلب

Gul Hayat Institute

لنگهي ٿي رنج ۽ ارمان ۾ رات پوي ٿي سڪ سنڌي سامان ۾ رات
تڪي تارا اچي ٿيو پرھ پيدا گذاريم حسرت و ارمان ۾ رات
تصور زلف جي ۾ شب بسر ٿي پئي يوسف کي چڻ زندان ۾ رات
لنگهي وئي رات ساري رٿندي رٿندي هئي چڻ نوح جي طوفان ۾ رات
جنون جي جوش مان منهنجي عزيزو بسر ٿي جذبہ و جولان ۾ رات
اهو ڇا ڄاڻي منهنجي رات جو حال گذاري جو تنبو طولان ۾ رات
تا فقراءِ فڪر ۾ رات کائن اميرن جي دنيوي ڌيان ۾ رات
پڙهان جيڪر دوگائڻ شڪر اٿندي سمهان جي دوست جي دامن ۾ رات
پڇي علم و خرد هيڪل ڪري ويا پئي جو عشق جي ايوان ۾ رات
قلندر لعل جي الفت ۾ ”تارڪ“ ٿو جاڳي شهر سيوستان ۾ رات

Gul Hayat Institute

ماهروين جي محبت جونہ ملن سمجھيومت
چارتت عالم ٿا سمجھن پرت پنجون آهي تت
لخت دل ڪائين ۽ خون جگر عاشق پين
اه توجيئن ڪاڻو اي زاهد ا ختمي جويت
جي گهرين جانب سان گڏ جالڻ سمهڻ جو ساءِ ڇڏ
ڏس سسئي ڪم ۾ مان ڪيئن ڪري ويا جاڙجت
پير ڪڙ پڙ جو پڻي پئو جيئن اتي پهچي وڃين
سڪ ڪٽي سونهين سچڻ ڏي صدق سان ڪر ساهه ست
ات اندر آڻڻ وجهي چر خو چلائج چت جو
ڪڙ پها پوڻيون سنڀاري سڪ جي سٽ کي صاف ڪت
نازين نروار پيهي آيو "تارڪ" جي اڱڻ
هاڻ اي اغيار منجهان ساڙجي ويڳاڻووت

Gul Hayat Institute

جهاتي وجهي پاڻ ۾ لاهين هوڻ حجاب
تو ۾ آيون اڀ ۾ مهتاب و آفتاب

دريابي ڪنار حقيقت جو آهين تون
هي جسم تنهنجو ڄڻ آهي پاڻي مٿان حباب

شب روز ذڪر ذات حقيقت جي نور ۾
ڪر دور پنهنجي ڌيان کان ظلمات خورد و خواب

بي چون بي چگون حقيقت آتو سنڌي
باطن ڏسين تون لاهين جي ظاهر سندو حجاب

علم لدني درس ڪهين ۾ نه ٿئي حصول
جي سين رکين نه زير نظر قلب جو ڪتاب

ٿي مام ”من عرف“ جي فقيرن جي واسطي
ارشاد خاص شير خدا شاه بوترا ب

”تارڪ“ تصور حق ۾ جيڪي محو ٿيا
هر جاءِ حق ڏسن ٿا ڇڏي ڏوهه ۽ ثواب

Gul Hayat Institute

عاشقن کي اصل کان دل آهي ديواني نصيب
 آه واري انتظار، زخم پنهنجي نصيب
 خلق جي خواري متن جا طعنہ ۽ ناصح جي پند
 ڏک ڏهاڙي درد دائر رنج روحاني نصيب
 ڪيئن سو فردوس برين ۾ گڏ گذاري حور سان
 دهر ۾ جنهن کي ٿيو آ عشق انساني نصيب
 ڪربلا ۾ جن مسلمانن ڪئي آل رسول
 شل نه ڪنهن ڪافر کي ٿئي اهڙي مسلماني نصيب
 جن کي مردانگي سان يار تان سر کي فدا
 شال سيني کي اها همت ٿئي مرداني نصيب
 قيصر و فغفور کي آڻيان نظر ۾ چوپيلا
 تنهنجي درجي جيڪڏهن ٿي مون کي درباري نصيب
 اي رقيبِ خر خصال توکي ٿا عاشق پتن
 رهندين فڪرِ رزق ۾ ٿيندءِ نه شل ماني نصيب
 جي ٿئي حاصل ته ٿئي ديدار جي دولت نصيب
 ڇا ٿيو جي ٿي ڪٿي هي دولت فاني نصيب

پنهنجي مشتاقن جي اڳتان مه لقا ناهه مارم
ناهه طاقت تاب تنهنجي جي ڏٺي بيٺا جي ڊپ

چواڄايو ڏئي تون سهران دل کي ساڙين ٿو سڄڻ
تنهن کي جي ڪپڻو اٿئي سرڪپ ڪپڻ لاءِ آن ڪپ

منهن جي ڪعبِي ۾ ٿيو آخا هندو کي دخل
چاڻيو جي ظاهري تسبيح ڪٿي پڙهيو سي جپ

تيئن سنڌءَ زلفِ دوتا ۾ آهه قابو دل سندن
جيئن ڊڪڻ ڪاٺين کي هڪ ٻئي سان ملائي ڪن ٿا ڻپ

نقد دل جيڪو هيو سوسپل تي لحظي ۾ وئين
هيئن ڪرڻ گهرجي نه توکي مال مسڪينان هڙپ

برهه تنهن جي ۾ پرين بدنام ٿياسين بي سبب
تيئن منا ماڻو ڪري لالڻ ليو پائي نه چپ

حد ٽپي هر ڪوئي ٿو بيحد ٽپي جو پير آهه
جي فقير آهين تون ”تارڪ“ حد ۽ بيحد پيئي ٽپ

Gul Hayat Institute

نه تون پائن زلفن جا سنهڙا هي سڀ
هڻن ڏنگ جيڪر ته ڏئين ٺيڻگ ٽپ

اها آه مشا ط مارن سان جا
بنا مند منتر ٿي ڏئي ڳن ڪپ

چڱو ٿا چون آه چاه ڏقن
پياريو پياسن کي تنهن مان ڪالپ

ٿيو جان بخش تنهن جو تبسم پرين
تي اعجاز عيان جي چورين ٿو چپ

محبت ۾ محنت اچي ٿي مٿي
هلي ڪين هرگز اتي لم ٽپ

سجڻ آئي راحت رسي روح کي
ٿئي عطر کان دور بدبو ۽ ڏپ

Gul Hayat Institute

عاشقن کي اي سڄڻ سهڻا تون سيم وڙرن آڇ
مال جامحتاج ناهن لعل ڏر گوهر نه آڇ
وصل تنهن جي ري انهن کي ٻي تمنا ڪانه آه
عيش عشرت دولت فاني سندا هر هر نه آڇ
جي ڏيڻ چاهين ته پيل آغوش ۾ ڏي جاءِ تون
ورنه تن کي اطلس ومخمل سندا بستر نه آڇ
برهه جي بيهوش کي ڪو مشڪ زلفن جو سنگهڻ
هي پلائي ڪري لارا طبله غبر نه آڇ
جي اٿئي ڏيڻو ته اڇ ڏي بوسه چشم دهن
شهد ۾ شيرين ڪٿي آه قند شڪر نه آڇ
خاڪ ڪر پنهنجي ڳلي سراسان جي اي سڄڻ
خاڪسارن کي خدا را مسجد ۽ مندر نه آڇ
مت ڪٿي تنهن جي ڳلي جي ملڪ اسڪندر ٿئي
پنهنجي درجو ڪر گداگر، ملڪ اسڪندر نه آڇ
جيڪي ٻيا سڀ در چڙهي، دروازي تنهن جي تي ڪريا
تن تي رک دست ڪرم پنهن جو ۽ ٻيو ڪو در نه آڇ
ڏي انهن کي جنهن کي سڌ آ عشق جي اسرار جي
ٻي کي اي "تارڪ" ڪڏهن پي شعر جو دفتر آڇ

ڏسڻ اسان ڏي جي مانع اوهان کي آهي لڄ
اسان ته تنهنجي ڏسڻ لاءِ ڇڏي آ لاهي اڄ

الاجي ڪاڏهن افسوس تنهن جي ۽ منهن جي
ملڻ جي وقت پئي آه وڃ ۾ ڪاهي لڄ

چون ٿا هڪڙي لڄ نئي بهشت بي دوزخ
ڏسون جي توڙي نه ٿا پوءِ گجهو ٿي گاهي لڄ

ڪرين ٿو وقت ملڻ يار ڪو نه ڪوئي عذر
گهي حياءُ گهي شرم گاهه گاهي لڄ

چيم حسين پيا ڪن ٿا لڄ مون سان
چيائين وڌيڪ اسان کان ڪهين کي ناهي لڄ

وجهي بگاڙ ٿي هرد و فريق جي دل ۾
اگر هو ماڻهو هجي ڏيان وڃي ڦاهي لڄ

وڃي مليس مان جيئن ان سان ڪنج خلوت ۾
ڪچيائين ڪين سڃاڻين وڌيسين ناهي لڄ

مٿيون ڏيو ٿا عبث عاشقن کي اي ناصح
حيا و شرم چئو چاڪي ٿا ۽ چاهي لڄ

پڇائي دوست جو ديرو وڃي اي ”تارڪ“ رس
پڇيو نه جن لڄ لاهي ڇڏيا سي راهي اڄ

عشق ري پئي ڪي اختيار نه ڪر عقل تون هرگز پنهنجو يار نه ڪر
اشڪ جو طفل راز ڪولي ٿو اهڙو سنگتي ڪڏهن بهار نه ڪر
هر نظر ناز سان مري ويندس قتل جي لاءِ هٿ تار نه ڪر
سمجه دست جنون سياڻو ٿي؛ دامن صبر تار تار نه ڪر
وار هڪڙي سان قتل ٿي ويندس ضرب مون تي تون وار وار نه ڪر
هنجون هاريان ٿوتنهن جي فرقت ۾ بهر حق يار هار هار نه ڪر
مار ٿي زلف تنهن جو مارن ٿا تن جي مارڻ تي مار مار نه ڪر
دل ته تومن گهري ٿي گڏ گهارڻ دلريا ان ڪي ڌار ڌار نه ڪر
ڪر خموشي ڪي پنهنجو شيو دل هجر ۾ ڏاڍيان يار يار نه ڪر.

۽

پرين توکان پري ناهي اندر واريون اکيون ڪي پٽ
پروڙي مام اقرب ڏس ته ويجهو آه سو تو وٽ
ڪيو جنهن وهو معڪر اينما ڪنتم اشارو آه
اچئي ان تي نه جي ويساه چئبو آهي تو ۾ گهٽ

ڪمر بست جي ڪاهيندين ته ماڻيندين وڃي منزل
ڏسين جي ونج رولا راه جاتو به منهن نه مريان مٽ
صفا ڪر دل جو آئينو ته دلبر جي پسين صورت
انهي رنگار ڪي صيقل ”لا“ سان هڪدم ڪٽ

۽

Gul Hayat Institute

اجل توکي اچي ماري انهي کان پاڻ اڳ ۾ مر
جي ڌرتي ڌوڙ ۾ تنهن کان اڳيئي سر سڄڻ وٽ ست
ڪرين ماتام چو مومل ٿي راڻي لاءِ چو روئين
تون من جي مينڌري کي ڏس وڃين ڍولڻ جي لاءِ چوڊت
هي سودو سر جو آهي ۽ مهانگو ٿو ملي ڏاڍو
مڇي پاڇي نه آهي جا وڪامي ٿي ڪنهن جي هٿ
اٿئي جي نقد جان هٿ ۾ وهائج هي وڪر ”تارڪ“
هليا ويا جي هي واپاري ته ساري عمر چپ پيو چٽ

تنهن جي ڏسڻ بنا نه لڳي ٿو چمن لذيت
تو سان رهڻ بنا نه لڳي ٿو وطن لذيت
اميد عيش وصل جي دل مان نه ٿي وڃي
ان لاءِ منهنجو دل کي ٿيو رنج و محن لذيت

جي جان و تن ڏيڻ سان ٿئي يار جو وصال
عاشق نه آه ڄاڻي جو ٿو جان و تن لذيت
قد و رخ صنم جو پيا ياد باغ ۾
دل منهنجي ڄاتو نه ڪوئي سرو و سمن لذيت

درگاه عشق سا جتي محنت کي مان آه
ٽاڪڻ جبل جو ڄاڻي ٿو ات ڪوه ڪن لذيت

جي جام بيخود پئين پيرِ مغان وٽان
دنيا جو لڳي ڪين ڪي پاڻي ۽ ان لذيت

زلفن جي بوسي مان ٿو ڀلا لطف ڪٿا اچي
آهي چڪڙ ۾ ڪين ڪي مشڪِ ختن لذيت

مان هڪ نٿو چوان هيئن شاعر ٿا سڀ چون
”قند و نبات و شهد کان تنهن جو دهن لذيت“

رب جو قسم تون ان کان به آهين مٺا مٺو
ٿيو جيترو تونگر ڪي پنهنجو ڌن لذيت

ڇو ٿا اجائي مغز خوري شاعرو ڪريو
خلقِ خدا ۾ شعر جو ڪٿا آه فن لذيت

اهڙيون اڪيون ڪٿي جو رڪن شعر تي نظر
اڃ ڪو نه پائين شعر ڪي ٿو ڪوئي ڪن لذيت

عشق خدا جي ٻو ٿي اچي ان مان ٻار ٻار
توڙي چوي ٿو ڪين ڪي ”تارڪ“ سخن لذيت

Gul Hayat Institute

ايئن شبِ فرقت ڪيم ساجن کي سڏ
رحم آيو روح ۾ هر ڏاهـڙو

مون جهانِ حسن ۾ سهڻا ڏسي
ديده بازي لاءِ لائي آهـ لڏ

آئون پنهنجي يار جي پاسي ٿيس
نازينن راند ۾ ڪئي ننڍو

هوڏ پنهنجي تان نه هو هر گز لٿو
گرچ واري مون گهوئي ان سان تڏ

عشق جي آتش ۾ جن جا جيءَ جليا
خود جلي کائي هما چو تن جا هڏ

جهڙي ڪرڻي تهڙي پرڻي ٿا چون
سيڪو واري سان پريندو پنهنجي ڪڏ

ڪٽ نهالِ عشق تو ڪو مائجي
اشڪ جي نيٽن مان جاري آهـ اڏ

سر زمين شعر تي هڪ ٻئي پٺيان
ڏس سڄن جامون اڏايا ڪيئي مڏ

ٿي چيو ماڻهن ته ”تارڪ“ آچريو
ايئن شبِ فرقت ۾ ڪيم ساجن کي سڏ

من خدايم ته عين آتوحيد
بي خبران جي ٿاڪرن ترديد

انا احمد چيوشه لولاڪ
ڪئي ڪتاب خدا جي آتمهيد

اناعرب چيوبلاعين
شاه مولوي علي بجز تقليد

چيوسطامي شيخ سبحاني
قول سرور جي آڪئي تائيد

شاه منصور اناحق بوليو
سررڪي دار تي بصد تجويد

من خدايم چيوشه عطار
بي سروپا ٿي خوب با تجريد

قمبازني چيوشمس تبريز
سراظهار ڪيوبصد تنقيد

آه ”تارڪ“ سندم طريق اهو
توڙي ملان ڪرين تون سو تهديد

دلبرن وٽ عاشقن جو سر ڪٽڻ آهي مباح
يا هڻي پيڪان پنبڻين جا ڪٽڻ آهي مباح

دل ڪسي دلبوڙي پوءِ ٿو ڪيڏين ڪنهن جي نه ڪاڻ
ان جي مذهب ۾ شروع کان منهن مٽڻ آهي مباح

مرغ دل کي زلف جي زنجير ۾ قابو ڪري
ڇا انهيءَ تي سيف ابرو جي سٽڻ آهي مباح

سونهن جا صياد سڀ هن راءِ تي ٿيا متفق
طير دل لاءِ زلف جي ڦاهي وٽڻ آهي مباح

گل پٽڻ روزاڻل کان شيوهءَ گلچين آه
بلبلن کي باغ ۾ ڪٽ گل پٽڻ آهي مباح

جيڪڏهن شيرين دهن اچلي ڪٿي آب دهن
عشق ۾ فرهاد کي ان جو چٽڻ آهي مباح

مفلسن سان بيوفائي سيمتن جو آه رواج
مالدارن جي محبت ۾ جيئڻ آهي مباح

سوز فرقت کان اي ”تارڪ“ جيڪڏهن گرمي رسي
وره وارن وٽ وڃي وائڪ جهٽڻ آهي مباح

Gul Hayat Institute

فراقن سان ڦٽيئڻ دل چوانهيءَ کان يار ماري ڇڏ
معافي خون توکي آ بلاشڪ ڪم هي ڪاري ڇڏ

تپ فرقت جو دارون هي ڏسيو آ عشق جي ڏاهن
انهيءَ بيمار کي شربت لبِ شيرين پياري ڇڏ

اٿي جو خون منهن جي دلي خواهش ته جلدي ڪر
اي قاتل تيغ ابرو سان اهواڳو به ناري ڇڏ

رهين چو دور دنيا ۾ تومايوس و حزين هر دم
ٻڌي ڪي اڻ ٻڌو ڪر ۽ ڏٺي سڀ ڪي وساري ڇڏ

لکيل جي ڪاغذات مختلف تي شعر تي ”تارڪ“
اهي ساري سنڀاري پنهنجي دفتر تي اتاري ڇڏ

Gul Hayat Institute

نه سمجھي پاڻ پنهنجي خبر آهي ته هي آهي
اڙي جو ڪفر دين ۾ بي بصر آهي ته هي آهي
انا الحق کي ڪرڻ اثبات آهي راهه پيغمبر
ته ڄاڻڻ ميمري احمد خطر آهي ته هي آهي
پيچي جو قالبِ خاڪي، رکي جو روح کي روشن
رهي محو ڪمالِ حق، بشر آهي ته هي آهي
نظارو ٿم وجهه الله ڏسي حق اليقين سان جو
ڪري گم ما سوا صاحب نظر آهي ته هي آهي
ڪيي دل قيد مذهب کان رکڻ وحدت اندر واصل
اما رو عشق جو ”تارڪ“ اگر آهي ته هي آهي.

Gul Hayat Institute

دل داغ عشق تنهن جي ڪان داغدار آهي
جا داغدار آهي سا بيقرار آهي

اي شوخ شنگ تنهن جو وعده ملڻ جي خاطر
اقرار ڪار آهي، انڪار ڪار آهي

جو عاشق آهي صادق، سوهن جهان اندر
يا دلفگار آهي يا اشڪبار آهي

تنهن جي جمال جلوو هر دم ڏيکارڻو پنهنجو
چا خارزار آهي، چا گل بهار آهي

اي دل نه ٿي تون ماندي، جنهن يار جو اندر
تو انتظار آهي، سو درڪنار آهي

”تارڪ“ نجف جي شه جي دامن جهليج قابو
تنهن جي مدد مدامي دل دل سوار آهي

Gul Hayat Institute

زال پست ڏي ٻرادر ماءُ
ڪيئن نه ڪثرت جو ٻڌيو آه بناءُ

ذات هڪڙي صفات تي بيحد
تئي ڏکا ڪيترا توهڪڙوپاءُ

عشق جو پيءُ پيالو تي بيخود
گم خدا ۾ ٿي تون خودي کي ڪاءُ

عاقلمن کي پند عقل و خرد
عاشقن کي ٿيو محويت جو ساءُ

رکين تون ويساهه هم اوست سندو
مسلك صوفين سنڌي ۾ ”تارڪ“ آءُ

Gul Hayat Institute

مسلمان ٿيئن ڪفر عشقي ڪماءِ
حسينن جي سڄدي اندر سر نماءِ

تون ڪونهي تون ڪونهي تون ڪونهي تون ڪونه
مگر ذات حق تنهن جي صورت سماءِ

چڙهي ذات نالوءِ ناموس ننگ
سدا جا طموجود حق جي جماءِ

اها ڪل نه پوندءِ منجهان زاهدان
وڃي انگ رندن جي رنگ ڀرماءِ

نفي ٿيڻ لاءِ ”تارڪا“ روز شب
پيونين آتش فنا ڀرماءِ

Gul Hayat Institute

پري ڏي ساقِي ان مئي سِندو پيالو خاص
جنهن جي نِشي کان منجهه وجد جان رهي رِقا ص
خورد ته خوف رجا جي خلال ۾ آڻي وڌو
مگر ڪري انهي بند گمان مان عشق خلاص
پرين جي پاڻ پِساين ڪرين تون هٿ سان قتل
قسم خدا جو نه آتو مٿي سِندم ڪو قصا ص
اسان جي قبر تي گهرجي ٿو دهل جو آواز
ضرور ڪونهي ڪو اوراد فاتحه و اخلاص
سگهو اي موج مدد ڪر ته مشيت خاڪ وجود
فنا جي بحر ۾ لوڙهي ڇڏيان ٿيان غواص
ڪرڻ تاذات خدا ۾ جي ماسوا الله گم
سي صاف صوفي ”تارڪ“ ٿيا محو حق شناس

Gul Hayat Institute

نور تنهن جي ڪان ٿيو روشن دير مسجد جو چراغ
حسن تنهن جي جو ڪليل آهر طرف هر جاءِ باغ
ماهه ڪان تا ماهي ٿي صورت سڄڻ جي جلوه گر
فرش ڪان عرش ڪرسي لامڪان تنهن جو سراغ
هر گل وڪون و مڪان ڪان بوءِ تنهن جي ٿي اچي
تو معطر ٿئي انهي ڪان عشق وارن جو دماغ
ڪالهه ميخاني اندر مون کي سڏيو پير مغان
رمزرندي جي ڪري تلقين ڏنئين مئي جو اياغ
ترڪ دنيا ترڪ عقبِي ترڪ هر شئي ترڪ ترڪ
عشق آديسين کي عالم ڀرتايو هي سراغ
جي گهرين تا جلوه وحدت وجودي ٿئي عيان
هيڪڙائي سان دوئي جي فڪر ڪان وٺ تون فراغ
ڪالهه سهڻن پاڻ ڀرتي چيو تاج ”تارڪ“ سندو
سرد مهري ڪان بتن جي متجي ويو آسوز داغ

Gul Hayat Institute

عجب صورت ڪرشم ناز خوش ديدار لنوءَ لائي
 ڪلڻ وهسڻ ڏسڻ پائڻ مٺي گفتار لنوءَ لائي
 اکين ڪارين، مٺڻ چيڙن ڳلن ڪونئرن، نرم هڙن
 سڌي سنئين سيند تي سندر سنڌي سينگار لنوءَ لائي
 هلڻ هوريان، ڪلڻ ڏاڍيان ڏسڻ چوري وهڻ پاسي
 قدم تڪڙي ۽ لوڏڻ ٻانهن منجهه رفتار لنوءَ لائي
 صحيفه حسن منهن دلبر جي تي ابرو جي بسم الله
 اکين جي عين بيني جي الف اسرار لنوءَ لائي
 تجلي طور بيچون ٿي وسي چشمن اندر جنهن جي
 هڻي جهلڪو جلائي دل کي بي اختيار لنوءَ لائي
 ٿيوسو جلوه گر جاني، ڍڪي پوشاڪ انساني
 تڏهن عشاق کي هن مظهر اظهار لنوءَ لائي
 سڃاتو جن سڄڻ سهڻو انهن هر شان ۾ پاتو
 انهن جي دل کي شهر و دشت بر بازار لنوءَ لائي
 رهي ”تارڪ“ جتي جانب، تنهن پاڙي تنهن واڙي
 تنهن گهر تنهن اڱڻ ڪوچي درو ديوار لنوءَ لائي

Gul Hayat Institute

دستگير اول سندن قيد و غسل کان ڪر خلاص
بيخودي جي ماڳ نيئي خود خلل کان ڪر خلاص

وسوسه اوھام نفساني ھڻي ڪئي دل سپاھ
خطرہ شيطاني و خبث و خلل کان ڪر خلاص

حب دنيا راس ڪل خطيئہ آھي حديث
حب موليٰ بخش ڪر طولِ امل کان ڪر خلاص

ڪر عطا پاڪيزگي انوارِ ذڪر ۽ فڪر جي
ظلمت و اوھام جي علم و علل کان ڪر خلاص

بخش ڪر العشق نارالله يحرَق ماسوي
خاطر ”تارڪ“ تون اديان و ملل کان ڪر خلاص

Gul Hayat Institute

ديد تنهن جي ڏس ڪيا ڪيڏا ڪلور اي نازنين
هڪ نگه سان گهوٽ ڪيئي گهيا گهوراي نازنين

پاره پاره دل ڪڍي ٿي پار تنهن جي ڀرت ۾
تون پرين جا ٿا پون پيا مون کي پوراي نازنين

واسطي تفريح دل تيغ تغافل تو سنڊي
بره وارا ڪيئي ماريا بي قصوراي نازنين

جيئن پوي ٿي زور سردي تيئن سندن سڪ سوز کان
ٿا ٽپن سانداه دلڙين جا تنوراي نازنين

ڪم نوان سڀ غم نوان، ماتم، نوان همدم نوان
عشق تنهن جي ۾ نوان پاتم اموراي نازنين

مون قديم الخدمت آهيان، ٿوسڃاڻين مون کي ڪين
پيا سڀيئي ٿو سڃاڻين منجه حضوراي نازنين

نينهن کان ”تارڪ“ پسي ٿو عشق ۾ ثابت قدم
غم نوان سختيون نيون، پيا سهس سوراي نازنين

Gul Hayat Institute

جلوه گر نور حق ٿيو هر سو، وحده لا الاله الا هو
سوئي مسلم آه سوئي هندو، وحده لا الاله الا هو

هڪ حقيقت آهي هر دو عالم جي ڇا عدم جي ڇا آدم جي
رمز وحدت جي وٽ ڪري قابو وحده لا الاله الا هو

ڪل شيء هو الحق آهي ري صوفي ڪنهن کي ڪل ناهي
سمجھ سرڪي رکي مٿي زانو، وحده لا الاله الا هو

جوئي عابد سوئي گنهگار آه جوئي سرمست سوئي هشار آه
سوئي دزد آه، آه سوئي سادو، وحده لا الاله الا هو

بلبلين باغ ۾ ڪرڻ ڇه ڇه ڪڪ ڪهسار ۾ ڪرڻ تههه
سروتي قمرين ڪن سدا ڪوڪو، وحده لا الاله الا هو

جنين ”تارڪ“ وڃايو آه خود کي، لنگهي حد کان لاحد کي
اهي بير اڳي ٿا چون بابو، وحده لا الاله الا هو

Gul Hayat Institute

حسن تنهن جو آه زاري گل بهاري اي صنم
برهه تنهن جو آه باري بيقراري اي صنم
شوق تنهن جو آه شعلو ٿو جلائي جان ڪي
سوز ساڙي سرت ساري هوشياري اي صنم
طالبن تنهنجن ڪي تن من آه ته دل تنهنجي تانگهه
آه زاري، انتظار، جوش جاري اي صنم
ناهه ثاني تو سندن وساري خدائي ۾ سڃڻ
تنهن جي آهي تاجداري برقراري اي صنم
سڀ چني سڱ ۽ سيا پاڙهه سندن لاري لڳس
تنهن جي ياري گل ۾ ڳاري پرت پياري اي صنم
نينهن تنهن جي ۾ ڇڏيو ”تارڪ“ سڀو ناموس و ننگ
وجهه نه گهاري مهر واري ڪرستاري اي صنم

Gul Hayat Institute

حقيقت حال منهنجي جي پڇوڻا تات ڇا آهيان
بظاهر عبده آهيان بباطن مون خدا آهيان

نه جسم آهيان نه جان آهيان نه دل آهيان، زبان آهيان
سدا حق بي نشان آهيان مگر باقي بقا آهيان

اگر باصوب خاڪي مقيد خوار خود مون ٿيس
بمعني نور قدسي خوش لقاء با صفا آهيان

عيان منجه قيد جسماني، نهان منجه سير سبحاني
عيان رنگ فنا آهيان، نهان نور بقا آهيان

ڪڏهن آدم ڪڏهن نوح ۽ خليل ۽ موسيٰ ۽ عيسيٰ
ڪڏهن لولاڪ جو صاحب، محمد مصطفيٰ آهيان

ڪڏهن ”تارڪ“ سڏايان ٿو ڪڏهن ڪجهه پي نه پايان ٿو
خبر ڪهڙي ڏيان پنهنجي ته مون ناهيان ويا آهيان

Gul Hayat Institute

آهيان حيران حيرت ۾ نٿو ڄاڻان ته ڇا آهيان
نه آهيان ڪافر، مشرڪ، نه ڪي مون پارسا آهيان

نڪي شيئون نڪي سني، نڪي ترسا، نڪي دهر يو
نڪي ملحد نڪي مرتد، نڪي صوفي صفا آهيان

بظاهر آدمي آهيان رڪان توجسم انساني
بباطن بي مثال وبي سروي پاپا آهيان

اگرچہ آهيان مون پترو عناصر چار کان پيدا
نڪي پاڻي، نڪي خاڪ ۽ نه آتش نا هوا آهيان

ڪڏهن مون آهيان باخود ڪريان اقرار عبدت
ڪڏهن مون آهيان بيخود چوان تُو خود خدا آهيان

ببحر ذات بيرنگي حباب آساهڻي غوطا
فنا آهيان فنا آهيان فنا آهيان فنا آهيان

سڏايان نانءُ تُو ”تارڪ“ علي مشڪل ڪُشا جو سڱ
وگر نه آئون اولاد عليءَ المرتضيٰ آهيان

Gul Hayat Institute

ڪر مطالع درس دل ۾ عشق وحدت جو سبق،
نظره ڪي جي خيال ۾ پئي بحر جي ڪنهن ڪي نه ڪل
يا الاهي جسم جي اندوه ۾ گم ٿيون نور جان
رحم ڪري يا رحمت اللعالمين ”تارڪ“ مٿي

چوٿو اٺائين قدوري، ڪنز ڪافيہ جو ورق
سي ٿيا خود بحر جي ٿيا بحر وحدت ۾ غرق
تون مدد ڪر پردهء پندار خاڪي ٿييم شق
عمر جا دم بي بها برباد ٿين ٿا منجه قلق

صبر ڪر ناصح، سگهو هي لاه لڙ
بوسه لب جي حلاوت ڇا چوان
ڪين ايندين ته به ڪبي توکي دعا
حلقه وحدت کان ٻاهر وڪ نه وجهه
مهر جي اُميد مهرويان ۾ ناه
نالري ”تارڪ“ ڪيو آگما ڪين آهي تيئن

چڏ نصيحت ڪي خدا جي نانءُ مڙ
ڪيئن مٺو چوندو جي گونگو ڪائي ڳڙ
جان من هر دم تون پنهنجي جاءِ جڙ
شاخ ڪثرت تي نه وڃ چڏ ڪين ٿڙ
پنهنجي مطلب جي اٿن هي له وچڙ
جيئن وسي سياري سد وري گاج جهڙ

Gul Hayat Institute

مون کان نه سو منهنجو شل دلبر ٿئي ناراض
جي لوڪ ٿئي ناراض ته بهتر ٿئي ناراض

ڪو ڀروسو آهي نه سندس راضي رهڻ تي
هي جي رهيو راضي آهي ته سواڪثر ٿئي ناراض

هڪ وقت ٿئي ناراض ته پرچائجي ان کي
راضي سوڪجي ڪيئن جوهر هر ٿئي ناراض

جي عاشق ناراض ٿئي راضي نه ڪري يار
تنهن لاءِ جڳائي قدر آهر ٿئي ناراض

تنهن لاءِ تون مون پنهنجو پيو اسلام لڪايان
جو مون سان نه شل بت ڪافر ٿئي ناراض

زنهار جيئن پاڻ چوي تيئن ڪجي هائو
نه ته ظلم ڪڙو ٿيو جي ستمگر ٿئي ناراض

غم کان ٿو لڳي بستر گل خار به پهلو
بي جرم جو مون کان ٿو سمن بر ٿئي ناراض

جي يار ٿئي ناراض ته ”تارڪ“ ٿئي غمگين
بلبل ٿي بي آرام جي گلتر ٿئي ناراض

چڏيم جي جسم هي فاني ته سارو ساهه ٿي پوندس
سرا پرده جي راز کان آگاهه ٿي پوندس

سھاري تار زلف مشڪبو جي راھرو آھيان
چڏيم هٿ کان جي هي رشتو ته پوءِ گمراھه ٿي پوندس

سڄڻ سھڻي جي فرقت ۾ هي منهن جي جان ۽ دل
جلي ان جوش ۾ سارو سراپا آھه ٿي پوندس

جڏهن هي ترڪ ويندو ٿي سرو سامان هستي جو
بصدر نيست ٿي آزار بي پرواهه ٿي پوندس

غبارِ خاڪ لٽيو آھه منهن جو گوهرِ ذاتي
غبارِ تن کان ٻاهر ٿيس ته روشن ماھه ٿي پوندس

سڄڻ جي قد بالا کان سندر همت بلند آھي
چڏيان ڪيئن دوست دامن مون ته پوءِ ڪوتاهه ٿي پوندس

شرارِ آتش عشق آھيان اندر آ خاڪ دنيا جي
وسيلي واو وصلت سان دڪي آڙاهه ٿي پوندس

جڏهن الموت جسر آھي، تڏهن ناھي مرڻ جو غم
فنا في الله مؤن ”تارڪ“ بقا بالله ٿي پوندس

سا ملي دلدار سان دل جا ڪري دلدار يار
چشم نرگس زلف سنبل، آه گل رخسار ياد
مطلع انوار ياد ۽ مخزن اسرار ياد
فصل گل ۾ آيو ذوق ساغر سرشار ياد
جي چوڻ ٿو آه مون کي رحمت غفار ياد
آه مون جنات تجري تهتها الانهار ياد
نفل نا اوراد نا دعوات نا اذڪار ياد
ڪفر ايمان دير مسجد ڪافر و ديندار ياد
ڪين ات هرگز ڪرين هي جُبه و دستار ياد
روز شب دل ۾ جنهين کي درهم و دينار ياد
نا ڪريان تنهنجو پرين جو رو جفا آزار ياد
پر ڏنم ان کي ته آئي ڪانه ڪا گفتار ياد
تندخو توکي آنڪار ياد ۽ مون کي آقرار ياد
طبع شاهي تي نه آيو وعده وارو وار ياد
چو جو دل ۾ آه مون کي دوست جو ديدار ياد
يار چيو ڪي ٻيو به ڄاڻو يا اٿو هي مار ياد
ڪر وظيفي جي بجاءِ ”تارڪ“ سندا اشعار ياد

ياد آهن يار کي سي جن کي آهي يار ياد
ناه مون کي ڪا ضرورت سير گل گلزار جي
يادگيري يار جي ري سود ناهي جي هجڻي
ناه ڪا اُميد جو هاڻي بچي توبه سندن
زاهدا پير مغان کان پي وڃي جام شراب
منجهه ڳلي دلدار جي منهنجون اکيون هارين جر
مون کي نالو يار جو ياد آه ٻيو ڄاڻان نه ڪجهه
رند آهيان مست آهيان پڻ موحد جو نه ٿم
جي ڏسين تون هوبت طناز جيڪر زاهدا
ڪين ڏي ڪي فائدو ذڪر خدا تنهن شخص کي
جي وفاداري ڪري هڪوار تون مون سان ملين
دل ۾ جاتم ٿي ته ملندو يار چونڊس دل جو حال
ڪيئن نهون تون مون ملڻ جي ڳالهه تي
هو ملڻ منظور مون سان شاهه خويان کي مگر
شڪر الله هن جهان ۾ ڪونه ٿو پايان عدو
شاعرن ٿي مار سان تشبيهه زلفن کي ڏني
ڪين کي پڙه تون وظيفا وصل دلبر واسطي

Gul Hayat Institute

ساغر کي اڻ ماه ويو ناموس و نام جو
ڪونهي ڪو فڪر تنهن ۾ حلال و حرام جو
تنهن لاءِ رڪان ٿو ورد دلارام رام جو
سو جام جنهن کي هوند پئي شيخ جام جو
واقف جي شيخ منهنجي ٿئين شرب مدام جو
هاڻي ضرور ناه ڪنهن جي سلام جو
ڪافر اهو جو منڪر آهي امام جو
محتاج ناهيان قاصد ۽ نام و پيام جو
مقدور وات ان ۾ نه آ خاص و عام جو
ناهي ضرور تنهن کي گل اندام دام جو
جنهن يار کي نه رهيو خوف انتقام جو
ڪرتون وظيفو مون سنڌي شيرين ڪلام جو
”تارڪ“ جو سخن فخر آ سوداءِ خام جو

ساقي شراب ڏي ويو مهينو صيام جو
جامي ڪري ٿي هستيءَ ميخوار کي فنا
آرام منهنجو درد دلارام کان ٿيو رام
مون جا ميڪده ۾ ٿو ساقي هٿان پيان
ترغيب هوند مئي جي مريدن کي تون ڏئين
تسليم يار جي ۾ فنا هڪڙي ڏينهن ٿيس
مون پيشوا طريقءَ الفت سندو ٿيس
مون ۾ ۽ يار ۾ نه رهيو فرق درميان
جنهن راه يار مون سان ملاقات ڪئي اچي
ٿيو صيد تنهنجي بوءِ تي هي عندليب دل
سوچو نه خون پنهنجي ته عشاق جو ڪري
عاشق ٿئين ته وصل جي افسون واسطي
مرزا قليچ هوند ڏسي شعر منهنجو چئي

Gul Hayat Institute

هت منهن جي ۾ ٿيو گوءِ چوگان سخن جو
 مون ڏيان تو صلا آهي ڪو مهمان سخن جو
 ڏيان طبع جي گهوڙي کي جي جولان سخن جو
 ”فرزدوق“ چوي ها ته تون ”حسان“ سخن جو
 هر ڪوئي چوي هوند ته تون سلطان سخن جو
 نه ته مون مٿي نازل ٿيو فرقان سخن جو
 هي شعر سندم جام ۽ پيمان سخن جو
 هر وقت روان منهنجو ٿي فرمان سخن جو
 مون کان پوءِ ڪندو شهره هي ديوان سخن جو
 ڪنهن کي مون ٻڌايان وڃي ته بيان سخن جو
 ڏيڪاريان ٿو مون پنهنجو ته امڪان سخن جو
 مخلص مون انهن آهيان ياران سخن جو
 ٿيو سنڌ اندر فائز فيضان سخن جو

مون مملڪت نظم ۾ خاقان سخن جو
 موجود اڳيان منهن جي آهي خوان سخن جو
 ميدان مضامين معاني ٿو ڪري طئي
 جي ملڪ عرب ۾ ٿيان پيدا ها ته جيڪر
 جي حافظ وصائب ڏسي يا سعدي و جامي
 پيغمبري جو ختم زمانو ٿيو آهي
 ٿيو فڪر سخن منهنجو ته ميخانه معنيٰ
 جيئن فهم سخن وڌندو تيئن ٿيندو
 رسوا جهان رند آهيان گم نه ٿي ويندس
 بلبل، گل و قاسم، گدا، عاجز به هليا ويا
 سانگي ۽ قليچ ۽ پٺ واصل ۽ مدد کي
 اڄ قادري ۽ نياز پٺ ياد فقير آه
 اڄ مبدء فياض جي انعام سان ”تارڪ“

Gul Hayat Institute

ڀاڻ ۾ پيڇرو پنهل جو آھ
ڪين سسئي وڃي وندر ووڙ

تيئن آرام وصل جو ملندو
ڀرت ۾ ڀاڻ پنهنجو خوب ڀتوڙ

قيمتي ويس ۽ وڳا پھري
سڀ سک مان پاسھ سک چوڙ

ناز وارن سان ٿو جڳائي نياز
شوڻ ڪي ”تارڪا“ ٻئي هٿ جوڙ

وڏي شل سدا ورھ وارن جي ويڙ
الاهي پري تائين تنهن ڪي پڪيڙ

خبردار تن تي گران جان نه ٿي
نه مستن تي عقلي قصا آڻي چيڙ

خريد و فروخت جي بازار دنيا
ڏٺي نقد مال محبت ڪي ميڙ

ٿيو هر ڪو فعلن جو مختيار آھ
اي زاهد تون مستن تي دوڏا نه ٿيڙ
هي حيرت ۽ عبرت جو آهي مقام
ٻڌي واقعا اهڙا وڃون نه ٿيڙ

وٺي صلح جو واءِ هڪوار ڏس
وٺيئي جي ”تارڪ“ ته ڪنهن سان نه جهيڙ

Gul Hayat Institute

عشق جو عالم آهيان، واعظ آهيان وحدت سندو
تو چوان اسرار مون حلاج جي حالت سندو

ذات بيرنگي ظهورو ڪيو اچي هر رنگ ۾
ملڪ معنيٰ جو چڙي تڏ سِير ڪيم صورت سندو

عشق ئي مون کي عطا ڪيو هي سخن جو گنج آھ
ڪئن ٿيان محتاج دنيا دار جي دولت سندو

تيس پري پري بزرگي نيڪ نامي کان صفا
حرص ناهي ڏن نه نذراني نه ڪنهن دعوت سندو

سڀ طريقا ترڪ ڪياسي شغل ذکر ۽ فڪر جا
عشق اسان جو ڪين تابع ٿيو ڪنهن ملت سندو

من خدا جي ماهيت معلوم ٿئي دل جان کي
هاڻ مون ڪهڙو ڪيان اقرار عبديت سندو

منجهه حقيقي ڪفر ”تارڪ“ قرب مان ڪاهي پيو
فڪر ناهي هاڻي ڪنهن جي رحمت ۽ لعنت سندو

Gul Hayat Institute

(صنعت موصول)

سڄڻ مسڪ گهڻي تنهن جي ملڻ جي
 طلب تنهن جي چنڊ جي ٿي چمڻ جي
 هميشه حب نه گهٽ جي هڪ پلي ٿي
 پنهنجي پڪي پختي پسڻ جي
 سڪي صحبت کي هي من مست منهن جو
 نه همت تنهن کي بيهڻ جي هلڻ جي
 مٺي محبت ملي هن ۾ جي بهتر
 مٺي منهن جي ۾ ٿي سختي سهڻ جي
 هڪل تنهن جي هلي جهٽ ٿي حببا
 ڳلي گم ٿي هتي پٺتي چيڻ جي
 عقل جي علم جي گم ٿي حقيقت
 ٿي ڳڻ هت عشق جي نڪتي مڃڻ جي
 طبيعت ۾ ٿي حڪمت حق جي پيدا
 نه ڪنهن کي سگهه تنهن ۾ هت هڻڻ جي
 هجي مشفق مٺي جنهن جي مڪمل
 گهڻي محنت نه تنهن کي ٿي سڪڻ جي
 لکي من ۾ سخن ڪيو جمع "تارڪ"
 فقط هجت ٿي هت هن هڪ لکڻ جي

سڄڻ مسڪ گهڻي تنهن جي ملڻ جي
 طلب تنهن جي چنڊ جي ٿي چمڻ جي
 هميشه حب نه گهٽ جي هڪ پلي ٿي
 پنهنجي پڪي پختي پسڻ جي
 سڪي صحبت کي هي من مست منهن جو
 نه همت تنهن کي بيهڻ جي هلڻ جي
 مٺي محبت ملي هن ۾ جي بهتر
 مٺي منهن جي ۾ ٿي سختي سهڻ جي
 هڪل تنهن جي هلي جهٽ ٿي حببا
 ڳلي گم ٿي هتي پٺتي چيڻ جي
 عقل جي علم جي گم ٿي حقيقت
 ٿي ڳڻ هت عشق جي نڪتي مڃڻ جي
 طبيعت ۾ ٿي حڪمت حق جي پيدا
 نه ڪنهن کي سگهه تنهن ۾ هت هڻڻ جي
 هجي مشفق مٺي جنهن جي مڪمل
 گهڻي محنت نه تنهن کي ٿي سڪڻ جي
 لکي من ۾ سخن ڪيو جمع تارڪ
 فقط هجت ٿي هت هن هڪ لکڻ جي

(صنعت واسع الشفتين)

جن کي ساڻي رهي ٿو تنهن جو توه
تن کي ڪهڙو گناهه يا ڪو ڏوه

هجر آهي هڻي ڪيو هيڻو
ٽولڳي هڪڙو ڪوه چڻ صد ڪوه

ڪارگر آه ڪا نه ڪا ٿي ٿي
دل دلدار آه يا ڪو روھ

عشق جي آڳ ٿي جلائي دل
حسن ڪوري اندر ٿي ٿو لوھ

دل ڪسي سڄڻ چو ٿئين پاڻي
اهڙو گهرجي ڪرڻ نه توکي ڊوه

حسن جو قدر ڄاڻي ٿو ”تارڪ“
عاشقن جو سدا سچار گروه

Gul Hayat Institute

عشق جي آثار کان ٿي ويا سڀئي يڪبار چپ
عقل چپ ادراڪ چپ فڪر چپ، افڪار چپ
ڪالهه ميخاني ۾ ساقي مٽي ڏني جنهن کان ٿيو
مست چپ هوشيار چپ بيهوش چپ بيدار چپ
مه لقا جو منهن ڏيڪاريو ٿي ويو تنهن جي سبب
رنج چپ ارمان چپ افسوس چپ، آزار چپ
عاشقن تي جڏ ڪليو سر حقيقت تڏ ڏٺئون
ڪفر چپ، اسلام چپ، تسبيح چپ، زنا چپ
ڇا سبب جو هن بت طناز کان سڀ ٿي ويو
عار چپ ۽ پيار چپ، انڪار چپ، اقرار چپ
منجهه شبِ فرقت مون کي آيو نظر ۾ ٿي ائين
خوبش چپ، بيگانه چپ، بل هي سڄو سنسار چپ
موج محويت سبب، ”تارڪ“ جي دل مون ٿي ويو
ذڪر چپ، ۽ فڪر چپ، اسرار چپ، انوار چپ

Gul Hayat Institute

(صنعت تقليب قافيا)

روز تنهن جي روح ۾ سڪ ۽ طلب جي تار رات
بيخودي ۾ برهه جي بيوس ڪريان بيتاب بات

تي خيال خورو ۾ خوشنواي آ سندم
جنهن اڳيان ڄاڻان ٿو بلبل ٿو ڪري بي تاب بات

جي ڪريان ٿو آتشين رخسار جي وصف ۽ ثنا
خشڪ لب گرمي کان ٿئي ٿو ۽ سخن جوتا ووات

حسن تنهن جي سان چا نسبت تي قمر جي نور جي
ماهرو جي منهن اڳيان ڏسجي ٿو ماهه تار مات

توڪي اي مشتاق مهلت آهي قاتل کان ملي
جلد ڪري ديدار دلبر ڪيستائين تاڪ ڪات

مرد جي آهين اي "تارڪ" ڪنهن جي منت ڪيم ڪر
برلڊ دريا مرين ته به تن ۾ تسيو تاس تات

Gul Hayat Institute

(نرالونمونو)

هر حال ۾ خدا جاڻ، هر حال ۾ خدا جاڻ
بئي سڀ کي بييقا جاڻ، بيئي سڀ کي بييقا جاڻ

باقي خدا جو نالو، باقي خدا جو نالو
بي چيز کي فنا جاڻ، بي چيز کي فنا جاڻ

در پئي زوال دل و جان، در پئي زوال ايمان
هو سهڻو مه لقا جاڻ، هو سهڻو مه لقا جاڻ

پر نور روءِ دلدار، زلف سياه خمدار
هو صبح هو مسا جاڻ، هو صبح هو مسا جاڻ

شيريني لب لعل ۽ بوسه رخ و خال
هر درد جي دوا جاڻ، هر درد جي دوا جاڻ

منجه فصل گل منار، دافع الم ۽ آزار
هي باده دلڪشا جاڻ، هي باده دلڪشا جاڻ

”تارڪ“ جي قول کي تور، ويسه ڪري اندر اور
هي نڪتو بي ريا جاڻ، هي نڪتو بي ريا جاڻ

پڇي دل ۾ ٿو سودا خام تي خام
پڪاري دل تي تنهن جو نام تي نام

ٿو لٽڪي زلف مشڪين خط سيهه تي
سو آهي عاشقن کي شام تي شام

مگر ڏورين کي ڏيکاريندو جلوه
بنائي ٿو پرين جو بام تي بام

جتي ناهي وسيلو ڪو ويڃڻ جو
اتي عاشق وڃن ٿا گام تي گام

اشارا تنهن جي ابرو جا اسان کي
ڏين موتوا سنڌي ٿا مام تي مام

بره جو باز منهن جي دل کي اڪثر
نظر جي باغ ۾ ڏئي جهام تي جهام

چڏي ٿو زلف کي هو يار چوڙي
وجهي ٿو عاشقن کي دام تي دام

نشي ۾ تار ٿيو ”تارڪ“ تنهن کان
مئي وحدت جو پئندي جام تي جام

Gul Hayat Institute

غزل 1

(ديوان جلوس التارڪين مان)

ازل کان جي شرابِ عشق سان سرشار ٿي آيا
وڏا سي رتبہ توحيد کان سردار ٿي آيا

انهن سان ٿيون بي همراھ سي سالم مسلمان ٿيا
ولايت ۽ ڪرامت سان سڄا مهندار ٿي آيا

اهي آهن الوهيت سنڌي اسرار جا ماهر
دوئي کي تن ڪيو گم ساڻ هڪ اظهار ٿي آيا

امامت عشق جي تنڪي ڏني ڏاٽر منجهان رحمت
وڳو وحدت جو پهري صاحبِ دستار ٿي آيا

الوهيت جي ميخانه مؤن جامِ وجد پيتائون
نشي ۾ نينهن جي مخمور ۽ ميخوار ٿي آيا

ادب جو تاج تنجي سراقامت تنجي عظمت سان
حقيقت جي حرم ۾ عشق جا اسرار ٿي آيا

انانيت سنڌي اطوار جا آگاهه سي عاشق
شهوتي شوق ۾ باهوش ۽ بيدار ٿي آيا

اتن اسرار ذاتي جي خبر ٿيا گم خدا ۾ ۽
سي خود ستار ۽ جبار ۽ غفار ٿي آيا

غزل 2

جوش جذبو درد غم آزار هي سڀ ٿول پنج
 بره جو مارين ٿا بيمار هي سڀ ٿول پنج
 جڪ الم ۽ سور سختي ۽ عشاق تي
 ٿا وڌائين بيڪسي جا بار هي سڀ ٿول پنج
 جشن فرحت ۽ خوشي عشرت مزو لئي عارفين
 ڪم ڏين ڪوئي نه منجهه سنسار هي سڀ ٿول پنج
 جوت چمڪو روشني جلوو ۽ نوڙ لايزال
 عشق ذات حق جا ٿيا اسرار هي سڀ ٿول پنج
 جام آئينو قصر ۽ گنج ۽ طائوسي تخت
 ڏس ته ڪيئن گم ٿي ويا نروار هي سڀ ٿول پنج
 جوڳ فقر فاقه ۽ ڪنج قناعت خامشي
 جلوه وحدت جا ٿيا انوار هي سڀ ٿول پنج
 جنگ ۾ تير ۽ تلوار گور ڳورو زره خود
 پاڻ سان هر دم رڪن هموار هي سڀ ٿول پنج
 جبه و دستار مساڪ ۽ ڦٽي ڪوزو عجيب
 زاهدن جي دل جا ٿيا دلدار هي سڀ ٿول پنج

غزل 3

يادگيري ۾ ڪچائي توکان ٿي مون کان نه ٿي
برهه ۾ پڻ بيوفائي توکان ٿي مون کان نه ٿي
يار جي دل وصل جي دلبي سان يڪدم ڪس ڪرڻ
نئي ڇپائڻ شيءِ پرائي توکان ٿي مون کان نه ٿي
ياڪي ۽ گوشي گذارڻ، قرب وارن تي ستم
چال چنچل هي سدائين توکان ٿي مون کان نه ٿي
ياوهه اغيارن جي تي ڪن ڏيئي وهڻ، ان تي هلڻ
قرب ۾ هيئن ڪج ادائي توکان ٿي مون کان نه ٿي
يخطف الابصار عشاقن تي ٿيو ظلم ۽ ستم
اي رقيب اهڙي اندائي توکان ٿي مون کان نه ٿي
يثر ۽ بطحا گهمڻ سان پي رکڻ دل ۾ ربا
پارسا هي پارسائي توکان ٿي مون کان نه ٿي
يوم وصل اهل طلب کي هٿ ڏيئي ۽ پوءِ لڪڻ
دلربا هئڻ دلربائي توکان ٿي مون کان نه ٿي
يا خدا مشتاق ٿيا تنهن جا خدائي ۾ غمين
تن لاءِ ٺاهڻ غم خدائي توکان ٿي مون کان نه ٿي
يا وراهل عشق جو ڪڏهن نه ٿيئن اي شوخ و شنگ
اهڙي ڏاڍائي وڏائي توکان ٿي مون کان نه ٿي

محمود نامو نيچرل

مس بير جو گلاس ڏي مون دير ساله را
منجهه ڪلب وٽن مان جو چڪيو آ گلاس جنهن
ناٽڪ ۾ تو جو گانو ٿي ايڪٽر ٻڻي ڪيو
ٽيبل تي جو ڊنر ٿيو سوڪائي ڪوئي خود
ڪالر گلي ۾ وهه جو وڌ و ناز مان تو، ميم
مسٽر چيئر تي ٿو پڙهي ڏس ڀنگ انڊيا
هوءَ ميم مون کي چئي ”ماءِ ڊيئر سر“ اڄ

شرمنده ساخت آهوئي چشمت غزاله را
ديگر بدست خوبش نڱيرد پيا آ را
بلبل ز روي زرد ڪشد آهه و ناله را
مشڪل توان گرفت بدست اين نواله را
ڪس گرد مه نه ديد بدين گونه هاله را
چون مثل اونه خواند ڪسي اين رساله را
نيڪ ڪند مطالعہ گراين قبله را

ڏي تون مون کي مس پيالہ گاهه راس و گاهه چپ
ڪيئن بچي توبه سندم هائوس ۾ جو خاص بير
بائبل مس ٿي پڙهيو ان کي ڏسي ملا ڀڳو
ڪيترا ليڊي مٿي تو مست جينٽلمين ٿيا
وصل تنهنجو گارڊن ۾ آ عشاقن واسطي
ڪالهه گرجا ۾ هئي ”تارڪ“ جي لاءِ ليڊي حسين

از شراب دير ساله گاهه راس و گاهه چپ
مي ڪند ساقی حواله گاهه راس و گاهه چپ
از خجالت اين رساله گاهه راس و گاهه چپ
رونمائي همچو لاله گاهه راس و گاهه چپ
ليڪ هجرت هم پوزاله گاهه راس و گاهه چپ
ساقیءَ مشڪين ڪلاله گاهه راس و گاهه چپ

Gul Hayat Institute

ڏنم توکي جو مس ناز سان هيچ
چوان ڇا چيلهه ان جي جو بيان مون
ملائين گاڏ پنهنجي مهر سان تون
نهي نڪتاء ڪالر سان ٿي مونکي
وڻي ٿو يوحنا جو مون کي انجيل
چيو گڊ باءِ مس جاتم اتاهون
ڏنم سينما ”تارڪ“ هتي نه ليڊي
زوصفت مي نيار بر زبان هيچ
ڪ عقل آڳه ننگشته زان ميان هيچ
بعاشتي آن م نا مهربان هيچ
ڪنبود گل چو اودر ربوستان هيچ
ڪ جزو ڪرڻ ندارم بر زبان هيچ
نشان شوخي ڊيگر ازان هيچ
دل نشگفت بي روپش ازان هيچ

توڪي دل ليڊي يار ميگويڊ
تنهن جي رومال ۾ رهي ٿو سينت
ڏسي ڊيول ۾ مس جو ڳل هي دل
ڏسي يورپ ۾ خوب ليڊين کي
ميم، واٽر سنڌء کي ول منهنجي
عشق پنهنجو مسين کي ”تارڪ“ ٻڌاءِ
وصف تو صد هزار ميگويڊ
خلق مشڪ تٽار ميگويڊ
وصف رخسار يار ميگويڊ
ترڪ مردم شڪار ميگويڊ
بادء خوشگوار ميگويڊ
ديدهء اشڪبار ميگويڊ

Gul Hayat Institute

تنهن جي بائيسڪل ۽ ڊاگ سندنو پيش مردم چرا ڪنم اظهار
 ڪارو ماڻهو ٿيو ڊيم فول مثال زينهار از قرين بد زنهاري
 ري براندي جي آهي واٽر باهه وقنا رينا عذاب بالنار
 ٿيس جدا توکان نه وڻي ٿو فود ريزم از ديده اشڪ چون گلنار
 ساري گارڊن جو سير مون ڪيو آه نيست گل چون رخت يڪي زهزار
 ”تارڪا“ تير عشق ليڊي جو در دل من نشست سوار

ٿيو عشق ليڊين جو آرام دل برآيد ازو عاقبت ڪام دل
 ڪٿي ان جو سرونٽ پرهت ڪندو مرا از مٽي لعل او جام دل
 پري پاڻڪان مس ڏسندين نه ڪو نيابد نشان من و نام دل
 اهو آه مسٽر جو وسڪي منجهان ڪندو روز هجران سرانجام دل
 مون ڊگري ۽ پاور ڪيو حاصل ستت ڪزانها به از صبح شد شام دل
 وڻي جنهن کي فيشن توانگريزي ڪين نيمد اند آن سفلہ اڪرام دل
 تون ”تارڪ“ سان فت بال ڪيڏاي مس عجب رام شد باتو آرام دل

Gul Hayat Institute

پري ڪيو لنڊن کان يارو مونڪي هاءِ فراق
مون ميل استيمر تي چڙهي رسيس منجهه ڳوٺ
تون روم منهنجي ۾ هڪوار جي اچين ليڊي
تي ويو جينتلمين ۽ وڃي هو لنڊن ۾
مون پاتوسوٽ ۽ آهي ڪڍي ڏنگي جي سينڌ
هلي آءُ پادري منهنجو ڊنر ڪر قبول
قسم ڪٿان توبڪنگهم محل جواي "تارڪ"

اسير بند جفا ڪرد مبتلائي فراق
ڪه غير صبر نديدم دگر دوائي فراق
شود خلاص دل خسته از جفائي فراق
بگوش هرڪه رسد همچومن صدائي فراق
ڪجا است خوار تر از من ز زخمهائي فراق
قدم بند بخدا سوئي بينوائي فراق
ڪه آبرو ئي من آيد ز گريهائي فراق

Gul Hayat Institute

سرائڪي ڪلام

سانوڻ آيا سينا رل مل ويڙهي اپني ميل ڪيتا
پيگهان پايان پت دي پوشاڪين ڦرڪي خاصا ڪيل ڪيتا
نيان دي وچ ڌاوڻ ڪيتي تيار مٿي تي تيل ڪيتا
وچ آوڻ دي ”تارڪ“ دي دلدار عجيب تي سيل ڪيتا

پادون وچ دلدار ڪيتي شب روز ميڏي دل جلدي هي
باهه برهه دي درشن ڪيتي سيني دي وچ ٻلدي هي
دم دم وچ دل ماندي هي تي تانگهه لڳي پلپل دي هي
”تارڪ“ عشق دي آڱ اندر وچ ٻلدي روز ازل دي هي

ڪتي اسوهه اسان ڪون هر دم برهين پاڻ مريندا هي
بار برهه دا اوکا باري ساڏي سر ڌريندا هي
بيخود بيوس بي سر بيحد تيڏا سوز ڪريندا هي
”تارڪ“ عشق عشاقان دي سر سڀ ڪجهه ڪر گذريندا هي

ماهه ڪتڪ آ مئون يارو مست و مست بنايا جي
ڦير نظر چوڌاران پالا يار اجڻ نهين آيا جي
سول فراق اندر هي ڏاڍا ڪنهن ڪون مين نه سڻايا جي
”تارڪ“ يار سڄڻ جي سڪ وچ اپنا هوش گنوايا جي

Gul Hayat Institute

ماه مگھد دي آڪي مئون بيخود بي سر ڪيتا هي
جوڳي بنڪي مندران پاڪي جيڙا ميڙا جيتا هي
پڳوان ويس بنايم اڀا نينهن شرع نون نيتا هي
”تارڪ“ اڀا جي دلبر دي دامن اندر سيتا هي

تون چيت ديوج ويساک ديوج تون چيت ديوج اظهار صنم
تون هاڙ ديوج ساون دي وي اندر تون ياد ون دي آثار صنم
تون آپ اسوج ڪتي وچ هويا آپ مگھدي ڪار صنم
وچ پوه تون هين وچ ماگھ توهين وچ ڦڳڙ دي ”تارڪ“ هار صنم

اڄ چيت ڏنا دلبر نه مليا آ عشق اندوه مچايا هي
گلزار ڪليا سڀ ميوي پڪي پر يار نه حسن وڪايا هي
سڀ مرغ چمن سوسن تي سمن وچ صحن چمن دي سهايا هي
شب روز روان وچ هجران مين جو ”تارڪ“ يار نه آيا هي

ڏنا بيساک بيساکي دا ميلا لوڪان آڻ لڪايا هي
اسان ڦرون وچ درد الم دي سهڻا يار نه آيا جي
جنهن دي هجر وچ حال اپنا مين ڏاڍا زار بنايا جي
”تارڪ“ جنهن دي ڪيتي حيران جلدي ميل خدايا جي

جيئن ماهه ول آيا ليڪن دلبر نون ڪت پاوان مين
لير ڪتيربڻي سڀ ڪپڙي ڪينڪر سيس ڳندياوان مين
روروحال ضعيف ٿيا هن ڪنهن نون درد سٿاوان مين
جي گهر ميڙي يار آوي وه ”تارڪ“ عيد مناوان مين

ماهه هاڙ ڏنا مٿن ليڪن دلبر پاس نه آنداهي
آتش عشق دي پڙڪا ڪيتا هجر دي وچ من مانداهي
قاصد ڪل ڏي يار سڄڻ دي جنهن بن ڪجهه نهن پانداهي
”تارڪ“ دا خط جلد پڇا دلدار اسان دا خونداهي

پوهه مهينا آ ميڙي دل وچ پالا مار ڳيا
ڪانگ اڏاوان ڦالان پاوان دلبر مٿن وسار ڳيا
هجر صنم وچ هارڳيا سينگار ڳيا سنسار ڳيا
ڪنهن ڏينهن يار نه ايوبن پڇيا ”تارڪ“ ڪهڙي پارڳيا

ماڳه دي وچ مٿن مانگهي چتوان ليڪن هجر دي هاري هان
سينگيان وچ سينگار ڪران ڪيون اپني يار وساري هان
سڪيان يار سڄڻ دل وس دا ليڪن مٿن تان ڌاري هان
”تارڪ“ آجي محبت ملي وچ ويڙهي سڀ دي پياري هان

ڦڳڻ دا مه ڦلاريا اپڻا يار نه پايا مئن
لوڪان گل ڦل چنڊ دي باتين درد فراق ڪمايا مئن
سجڻ نه آيا ويڙهي ميڙي رو رو پاند پسايا مئن
”تارڪ“ يار ملڻ دي ڪيتي ول ول ڪانگ اڏايا مئن

دلڙي ميڙي دلبر سائين روز اڏاوي ڪانگي: تيڙي سانگي
سرتي سهندي سهڻا سائين عشق دي سول اٿانگي: تيڙي سانگي
بيخود بي سر بيوس هوئي، سڻ ڪربره دي بانگي: تيڙي سانگي
تيڙي محبت وچ مجنون هوئي، مجنون وانگي: تيڙي سانگي
”نجفي“ ڪون هي نيهن تيڙي دا دلدي اتي دانگي: تيڙي سانگي

جوش خروش وچون مدهوش ٿي ويڪن جلائي: مرد موالِي
شوق شراب پيون سي ڪيفي ڪيف ڪلائي: مرد موالِي
في انفسڪم فرمودا سڻ دمدم رهن وصالِي: مرد موالِي
فڪر فنا وچ رهن بقا خوش خاص الخاص خيالي: مرد موالِي
ذاتي ذوق ڪنون ٿي زندهه حال حصي وچ حالي: مرد موالِي
زهد عبادت دي عادت تون رهندي خالص خالي: مرد موالِي
”نجفي“ نيهن نشانبر ڪيتي سي وحدت دي والِي: مرد موالِي

مئن گهر آيا يار وي ميان۔ مل مل سهليان ڏيون مبارڪ،
 پهه پوشاڪ ڀرت دي آيا۔ سرس ڪري سينگار وي ميان،
 آئي اهندي عيد جو هوئي ڪليا باغ بهار وي ميان،
 نال ”تارڪ“ دي چوتي سن وچ۔ نيھن لاتس نروار وي ميان

بار ملامت سر تي چايم عين الحق بن ڪي آيم
 روح رهيا هي رنگ وچ روشن وچ وحدت دي وجود وچايم
 ڪٽ اسلام ڪيتم اظهارا ڪٽ ڪافر تي ڪفر ڪمايم
 ڪعبي مول نه قصد ڪريسان آپ وچون رب اپنا پايم
 عاشق هوڪي تيڏي رخ تي ”تارڪ“ اپنا نام ڌرايم

برهه دا ديڪو باغ بهار وه وه حسن چمن چوڌار
 باغ بهار بنيا بي چوني جنهن وچ گلڙي گونا گوني
 ظاهر هوئي بوءِ بطوني هرجا هُودا تيا هپڪار
 نور حضور ظهور ظاهر جيڏي ڪيڏي اندر ٻاهر
 عاشق هوندي بيخود ناظر ويڪ ڪي دیدان دا دیدار
 وچ ميخانه محبت والي پيندي عاشق ڀرت پيالي
 چلندي التي التي چالي بيخود هوڪي بي اختيار

بوند حسن دي برسر برسي، برسر برسي تل نه ترسي، محبت ميگه ملهار هوئي ري
رعد دما دم ماري نعرا، ماري ناري هوئونگار، انا لحق گجڪار هوئي ري
بره دي بجلي چمڪ چلاوي، چمڪ چلاوي، غير جلاوي، چو طرف چمڪار هوئي ري
عشق ازل دي بوند بهاري، بوند بهاري بي اختياري، "تارک" سر سزا وار هوئي ري

ويک مظاهر دي وچ ظاهر جوڙ جمال الله دا الله دا
وحدت والي ويڙهي ويکو قرب ڪمال الله دا الله دا
مڪتب عشق دي وچ پڙهيا ورق وصال الله دا الله دا
همدم حڪم حسن دي هلايا هوڪا حال الله دا الله دا
"تارک" بيخود بره بيانون مست مقال الله دا الله دا

بره دا بار برسر باري چم سرچايا مئن وومئن
هوڪا ڏتم حقيقت والا هل اي هلايا مئن وومئن
مئن پيتي هئي مئي منصوري جوش جڳايا مئن وومئن
حيرت حال حلاجي دي وچ هوش گنوايا مئن وومئن

وچ آڙاه الوهيت دي جسم جلایا مئن وو مئن
مئن وي مصحف دا مئن حافظ دور سنایا مئن وو مئن
مئن وي ملڪ دا مئن تي مالڪ طبل وچايا مئن وو مئن
سراپني تي مستي والا ڇت جهلایا مئن وو مئن
نيهون "تارک" نام ڌراڪي آف بچايا مئن وو مئن
وه منصوري مشرب والا ڳاوڻ ڳايا مئن وو مئن

اي صبا مين نون پتہ ڏي يار دا
شوق رهندا جهندي هي ديدار دا

هي سراپا صورت روئي صنم
مين ڏٺا جلوا هي هر گلزار دا

ابر آيا هي تي گل دا فصل هي
منتظر هون ساغر سرشار دا

اُهن وچون آيا نظر تيڏا لقا
مين هون ممنون روزن ديوار دا

سب دي اندر ويڪ ذات ذوالجلال
فرق چوڙيم ڪافر و ديندار دا

ڪيا ڪري لقمان افلاطون اٿان
هي نه دارون عشق دي بيمار دا

سراھيندا ڪپ وفادي راهه وچ
ڏرنهين تارڪ نون ڪچ تلوار دا

Gul Hayat Institute

يار دي الفت سوا هي دين تي ايمان عبث
راز وحدت باجهه پڙهڻا بيد تي قرآن عبث
تُمر وجهه الله دي باجهون چشم چاوڻ ڪفر هي
گر نه ڄاڻين سر حق تيڏي عبث دل جان عبث
خاڪساري هي پسند درگه رب ڪريم
تنهن سوا تيڏا سيوئي ساز تي سامان عبث
ڏينهن هڪ گم ٿيبي سارا ننگ تي ناموس اوج
هي فنا دي فڪر باجهون طور خان ومان عبث
گر خدا دي هو طلب تنهن ڪرين معلوم جلد
تاج ڪي خسرو و تي تخت قيصر خاقان عبث
گر تون آوين وچ چمن مين پي اٿان آوان سڄڻ
ورنہ گل گلشن عبث هي باغ تي بستان عبث
صورتِ بيچون ڪون و مکين تارڪ ازخويان سدا
ورنہ ديدارِ جمال جلوهءِ خويان عبث

 Gul Hayat Institute

شب

ڪا يا ما يا ڪوڙ ڪهاڻي
لڪ روپ الڪ ڪي لڪاڻي
ڪلي انهدان پي واڻي
هردي اوسدي جوت سماڻي
نت نت پتر پاڻي
تبھين هوئي سڌ ڪماڻي

سنو ري سادو گر گر پاڻي
پيء ڪرپا چپ سادو سنگت ڪي
اوھئون سئوھون ڪي ڌن لاڳي
برم ڪا گيان ڀرپت هويا
مورڪ اپنا سروپ نه سوجهي
تارڪ نام نرنجن چينا

هي من چلڻي هار ري
لاکون راج ڪمار ري
ڪرڻ سوچ بچار ري
درسن دسوين دٿار ري
اگم اڪنڊ اپار ري
پلهاري پلهار ري
داتا ڪي دربار ري

مايا ويڪ نه موھ ڪريجي
ناکون سنت مهونت سڌاري
بن ست نام جنم نهين سڦلا
پون آڪاس چڙها ڪر ديکو
جي ميري وچ جوت سماڻي
گوڪي گيان اپر هون پلپل
تارڪ سيس نما ڪر درشن

ديس اگم ڪا واسي ري
نا مئن پون آڪاسي ري
مئن هون شوڪيلاسي ري
گهٽ مين مٿرا ڪا سي ري
مئن هون پدانباسي ري
مئن هون پنٿ اداسي ري

مئن هون سنڀاسي مئن هوسنڀاسي
نامئن مائي جل نا اگني
مئن هون وشنو مئن هون برما
گهٽ ۾ گهٽ گنگا گهٽ ۾ جمنا
مئن هون گياني مئن هو ڌياني
مئن هون گرو مئن گوپند تارڪ

اوئي اپنا جنم گنواوي
اوجن اوڙڪ نرڪ مين جاوي
مورڪ هاٿ مڪت نه آوي
ڪلپت پاپ ڪروڙ ڪماوي
انگ اوديا ڪاڪون مٽاوي
هر دي سون هر نام چڙا وي
تارڪ ست اپديش سناوي

جوئي گر گم پدنا پاوي
ساڌ ڪي سنگت ست ناجاني
موه مايا مين مگهن هي جوئي
مايا جس ڪي من ڪون لاڳي
بن ڪرپا ساچي ستگر ڪي
ناماچار جڳت ڪي آشا
هووي ڪوجن تيان ڌري ڌن

پرمر نگر مين مگهن هون مٿن ري
سوامي ست سون وچن هون مٿن ري
ڌيان الڪ ڪا جن هون مٿن ري
درشن مين پرشن هون مٿن ري
ست سري ڪرشن هون مٿن ري
مٿن ڀڳوان ڀجن هون مٿن ري

انهڊ گهور گگن هون مٿن ري
مٿن هون آنند روپ امولڪ
مٿن هون رشي ڀڄنيڪ ڀڳت هون
نرانڪاري نيستر ڪليا
مٿن اڪال اجنم امر هون
مٿن نروير هون نر پوءِ تارڪ

Gul Hayat Institute

مئن ستگور شرني لاڳي مئن من ڪي ممتا تياڳي
 سوپ و يا پڪ سوامي سندر شبد سنڀا هردي مندر
 تب جوت پرم ڪي جاڳي
 مئن پئي سدا وڏي پاڳي
 پرم پد ارت سهجي پايا گهٽ گهٽ مئن وه گن مين ڳايا
 بن بن ڪي بيڪ بيراجي
 تارڪ نرگن سرگن ست هي هر پگت ڪي مڪت ڪي گت هي
 هي سپ ۾ صاحب ساڳي

مئن پرم پدارت پايا ست گرو اپديش سنڀا
 سنسا مٽيا جنم مرن ڪا سنگ پيا جب ساءِ سرن ڪا
 چت سوھئون سبد سمايا
 برم ڪي ٽوليان ڪي جب گت پائي تن من ڌن ڪي سرت گنوائي
 نر پوءِ ڪا نار بجايا
 جس کون هر ڪي چاتي لاڳي ڪا ڪا ميا ڪلپت تياڳي
 تس انگ پيوت رمايا
 تارڪ ڪاهي بيڪ سنڀاسي پايا پورن پدا بناسي
 جي اپني الڪ جڳايا

Gul Hayat Institute

نمونہ ڪلام

(عربي)

بحمد الله اعظم في المقال - بشكر الله اشعر باكمال
هو اخلاق في ايجاز خلق - هو التواب تواباً في ابتهاج
عليم عالم بالغيب شيئاً - حفيظ الكل هو في ابتذال
هو الغفار في ذنب الخلائق - فقر بنى ما دا باتصال
رفيع الكل في اعلى صفات - ولا يسجد له من احتيال
ومن انواره نور النبوة - ومن فيضانه فيض الالى
محمد عظمة فصل الخطاب - فبره العلى من احتيال
شفيع الخلق في يوم قيامة - غياث الكل في وقت الدلال
بطبى حب ذات الله جمعاً - وفي سرى لقائك بالوصال
ذكرت الله ذكر ابا لمحبة - محيط لى وهو كالا شتمال
فنى روحي وجسمي في لقائك - حصل منك البقا بالا اعتدال
دواء الوصل بحصل من حبيب - وفيها لى نجا الاعتلال
اذا يجرى من العين دم - لفرقه له لا اعتقال
وفي يوم الازل اسلمت وجهي - على باب الصم بالامتثال
وصلى باقى بقاء ربى - بدارين له لا انحلال
يضئ من وجهة بالهجر يحمى - فيعفو الحق منه الانفعال
ومرغوب بقلبي ليلة البدر - الاهى اعظمى بالبر شكال
حبيبي في الخيام بمتكاء - اذا من هجره بين الجبال
لتارك قبله من وجه نور - باخذ كان من حسن الخصال

فارسي

شد منور هر دو عالم از جمال مصطفیٰ - از کمال پس مثالی شد مثال مصطفیٰ
والشفق والنجم توصیف لب و دندان او - والصحی واللیل وصف خدوخال مصطفیٰ
الهی از شراب عشق کن لبریز جام را - بیفزا نشه های بیخودی شرب مدام را
بهار جلوۀ حسن توهر سو جلوۀ دارد - دمی از بوی زلف خود معطر کن مشام را
بگوئی کثرت موهوم درمادم بصد حسرت - بسوئی وادیء وحدت کشش فرما زمام را
بیا ساقی بده جامی که روشن کند دلها - زدايد کوری باطن بود شمعی به محفلها
دوش درمیخانه دیدم ساقی و میخوار مست - شیشه مست و جام مست و ساغر سرشار مست
روح مست و قلب و عقل مست و مست عشق - زهد مست و علم مست و هوش مست افکار مست
دیر مست و کعبه و کفر مست و مست دین - کافر و دیندار مست و مست چه هشیار مست

Gul Hayat Institute

اردو

ڪبھي ڪلخن ڪبھي ڪلزار ڏيڪھا - جدھر ڏيڪھا جمال يار ڏيڪھا
جو چاڀا جلوھ اثبات و منفى - وه تيرے روپ ميں زنهار ڏيڪھا
جهاں تيرا قدم هوگا وهاں باغ ارم هوگا - جهاں باغ ارم هوگا وهاں تيرا قدم هوگا
تجھي زاهد مزا ھي جو وظيفہ بڑا ٺاڻي ميں - مزہ رندون کو وہ خوش از سرود زيرو بم هوگا
کوئي تحرير تارک گر رهي مرغوب لوگوں کو - بس اس کو ہم سمجھ لينگے کہ وہ تيرا قلم هوگا
خون سے رنگين ھي دامن بهار - هو رہا ھي خوب سامان بهار
تو اصل ھي سرنھان ھذا جنون العاشقين - سب چيز سے تو ھي عيان ھذا جنون العاشقين
تجھ سے ھيں پيدا دو جهاں تجھ سے زمين و آسمان - تجھ سے مڪان و لامڪان ھذا جنون العاشقين
تو تارک رنگين بيان تو خوش سخنور خوش بيان - در دشمنان در دوستان ھذا جنون العاشقين

**

Gul Hayat Institute

ڪتابيات

فقير هدايت علي تارڪ جي سنڌي شاعريءَ تي تحقيقي مقالي لکڻ وقت هيٺين ڪتابن مان مدد ورتي ويئي. دراصل انهن ڪتابن کان سواءِ فقير صاحب جا قلمي ڪتاب به مطالع هيٺ رهيا. جن مان به مدد ورتي ويئي. جي پڻ مددي ڪتابن جي فهرست ۾ اچي وڃن ٿا. پر جيئن ته تصنيفات واري باب ۾ انهن جو ذڪر اچي چڪو آهي، تنهن ڪري اهي سڀ ڪتاب ”مددي ڪتابن“ واري فهرست ۾ شامل نه ڪيا ويا آهن:

احمد ملاح،	مولانا بياض احمد	احمديه دارالاشاعت بدين	ع ۱۹۶۴
اسدالله شاهه ٽڪڙائي،	تذڪره شعراء ٽڪڙ،	سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد	ع ۱۹۵۹
آنند رام طوطلداس	رسالو بديل فقير،	مولوي محمد عظيم اينڊ سنز شڪارپور	ع ۱۹۶۶
پيرو مل ايسرداس،	قومي ساهتي	منڊل حيدرآباد	ع ۱۹۴۴
ثناءالله ثنائتي، مولوي،	ثنائي اشعار	حافظ برادرز سکر	ع ۱۹۴۷
جمع خان غريب،	رسومات تباهي	دادو	ع ۱۹۵۳
جي ايم سيد،	نئين سنڌ لاءِ جدوجهد (حصو ٻيو)		ع ۱۹۵۰
جي ايم سيد،	جديد سياست جانورتن،	حيدري پريس حيدرآباد	ع ۱۹۶۷
جي ايم سيد،	جنب گذاريم جن سين،	سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد	ع ۱۹۷۰
جي ايم سيد،	سنڌ جي بمبئي کان آزادي	حيدري پريس حيدرآباد	ع ۱۹۶۸
حبیب الله فکري،	تحفه ڪراچي		ع ۱۹۵۴ اپريل
حسام الدين شاه راشدي	هوڏو ٿي هوڏينهن،	سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد	ع ۱۹۷۷
حسام الدين شاه راشدي	مهران جون موجون	پاڪستان پبليڪيشن	ع ۱۹۶۴
	(بيوڇاپو)		
رشيد لاشاري،	ڪليات گدا،	سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد	ع ۱۹۵۷
عبدالجبار	جوڻيجو سنڌي ادب جي مختصر	سرھ ڪتاب حيدرآباد	ع ۱۹۷۳
ڊاڪٽر،	تاريخ،		
عبدالغفور سومرو،	سنڌي غزل جي ارتقا	انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي	ع ۱۹۶۶
عبدالڪريم سنڊيلو ڊاڪٽر،	پهاڪن جي پاڙ	اسلم پبليڪيشن لاڙڪاڻو	ع ۱۹۷۱
عبدالڪريم گدائي،	سائيه جا سور،	ضلع ترقياتي ايسوسيئيشن جيڪب آباد	ع ۱۹۶۵
عبدالڪريم گدائي،	پڪڙا ۽ پنهور،	ضلع ترقياتي ايسوسيئيشن جيڪب آباد	ع ۱۹۷۵
عبدالمجيد ميمڻ ڊاڪٽر،	تذڪره شعراء سکر،	سنڌي ادبي سوسائٽي اسلاميه ڪاليج، سکر	ع ۱۹۶۵
عبدالمجيد ميمڻ ڊاڪٽر،	مهران تي مجلس	سنڌي ادبي سوسائٽي اسلاميه ڪاليج، سکر	ع ۱۹۶۹
عبدالمجيد ميمڻ ڊاڪٽر،	سنڌي ادب جو تاريخي	عجائب اسٽور، سکر	ع ۱۹۷۲

جائزو

ع ۱۹۷۳	سنڌي اڪيڊمي لاڙڪاڻو	جوتيون جواهرن جون،	عبدالمجيد ميمڻ ڊاڪٽر،
ع ۱۹۷۴	سنڌي ادبي بورڊ	اهي ڏينهن اهي شينهن / پيو	علي محمد راشدي،
ع ۱۹۴۰		چاپو	
ع ۱۹۷۳	وفائي پبليڪيشن هائوس	يادگار مولانا وفائي،	علي نواز وفائي،
ع ۱۹۴۸		بياض نظامي	غلام احمد نظامي،
ع ۱۹۵۰		رياض نظامي	غلام احمد نظامي،
ع ۱۹۶۰	ادبيات پبليڪيشن حيدرآباد	سنڌي نثر جي تاريخ،	غلام علي الانا ڊاڪٽر،
ع ۱۹۵۳	آر ايڇ احمد اينڊ برادرز حيدرآباد	مسدس مسرور عرف هيرن	غلام علي مسرور،
ع ۱۹۵۰		جواهر،	
ع ۱۹۷۰	تقريرون ۽ تحريرون، سنڌي ادبي بورڊ	بهار ڪلام	فتح محمد سيوهاڻي،
ع ۱۹۵۵	حبیب پبليڪيشن سکر	سنڌي صحافت،	قليچ بيگ مرزا،
ع ۱۹۲۹		سامونڊي سپون	ڪريم بخش خالد،
ع ۱۹۴۷	سندر ساهتيه ڪراچي	شيرين شعر	ڪشچند بيوس،
ع ۱۹۶۰	ساهتيه اڪيڊمي، دهلي	هستري آف سنڌي لٽريچر،	لال سنگھ اجواڻي،
ع ۱۹۵۳-۵۲	آر ايڇ احمد اينڊ برادرز حيدرآباد	تذڪره لطفي	لطف الله بدوي،
ع ۱۹۵۸	سنڌي ادبي بورڊ	(ياڳوتيون)	
ع ۱۹۵۸	سنڌي ادبي بورڊ	كليات خادم،	لطف الله بدوي،
ع ۱۹۷۴		كليات امين،	محبوب علي چنم،
ع ۱۹۵۵	ويڙھومل ڪٽڻ مل لاڙڪاڻو	سنڌي ادب جا جديد رجحانات	پروفيسر محبوب علي چنم،
ع ۱۹۶۲	آر ايڇ احمد اينڊ برادرز حيدرآباد	ديوان احسن،	محمد احسن چنم،
ع ۱۹۷۴	جمعيت الشعراء سنڌ	ڪلام بسمل،	محمد بخش جوهر،
ع ۱۹۵۶-۵۵	آر ايڇ احمد اينڊ برادرز حيدرآباد	گلدستہ لاڙڪاڻو،	محمد بخش جوهر،
ع ۱۹۵۵	آر ايڇ احمد اينڊ برادرز حيدرآباد	تذڪره شعراء	محمد بخش واصف،
ع ۱۹۵۰	آزاد بوڪ ڊپو حيدرآباد	ديوان واصف،	محمد بخش واصف،
ع ۱۹۵۳	الزمان دارالشاعت هالا	ديوان حافظ (پيو چاپو)	حافظ محمد حيات شاھ،
ع ۱۹۶۵	آر ايڇ احمد اينڊ برادرز	مخدوم محمد زمان طالب ياد رفتگان،	مخدوم محمد زمان طالب ياد رفتگان،
ع ۱۹۶۹	احمد ملاح پبليڪيشن بدين	الموليٰ،	
ع ۱۹۷۲	احمد ملاح پبليڪيشن بدين	محمد صديق مسافر،	محمد صديق مسافر،
ع ۱۹۷۲	احمد ملاح پبليڪيشن بدين	پيغام احمد،	محمد صديق ملاح مرهم،
ع ۱۹۶۸	آر ايڇ احمد اينڊ برادرز حيدرآباد	غزليات احمد،	محمد صديق ملاح مرهم،
ع ۱۹۶۸	ڪونج پبليڪيشن بمبئي	گلزار احمد،	محمد صديق ملاح مرهم،
ع ۱۹۶۰	اشوڪ پبليڪيشن دهلي	سنڌي ادب جي تاريخ،	محمد صديق ميمڻ،
ع ۱۹۶۱	سنڌي ادبي بورڊ	سنڌي نثر جي تاريخ،	منگهارام ملڪاڻي،
ع ۱۹۶۹	سنڌي ادبي بورڊ	غزل،	نارائڻ شيام،
		نبي بخش خان بلوچ هفتا، ڏينهن ۽ راتيون،	نبي بخش خان بلوچ هفتا، ڏينهن ۽ راتيون،
		ڊاڪٽر،	ڊاڪٽر،
		نبي بخش خان بلوچ ڪليات سانگي،	نبي بخش خان بلوچ ڪليات سانگي،

ڊاڪٽر،

ع ۱۹۶۸	ڪراچي	بحر العشق،	نثومل لوڪومل،
ع ۱۹۷۶	ورسٽي سنڌي پبليڪيشن ڪراچي	هپڪار،	نواز علي شوق بلوچ،
ع ۱۹۶۳	لجپت نگر دهلي	روح ڏنوري،	هرومل خادم سدارنگاڻي،
ع ۱۹۷۲	لجپت نگر دهلي	پره جي باڪ،	هرومل خادم سدارنگاڻي،
ع ۱۹۶۴	مڪتبہ فروغ ادب، ڪراچي	سي لاهوتي لڏي ويا،	يار محمد ٽانوري مسلم،

اردو ڪتاب

ع ۱۹۶۳	پاڪاڪيڊمي ڪراچي	تحقيق وحدت الوجود،	ثناء الله،
	سنڌي ادب ادارہ مطبوعات پاڪستان ڪراچي		پير حسام الدين راشدي،

	حاجي فرمان علي اينڊ سنز لاهور	شعر المعجم (حصہ چہارم)	شبلي نعماني،
	فرمان علي اينڊ سنز لاهور	شعر المعجم (حصہ پنجم)	شبلي نعماني،
ع ۱۹۴۵	بهاولپور	محمد حفيظ الرحمان تذکرہ شعراء سندھ،	(مترجم)

	حيدرآباد ڪالوني ڪراچي	جواهر العشاق	محمد حسن،
ع ۱۹۱۶	گورکپور	سيد العرفان	محمد نظير الحسين،
ع ۱۹۴۴	نولڪشور لکنو	هماري شاعري	مسعود الحسن رضوي،
ع ۱۹۵۸	جماليات قرآن کي روشني مين	نصير احمد ناصر،	
ع ۱۹۴۵	حيدرآباد دکن	قرآن اور تصوف	ولي الدين ڊاڪٽر،

مخطوطات

ڪلام سرور	غلام سرور مغل
غمدل فقير جو ڪلام	غمدل فقير رسالو
رسالو داتا فيض درياھ	فيض درياھ
ڪليات بشير	قادر بخش بشير،
ڪلام زيب	گل محمد خان زيب مگسي

تحقيقي مقالا

(سنڌ يونيورسٽي طرفان ايم اي سنڌي جي چوٿين پيپر بجاءِ لکرايل تحقيقي مقالا)

ع ۱۹۶۵	آغا غلام نبي صوفي	احسان الله ڀٽو،
ع ۱۹۷۴	لعل چند مجروح جي شاعري	فهميده ناز مغل،
ع ۱۹۶۷	اديب سنڌ رسالي جو سنڌي علم ادب پر حصو	عبد الغفور ميمڻ،
ع ۱۹۶۲	مرحوم قادر بخش بشير جي شاعري	عبد الحى لودي،
ع ۱۹۶۷	جيڪب آباد تعلقي جي علمي ادبي تاريخ	عبد الخالق ٿهيم،
ع ۱۹۶۵	ثناء الله ثنائي جون ادبي خدمتون	عبد الستار نيڪ محمد
ع ۱۹۶۳	غلام علي مسرور جي شاعري	عبد الواحد اڙو

ع ۱۹۶۴

ع ۱۹۶۵

ع ۱۹۶۳

ع ۱۹۶۵

فقير علي محمد قادري جي شاعري
مرحوم هدايت علي تنيي جون ادبي خدمتون
سيد ڪشچند بيوس جي شاعري
غلام سرور و قادري فقير جي شعر و شاعري

غلام مصطفيٰ بلوچ،
محمد مبارڪ بروهي،
محمود شاه،
نياز محمد شيخ،

**

اخبارون ۽ رسالا

- هفتہ وار الحقيقت لاڙڪاڻو ۲۷ جولاءِ ۱۹۲۹ع
- هفتہ وار الحقيقت لاڙڪاڻو ۳ آگسٽ ۱۹۲۹ع
- هفتہ وار الحقيقت لاڙڪاڻو ۱۲ آڪٽوبر ۱۹۲۹ع
- هفتہ وار الحقيقت لاڙڪاڻو ۲۸ آگسٽ ۱۹۳۲ع
- هفتہ وار الحقيقت لاڙڪاڻو ۲ آگسٽ ۱۹۳۳ع
- هفتہ وار الحقيقت لاڙڪاڻو ۷ آڪٽوبر ۱۹۳۳ع
- هفتہ وار الحقيقت لاڙڪاڻو ۱۱ آگسٽ ۱۹۳۴ع
- هفتہ وار الحقيقت لاڙڪاڻو ۱ ڊسمبر ۱۹۳۴ع
- هفتہ وار ذوالفقار گهوٽڪي، تارڪ نمبر ۱۹۶۲ع
- ماهوار سنڌ و شڪارپور، آڪٽوبر ۱۹۳۶ع
- ماهوار سنڌ و شڪارپور، نومبر ۱۹۳۶ع
- سنڌي ڊائجسٽ، حيدر بخش جتوئي، نمبر آگسٽ ۱۹۷۳ع
- سه ماهي مهران حيدرآباد، سنڌ ۱۹۶۰ع
- سه ماهي مهران، حيدرآباد، سنڌ شاعر نمبر ۱۹۶۹ع
- ماهوار نئين دنيا (ڀارت) عزيز ڀرچو، سيپٽمبر، ۱۹۷۱ع
- ماهوار نئين زندگي ڪراچي، آگسٽ ۱۹۵۷ع
- ماهوار نئين زندگي ڪراچي، نومبر ۱۹۶۰ع
- ماهوار نئين زندگي ڪراچي، سيپٽمبر ۱۹۶۷ع
- ماهوار نئين زندگي ڪراچي، آڪٽوبر ۱۹۶۷ع
- ماهوار نئين زندگي ڪراچي، نومبر ۱۹۶۸ع
- ماهوار نئين زندگي ڪراچي، جنوري ۱۹۶۹ع
- ماهوار نئين زندگي ڪراچي، سيپٽمبر ۱۹۷۶ع

Gul Hayat Institute

ثقافت کاتو، حکومت سندھ